

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI**

**EBU'L-KÂSİM EZ-ZECCÂCÎ VE EL-İBDÂL
VE'L-MU'ÂKABE VE'N-NEZÂ'İR ADLI ESERİ**

HÜMEYRA GÖRGEÇ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

DOÇ. DR. MUHAMMET VEHBİ DERELİ

KONYA-2020

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	HÜMEYRA GÖRGEÇ		
	Numarası	17810601149		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Arap Dili Ve Belagati		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî ve el-İbdâl Ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir Adlı Eseri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

HümeYra GÖRGEÇ

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	HÜMEYRA GÖRGEÇ		
	Numarası	17810601149		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Arap Dili ve Belagati		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Muhammet Vehbi DERELİ		
Tezin Adı	EBU'L-KÂSİM EZ-ZECCÂCÎ VE EL-İBDÂL VE'L-MU'ÂKABE VE'N-NEZÂ'İR ADLI ESERİ			

Kelimelerde meydana gelen değişimler, pek çok âlimin merak duyduğu bir konu olmuş ve bu alanda birçok kitap yazılmıştır. Zeccâcî'nin (öl. 337/948) el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir adlı eseri de bu alanda kaleme alınmış önemli eserlerdendir. Zeccâcî, bu eserinde bir kelimenin harflerinde meydana gelen değişimleri ele almıştır.

Tez, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte ibdâl konusu incelenmiştir. Birinci bölümde Zeccâcî'nin yaşadığı dönem, hayatı ve eserleri ele alınmıştır. İkinci bölümde ise ibdâl ile ilgili bazı eserler ve Zeccâcî'nin el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir adlı eseri muhteva, üslup ve metot açısından incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Arap Dili, Zeccâcî, İbdâl, Lugavî İbdâl, Harf.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	HÜMEYRA GÖRGEÇ		
	Student Number	17810601149		
	Department	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ / ARAP DİLİ VE BELAGATI		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	☒	
		Doctoral Degree (Ph.D.)	☐	
	Supervisor	Doç. Dr. Muhammet Vehbi DERELİ		
Title of the Thesis/Dissertation	ABU AL-QASIM AL-ZAJJAJI AND HIS BOOK AL-IBDAL VE AL-MU'AQABA VE AL-NAZA'IR			

The changes in the words have become a subject that many scholars. Because of scholars wrote many books about in this field. Zajjaji (d. 337/948) wrote work named al-Ibdal ve al-mu'aqaba ve al-naza'ir and its work is one of the important works written in this field. In this work Zajjaji, studied changes in the letters of a word.

The thesis consists of an introduction and two chapter. The introduction includes the issue ibdâl. The first chapter scrutinized the period he lived on the other hand the life of Zajjaji and his works. The second chapter begins with some books about the ibdâl. After this, scrutinized the his book al-Ibdal ve al-mu'aqaba ve al-naza'ir in terms of content, style and method.

Key Words: Arabic Language, Zajjaji, Substitution, Phonetic Substitution, Letter.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
TRANSKRİPSİYON	v
ÖN SÖZ	vii

GİRİŞ

ARAP DİLİNDE İBDÂLİN GENEL ÖZELLİKLERİ

1. Arap Dilinde İbdâl	1
1.1. İbdâlin Lugavî ve Terim Anlamı	1
1.2. İbdâl Çeşitleri.....	5
1.2.1. Sarfî İbdâl	5
1.2.2. Lugavî İbdâl.....	6
1.3. İbdâlin Önemi	8
1.4. İbdâlin Sebepleri.....	9
1.4.1. Lehçe Farklılıkları	9
1.4.2. Sesin Gelişimi.....	10
1.4.3. Dilbilimsel Sebepler	12
1.5. Âlimlerin İbdâl Hakkındaki Görüşleri	13
1.5.1. İlk Dönem Âlimlerinin İbdâl Hakkındaki Görüşleri	14
1.5.2. Modern Dönem Âlimlerinin İbdâl Hakkındaki Görüşleri	18
1.6. İbdâl Konusu Hakkındaki Bazı Eserler	21
1.6.1. Müstakil Olarak İbdâl Konusunu Ele Alan Eserler.....	21
1.6.2. Farklı Konuları Ele Alıp İbdâl Konusuna da Yer Veren Eserler	22

BİRİNCİ BÖLÜM

EBU'L-KÂSİM EZ-ZECCÂCÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. ez-Zeccâcî'nin Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış	27
1.1. Siyasi Hayat	27
1.2. İlmî Hayat	27
2. Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin Hayatı	31
2.1. Adı, Lakabı ve Nisbesi	31
2.2. Doğumu ve Ailesi.....	33
2.3. Eğitimi ve İlmî Seyahatleri	33

2.4. Hocaları	35
2.5. Öğrencileri	37
2.6. İlmî Şahsiyeti	39
2.6.1. Lugat İlmî Bakımından ez-Zeccâcî	40
2.6.2. Nahiv Bakımından ez-Zeccâcî	44
2.6.3. Diğer İlimler Bakımından ez-Zeccâcî	50
2.7. Üslûbu	51
2.8. Vefatı	52
3. Eserleri	53
3.1. el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir	54
3.2. Aḥbâru Ebi'l-Kâsım ez-Zeccâcî	54
3.3. el-İzkâr bi'l-Mesâilî'l-Fıkhîyye	54
3.4. el-İstidrâk 'alâ Islâhî'l-Mantık	54
3.5. İştikâku Esmâ'illah (Şerḥu Esmâi'l-Husnâ/ Şerḥu Esmâ'illah)	55
3.6. Kitâbu'l-Envâ'	55
3.7. el-Emâlî	56
3.8. el-Îdâḥ fî 'İleli'n-Naḥv	56
3.9. Babu İştigâli'l-Fi'li 'ani'l-Mef'ûli bihî bi Damîrihi	57
3.10. Tâ'likât 'alâ Sîgati't-Talâk fî Beytin mine's-Şi'r	57
3.11. el-Cumel fi'n-Naḥv	58
3.12. Kitâbu'l-Ḥaṭ	59
3.13. Risâle fî Beyâni'l-Es'ileti'l-Vârideti 'ale'l-Besmeleti ve Ecvibetihâ	59
3.14. Şerḥu Risâleti Edebi'l-Kâtib	59
3.15. Şerḥu Risâleti Kitâbi Sîbeveyhi	60
3.16. Şerḥu Kitâbi'l-Elif ve'l-Lâm	61
3.17. Ğarâibu Mecâlisi'n-Naḥviyyîn ez-Zâideti 'alâ Taşnîfi'l-Muşannifîn	61
3.18. el-Kâfî	61
3.19. Kitâbu'l-Lâmât	61
3.20. Mecâlisu'l-'Ulemâ'	62
3.21. Kitâbu Me'âni'l-Ḥurûf	62
3.22. el-Kitâbu'l-Mecmû'u fî Ma'rifeti Envâ'i's-Şi'ri ve Kavâfihî	63
3.23. Muḥtaşaru'z-Zâhir	63
3.24. Mesâil Muteferriḳa	63
3.25. Kitâbu'l-Hecâ' (Hicâ')	64

İKİNCİ BÖLÜM
EZ-ZECCÂCÎ'NİN EL-İBDÂL VE'L-MU'ÂKÂBE VE'N-NEZÂ'İR
ADLI ESERİ

1. el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir'in Genel Özellikleri	66
1.1. el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir'in Muhtevâ Açısından İncelenmesi. 67	
1.1.1. Eserdeki Örnekler.....	69
1.1.1.1. İbdâl Örnekleri	69
1.1.1.1.1. Harflerdeki İbdâl Örnekleri.....	70
1.1.1.1.2. Harekelerdeki İbdâl Örnekleri	77
1.1.1.1.3. Med Harfleri Arasındaki İbdâl Örnekleri.....	79
1.1.1.2. Kalıplaşmış Lehçe Farklılıklarına Dair Örnekler.....	80
1.1.1.3. el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir'de İbdâl ile İlgili Olan Bazı	
Lugavî Meseleler	85
1.1.1.3.1. Mekanî Kalb Örnekleri.....	85
1.1.1.3.2. Hemzenin Tahfifine Dair Örnekler.....	86
1.1.1.3.3. İdgâm Örnekleri.....	88
1.1.1.3.4. İtbâ' (İkileme) Örnekleri	89
1.1.1.3.5. İmâle Örnekleri	90
1.1.1.3.6. Mumâsele (Benzeşme) Örnekleri	90
1.1.1.3.7. Muğalefe (Aykırılışma) Örnekleri	92
1.1.2. Eserdeki Nadir Kelimeler	92
1.1.3. Eserin Rivayet İçeriği Hakkında	94
1.2. ez-Zeccâcî'nin el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir'deki Üslup ve	
Anlatımı	96
1.2.1. Eserin Genel Üslup Özellikleri.....	96
1.2.2. Eserde Kelimeleri Açıklama Usûlü.....	97
1.3. ez-Zeccâcî'nin el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir'deki Metodu	98
1.3.1. Kanıtlayıcı Anlatım Metodu	100
1.3.1.1. Kur'an-ı Kerim Âyetleriyle İstîşad	100
1.3.1.2. Arap Şiiriyle İstîşad	103
1.3.1.3. Arap Rivayetleriyle İstîşad.....	108
1.3.1.4. Mesellerle İstîşad	109
1.3.2. Tahlil Metodu	110
1.4. Eserin Arap Dilindeki Yeri	112
2. ez-Zeccâcî'nin İbdâl Anlayışı	112

2.1. ez-Zeccâcî'nin İbdâl ile Aynı Anlamda Kullandığı Terimler.....	112
2.2. ez-Zeccâcî'nin İbdâl Harfleri Arasındaki Ses İlişisine Dair Görüşleri ...	113
2.2.1. Mutecânis (Aynı Cins) Harfler Arasındaki İbdâl	114
2.2.2. Mutecâvir (Komşu) Harfler Arasındaki İbdâl	114
2.2.3. Mutekârib (Yakın) Harfler Arasındaki İbdâl	115
2.2.4. Mutebâ'id (Uzak) Harfler Arasındaki İbdâl	117
2.3. ez-Zeccâcî'nin İbdâl ve Lehçe Ayrımı	118
3. ez-Zeccâcî ile İbn Sikkît ve Ebû Tayyîb el-Luğavî Arasındaki Benzerlik ve Farklılıklar	119
SONUÇ	122
BİBLİYOGRAFYA	125
Ek-1	135

TRANSKRİPSİYON

اَ	: a, e	أَ	: u
إِ	: ı, i	آ	: â
أُو	: û	يَ	: î
ء	: ’	ب	: B, b
ت	: T, t	ث	: Ṫ, ṭ
ج	: C, c	ح	: H, h
خ	: Ĥ, ĥ	د	: D, d
ذ	: Z, z	ر	: R, r
ز	: Z, z	س	: S, s
ش	: Ş, ş	ص	: Ş, ş
ض	: D, d	ط	: T, t
ظ	: Z, z	ع	: ‘
غ	: Ğ, ğ	ف	: F, f
ق	: K, k	ك	: K, k
ل	: L, l	م	: M, m
ن	: N, n	و	: V, v
هـ	: H, h	ي	: Y, y

Yukarıda belirtilen transkripsiyon sisteminde kişi adları, künyeler, eser adları ve bazı terimlerde kullanılmıştır. “Abdullah”, “Ali” gibi Türkçede sık kullanılan isimlerin yazımında transkripsiyon uygulanmamıştır. “Ebu’l-Ķâsım ez-Zeccâcî” örneğinde görüldüğü gibi tamlamalarda ve birleşik isimlerde Arapça okunuş dikkate alınmıştır. Cümle başındaki veya cümle içerisindeki harf-i tarifler, “el-İbdâl” örneğindeki gibi küçük harfle yazılmıştır. Harfi tarifler şemsî harflerle başladığında “en-Nezâ’ir” kelimesinde olduğu gibi ilk harfin okunuşu esas alınmıştır.

KISALTMALAR

a. mlf.	: Aynı Müellif
b.	: bin, ibn (Oğlu)
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
dip.	: Dipnot
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
H.	: Hicrî
ktp.	: Kütüphane
nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölüm Tarihi
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih Eden
vd.	: ve diğerleri
vr.	: Yazma Nüsha Varak Numarası
yy.	: Yüzyıl
y.y.	: Yayıncı Yok

ÖN SÖZ

Dil, insanların duygu ve düşüncelerini aktarmasında ya da birbirleriyle iletişim kurmasında en önemli araçtır. Her dil, zaman ve çevreye bağlı olarak bazı gelişim ve değişim aşamalarından geçer. Arap dili de diğer dillerde olduğu gibi varolduğu tarihten bu yana birtakım değişimlere uğramıştır. Kur'an'ın nüzûlü ile de Arapça adeta İslâm dininin dili olmuş ve zamanla geniş kitlelere ulaşmıştır. Dolayısıyla dünyanın farklı yörelerinden insanların Arapçaya rağbet etmesi onda bazı değişikliklerin meydana gelmesini kaçınılmaz kılmış ve bazı yeni kelimelerin oluşmasında etkili olmuştur.

Dil âlimleri, tarih boyunca dillerde meydana gelen bu değişimlerin nedenlerini araştırmışlar ve bunları bazı sebeplere bağlamaya çalışmışlardır. Bu değişimler genel anlamda iştikâk bünyesinde incelenmiş olup bu ilmin bir alt başlığı olan ibdâl konusunda da kelimelerde meydana gelen bazı değişimler ele alınmıştır. H. III. yy.'ın son çeyreği ile H. IV. yy.'ın ikinci çeyreğinin ortaları arasında yaşamış olan Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî (öl. 337/948) de *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir* adlı eserini kaleme alarak bu alana katkı sağlayan âlimlerden biri olmuştur. Onun diğer eserleri birçok araştırmacının konusu olmuş fakat ibdâl konusu hakkındaki bu eserine dair kapsamlı ve müstakil bir çalışmanın olmaması bu araştırmancının gerekliliğini ortaya koymuştur.

Bu araştırma giriş ve iki bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde ibdâl terimi, ibdâl çeşitleri, ibdâlin önemi, ibdâlin bazı sebepleri, ilk ve modern dönem âlimlerinin ibdâl hakkındaki görüşleri ele alınmıştır. Birinci bölümde ilk olarak ez-Zeccâcî'nin yaşadığı dönem incelenmiş, daha sonra ise hayatı, ilmi şahsiyeti gibi hususların yanında eserlerine de kısaca değinilmiştir. İkinci bölümde ise öncelikle ibdâl konusunda kaleme alınmış bazı eserler zikredilmiştir. Daha sonra ez-Zeccâcî'nin *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir* adlı eseri muhteva, üslûp ve metot açısından incelenmiş, son olarak ez-Zeccâcî'nin ibdâl hakkındaki görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Müdürlüğünden verilen dijital görsellerden faydalanılarak, eserin Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu (Eyüp) 194/2 numarada yer alan nüshası ekte verilmiştir.

Çalışma boyunca yardım ve rehberliklerini esirgemeyen saygıdeğer danışmanım Doç. Dr. Muhammet Vehbi DERELİ'ye ve kıymetli hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Mostafa Abdelhady Abdelsatar MOHAMAD'a ve Dr. Öğr. Üyesi Murat TALA'ya teşekkür ederim.

Hümeyra GÖRGEÇ

Konya/2020

GİRİŞ

ARAP DİLİNDE İBDÂLİN GENEL ÖZELLİKLERİ

1. Arap Dilinde İbdâl

Bütün dillerdeki sözcükler, tarih boyunca pek çok aşamadan geçerek değişime uğramıştır. Bazı sözcükler gelecek nesillere olduğu gibi aktarılırken bazıları yok olmuş, bazıları da gerek mana gerekse şekil açısından birtakım değişikliklere uğrayarak varlığını sürdürmüştür. Arap dilinde bu değişimler, daha çok iştiğâk konusunun kapsamında olan kalb, i'lal, idgâm, ibdâl, naht gibi başlıklar altında incelenmiş ve bu konular hakkında birçok eser kaleme alınmıştır. Bu araştırmada, ez-Zeccâcî tarafından ibdâl konusu hakkında kaleme alınmış olan *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir* adlı eser incelendiğinden dolayı bu bölümde ibdâl konusundan bahsetmek yerinde olacaktır.

1.1. İbdâlin Lugavî ve Terim Anlamı

İbdâl kelimesi, “أَبْدَلُ” filinin mastarı olup sözlüklerde “karşılık,¹ bir şeyi dengiyle değiştirme,² bir şeyin yerine başka bir şeyi getirme³” gibi anlamlara gelmektedir. Örneğin “وَاللَّهِ” ifadesindeki kâsem vâvının yerine aynı işlevi gören “ت” harfi getirilerek “تَاللَّهِ” şeklinde kullanılması gibi. Sa'leb (öl. 291/904), “bir yüzüğün parmaktan çıkarılıp yerine başka bir yüzüğün takılması” anlamına gelen “أَبْدَلْتُ الْحَاتِمَ”

¹ Ebû Abdîrrahmân el-Ĥalîl b. Ahmed b. 'Amr b. Temîm el-Ferâhîdî el-Başrî, “bdl”, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî & İbrahim es-Sâmerrâ'î (Bağdat: Mektebetu'l-Hilâl, 1405/1985), 8/45.

² Ebû Bekr Muhammed b. el-Ĥâsen b. Dureyd el-Ezdî, “bdl”, *Cemheratu'l-luğa*, thk. Ramzi Munir Baalbakî (Beyrut: Dâru'l-'Ilm li'l-Melâyîn, 1407/1987), 1/300; Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Ahmed ez-Zemaşşerî, “bdl”, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1418/1998), 1/50.

³ Ebû'l-Faḍl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem el-İfrîkî el-Mıṣrî İbn Manzûr, “bdl”, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrût: Dâru Şâdir, ts.), 11/48, 50.

بِالْحَلْفَةِ” örneğini vererek,⁴ “bir özü mekânından uzaklaştırarak onun yerine başka bir özü devam ettirme” şeklinde açıklamıştır.⁵ İbn Fâris de (öl. 395/1004) ibdâl kelimesini bu anlamıyla açıkladıktan sonra Ebu’n-Necm el-‘Iclî’nin (öl. 125/743) şu şiirini örnek vermiştir: (Recez)⁶

عَزَلَ الْأَمِيرَ لِلْأَمِيرِ الْمُبَدَّلِ

Yerine başka valinin getirilmesi için valinin azledilmesi

İbdâl kelimesinin terim anlamını ise sarf ve lugat ilmi açısından ele almak yerinde olacaktır. Sarf açısından ibdâl, bir harfin yerine başka bir harfi getirmek anlamına gelmektedir.⁷ İbn Ya‘îş (öl. 643/1245) bu değişimin mecburi bir durumdan veya uygulanması halinde güzel ve munasip olacağından dolayı yapıldığını ifade ederken,⁸ el-Curcânî (öl. 816/1413) “böyle bir uygulama dildeki ağırlığı ortadan kaldırmak içindir” şeklinde yorumlamıştır.⁹ “أَوْتَحَدَ” fiilinin okunuşu dile zor geldiğinden; “و” harfini “ت” harfiyle değiştirip “أَتْحَدَ” şeklinde okumak buna örnek olarak verilebilir.

Lugat ilmindeki ibdâl kavramı ise sarfa göre daha kapsamlıdır. Nitekim sarfta sadece harflerdeki değişim ele alınırken lugat ilminde, harflerin yanında hareke değişimleri de konuya dâhil edilmiştir. İlk dönem dilbilimcileri açısından ibdâl, bir harfin veya harekenin yerine başka bir harfi veya harekeyi getirmek¹⁰ ya da sesin

⁴ Muhammed Murtağâ el-Ĥuseynî ez-Zebîdî, “bdl”, *Tâcu'l-‘arûs min cevâhiri'l-Ķâmûs*, thk. Mahmud Muhammed et-Ĥanâhî (Kuveyt: et-Turâsu'l-‘Arabiyye, 1413/1993), 28/64.

⁵ İbn Manzûr, “bdl”, 11/48.

⁶ Ebu'l-Ĥuseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Ķazvînî el-Hemedânî, “bdl”, *Mu‘cemu meĶâyisi'l-luĶa*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun (Bejrût: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 1/210; İbn Manzûr, “bdl”, 11/48.

⁷ Râdiyyuddîn Muhammed b. el-Ĥasen el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Ĥâcib*, thk. Muhammed Nûr el-Ĥasen vd. (Bejrût: Dâru'l-Mektebeti'l-‘İlmiyye, 1402/1982), 3/197.

⁸ Muvaffakuddîn Ya‘îş b. Ali b. Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufaşşal* (Kahire: Mektebetu'l-Mutenebbî, ts.), 10/7.

⁹ Ali b. Muhammed es-Seyyîd eş-Şerîf el-Curcânî, “elif”, *et-Ta‘rifât*, thk. Muhammed Şiddîk el-Miñşâvî (Kahire: Dâru'l-Fađîle, ts.), 9.

¹⁰ Abdulgaffâr Ĥâmid Hilâl, *el-Lehecâtu'l-‘Arabiyye neş‘eten ve ta‘avvuran* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1413/1993), 120.

telaffuzunda veya birden fazla yerde değişiklik yapmak şeklinde tanımlanmıştır.¹¹ İlk dönem dilcileri harfi değişen ve değiştirilen iki kelime arasında mana birliğinin olması gerektiğini, aksi halde ibdâlin söz konusu olmayacağını belirtmişlerdir.¹² Modern dil âlimleri ise bu tanımlı olduğu gibi kabul etmişler fakat buna ek olarak mubdel minh (aslî harf/ değişen harf) ve mubdel (fer'î harf/değişen harfin yerine getirilen harf) arasında mahreç veya sıfat yönünden ses ilişkisinin olmasını şart koşmuşlardır.¹³ Onlara göre aralarında böyle bir uyumun olmadığı iki harfte ibdâl uygulanmışsa bu ya lehçe farklılığından ya da hatalı kullanımdan kaynaklanmaktadır.

İbdâl ile birlikte ele alınması gereken bir başka konu da el-iştikâku'l-'ekber, kalb ve i'lâl terimleridir. el-iştikâku'l-'ekber terimini ilk olarak İbn Cinnî (öl. 392/1002) zikretmiştir.¹⁴ Fakat İbn Cinnî bu terimi “كلم - كمل - مكل - ملك - لكم” örneğinde görüldüğü gibi üç harfli fillerin kendi arasında kalbedilmesi anlamında kullanmıştır.¹⁵ İbn Cinnî ve es-Suyûfî'nin (öl. 911/1505) el-iştikâku'l-'ekber terimini el-iştikâku'l-kebîr manasına aldıklarını, diğer âlimlerin ise luğavî ibdâl ile aynı anlamda kullandıklarını söylemek mümkündür.¹⁶

İ'lâl ve kalb, kadîm dönem âlimleri nezdinde ibdâl konusunun içerisinde ele alınırken; modern dönemde bu terimler müstakil birer konu haline gelmişlerdir.¹⁷ Kadîm dönemde kalb, bir kelimeyi başka bir kelimeyle dönüştürme şeklinde ve ibdâl ile aynı anlamda kullanılmıştır. Bu bağlamda terim olarak “bir şeyin görünüşünü

¹¹ İbrahim Muhammed Necâ, *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye* (Kahire: Maţba'atu's-Sa'âde, 1391/1972), 71.

¹² Abduşşabûr Şahin, *Eşeru'l-kırâati fi'l-esvâti ve'n-naĥvi'l-'Arabî Ebû 'Amr b. el-'Alâ'* (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1407/1987), 269.

¹³ Mustafa Abdulhâdî Abdussettâr Muhammed, *İbnu'l-Ĥaĥîb et-Tebrîzî Luğaviyyen* (Kahire: Câmi'atu'l-Ezher, Doktora Tezi, 2005), 307.

¹⁴ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevşîlî el-Bağdâdî, *el-Ĥaşâ'îş*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mışriyye, 1371/1952), 2/133.

¹⁵ Bk. İbn Cinnî, *el-Ĥaşâ'îş*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, 2/134.

¹⁶ Abdulkadir Bayam, *Arap Dilinde İştikak* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 47.

¹⁷ Osman Muhammed Adem Abdulmahmûd, *el-İ'lâl ve'l-İbdâl 'inde'l-Luğaviyyîn* (Sudan: Câmi'atu Ummi Dermâni'l-İslâmiyyeti, Doktora Tezi, 2005), 15; Abbas el-Mışrî, “el-İbdâlu fi'l-'Arabiyye, Baĥşun fi Felsefeti'l-Mefhûmi ve't-Taşavvuri lede'l-Luğaviyyîn el-'Arab”, *el-Mecma'* 7 (2013), 147.

dönüştürmek”¹⁸ manasına gelen *qalb* kavramı istilahta, lafız ve mana açısından bağlantılı olan iki kelime arasında, bu iki kelimedeki harflerin düzenini dikkate almaksızın, aynı kelimedeki bir harfi diğeriyle yer değiştirmek şeklinde açıklanmaktadır.¹⁹ “çektî” anlamına gelen “جَدَّ” ve “جَدَّبَ” kelimelerindeki “ب” ve “ذ” harflerinin birbirleriyle yer değiştirilmesi buna örnek verilebilir.²⁰ Dolayısıyla ibdâlde harf ortadan kaldırılıp yerine yenisi getirilirken; *qalb*de harflerin birbiriyle değişimi söz konusu olmaktadır.²¹

İ'lâlin istilâh manası, illet harflerinin (ي - و - ا) birbirleriyle veya hemzeyle *qalb*, iskân/nakl ve hazf gibi yollarla telaffuzda kolaylık olması amacıyla değiştirilmesidir.²² Aslen “بِيعَ” olan fiilin “بَاعَ” şeklinde ifade edilmesi “ي” harfi yerine “ا” harfi getirildiği için *qalbî* i'lâle örnek verilebilir.²³

Aslı “بِيعَ” olan fiildeki ikinci “ي” harfinin harekesi kesra iken telaffuzunun kolay olması amacıyla “بِيعَ” şeklinde sukûn getirilip daha sonra “بِيعَ” şeklinde ifade edilmesi teskinli/nakilli i'lâle örnek gösterilebilir.²⁴ “أَفْعَلُ” vezninde gelen “أَكْرَمُ” mazi fiilinin muzarisi “يَأْكُرُمُ” olması gerekirken “يُكْرِمُ” şeklinde gelerek fiildeki “أ” harfinin düşmesi hazifile i'lâle örnek verilebilir.²⁵ Bu bağlamda *qalb* ile yapılan i'lâl,

¹⁸ Hâfîl b. Ahmed, “qalb”, thk. Mehdi el-Mahzûmî & İbrahim es-Sâmerrâ'î, 5/171.

¹⁹ Hilâl, *el-'Arabiyye haşâişuhâ ve simâtuhâ* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1424/2004), 254; Abdulmahmûd, *el-'Îlâl ve'l-'İbdâl 'inde'l-Luğaviyyîn*, 20.

²⁰ İbn Fâris, *eş-Şâhibî fî fikhi'l-luğati'l-'Arabiyyeti ve mesâilihâ ve suneni'l-'Arab fî kelâmihâ* (Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l-'İlmiyye, 1417/1997), 153.

²¹ Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fî fenni's-şarf* (Riyâd: Dâru'l-Keyân, ts.), 200.

²² el-Hamlâvî, *Şeze'l-'arf*, 200; Abbas Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi* (Kahire: Dâru'l-Me'arif, ts.), 4/756-757.

²³ Abdulmahmûd, *el-'Îlâl ve'l-'İbdâl 'inde'l-Luğaviyyîn*, 23.

²⁴ el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Muhammed Nûr el-Hasen vd., 2/251.

²⁵ el-Hamlâvî, *Şeze'l-'arf*, 222.

ibdâl olarak kabul edilirken iskân ve hazf ile yapılan i'lâl, ibdâl olarak kabul edilemez.²⁶ Daha kapsamlı bir konu olan ibdâlin birçok türü vardır.

1.2. İbdâl Çeşitleri

İbdâl konusu, idgâm için olan ve idgâm dışında yapılan ibdâl olmak üzere ikiye ayrılır. İdgâm için yapılan ibdâl, elif harfi dışındaki bütün harfleri kapsar.²⁷ “أَصْحَبَ مَطْرًا” ifadesi okunurken “ب” harfi “م” harfine dönüşmesiyle “أَصْحَمَّطْرًا” halini alarak; “أَوْجَزَ صَائِرًا” ifadesinde de “ز” harfi “ص” harfine dönüşmesiyle “أَوْجَصَّيْرًا” şeklinde telaffuz edilerek bu harflerde idgâm için ibdâl uygulanmış olduğu görülmektedir.²⁸

İdgâm dışında yaygın olarak yapılan ibdâl ise kendi içinde sarfî ve lugavî olmak üzere iki başlık altında incelenmektedir.

1.2.1. Sarfî İbdâl

Zorunlu, mecbûrî, kıyâsî veya umûmî ibdâl olarak da adlandırılır.²⁹ Şartları yerine geldiğinde uygulanması zorunludur.³⁰ Telaffuzda kolaylık ve akıcılık gözetilerek veya kullanım yaygınlığına uyarak yapılan dönüşümdür.³¹

Sarfî ibdâlde mubdel minhin yer aldığı kelime kullanılmazken mubdelin bulunduğu kelime kullanılır.³² Örneğin “ص” harfiyle başlayan “صَبَرَ” sülasi fiili, “اِفْتِئَالَ” babında kullanıldığı zaman kural gereği “ت” harfi “ط” harfine dönüşür ve

²⁶ Abdulmahmûd, *el-İ'lâl ve'l-İbdâl 'inde'l-Luğaviyyîn*, 21.

²⁷ Ebu'l-Velîd Zeynuddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vaqqâd el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih 'ale't-Tavdîh*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyuni's-Sûd (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2006), 2/689; el-Hamlâvî, *Şeze'l-'arf*, 200.

²⁸ Ebû Ali Hâsen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, *et-Tekmile el-cuz'u's-sânî mine'l-İdâhi'l-'Ağüdi*, thk. Hasen Şazelî Ferhûd (Riyad: Câmî'atu'r-Riyad, 1401/1981), 243.

²⁹ Abdulmahmûd, *el-İ'lâl ve'l-İbdâl 'inde'l-Luğaviyyîn*, 10.

³⁰ Hilâl, *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye*, 120.

³¹ Mehmet Ali Sarı, “İbdâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/264.

³² Abdulmahmûd, *el-İ'lâl ve'l-İbdâl 'inde'l-Luğaviyyîn*, 10.

“اصْطَبَّرَ” şeklinde kullanılması zorunlu olup dilde “اصْتَبَّرَ” şeklindeki kullanımı görülmez. Her iki formun da kullanıldığı durumlar nadirdir. Böyle bir kullanım hatalı, kural dışı veya çoğunluğa aykırı olarak kabul edilir. “مَالٌ” fiilini “مَوْلٌ” fiiline dönüştürmek hatalı kullanıma, “سَقَاءَةٌ” kelimesini “سَقَائِيَّةٌ” şeklinde ifade etmek ise çoğunluğa aykırı olan kullanıma örnek gösterilmektedir.³³

Sarfî ibdâl harfleri dokuz adet olup “هَدَاتٌ مُوْطِيَا” cümlesinde bir araya getirilmiştir.³⁴ es-Suyûtî bu harfler dışında yapılan değişimleri şâz veya nadir kullanım olarak kabul etmiştir.³⁵

1.2.2. Lugavî İbdâl

Arap keliminde yaygın olarak kullanılan bu tür, semâ'î, gayri darûrî, gayri mecbûrî ve genel olmayan ibdâl olarak da adlandırılır.³⁶ Lugavî ibdâlde, sarfî ibdâldeki gibi mubdel minh ve mubdel formlarından sadece birinin değil her ikisinin de kullanımı caiz görülmüştür.³⁷ “النَّاسُ” kelimesi yaygın olarak kullanıldığı gibi, kelimenin “النَّاتُ” şeklindeki kullanımı da görülmektedir.³⁸

Lugavî ibdâlde, sarfî ibdâldeki gibi harflerin birbirine dönüşümü için herhangi bir şarta ihtiyaç duyulmaz.³⁹ O, yapı ve anlam bakımından birbirine yakın ve eşdeğer olan, sadece mahreç veya sıfat yakınlığı sebebiyle birbirine dönüşebilen

³³ Nuruddîn Ali b. Muhammed el-Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1374/1955), 3/823; Muhammed b. Ali eş-Şabbân, *Hâşiyetu's-Şabbân alâ Şerhi'l-Uşmûnî*, thk. Tâhâ Abdu'r-Raûf Sa'd (Kahire: el-Mektebetu't-Tevfîkiyye, ts.), 4/396.

³⁴ Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Ṭâî el-Endelûsî el-Ceyyânî, *el-Elfiyye* (Beyrut: el-Mektebetu's-Şa'biyye, ts.), 62.

³⁵ Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik minḥatu'l-celîl bi tahkîki Şerhi İbn 'Akîl* (Kahire: Dâru't-Turâs, 1400/1980), 4/210.

³⁶ Abdulmahmûd, *el-İ'lâl ve'l-İbdâl 'inde'l-Lugaviyyîn*, 11-12.

³⁷ Abdulmahmûd, *el-İ'lâl ve'l-İbdâl 'inde'l-Lugaviyyîn*, 10.

³⁸ Muhammed, *İbnu'l-Ḥaṭîb et-Tebrîzî Luğaviyyen*, 309.

³⁹ Hilâl, *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye*, 121.

ve birer harfî farklı olan kelimelerden meydana gelir.⁴⁰ Bu kısım genellikle dil ravilerinin şekil ve mana açısından birbirine yakın lafızları veya bedevi Arapların dillerinden nadir kelimeleri bir araya toplamalarıyla meydana gelir.⁴¹

Lugavî ibdâl harfleri hususunda, dilbilimcilerden azınlık denilebilecek bir grup, onun elif de dâhil olmak üzere bütün harfleri kapsadığını ifade ederken; çoğunluk, değişimin belirli harflerde meydana geldiğini savunmuş ve bu harflerin sayısının yirmi iki olduğunu belirterek onları “لِحِدِّ صُرْفِ شَكْسِ آمِنٍ طَيِّ ثَوْبٍ عَزَّتِيَّةِ” cümlesinde bir araya getirmişlerdir.⁴² “آمِنَ” fiilinin “آمَنَ” şeklindeki ifadesi hemzenin ibdâline örnek olurken, “بَكَّةٌ - مَكَّةٌ”, “عَلَجَ - عَلِيٌّ”, “اضْطَجَعَ - اضْطَجَعَ”, “ثَوْمٌ - فَوْمٌ” şeklindeki kullanımlar diğer harfler için verilebilecek örneklerden bazılarıdır.⁴³

el-Ezherî (öl. 370/980), idgâm dışında yapılan ibdâl konusunda “ح-خ-ع-ق-” olmak üzere toplamda altı harfte görülen nadir kullanımlardan bahsetmiş ve bu harflerin yerine mahreç yönünden aynı veya yakın olan diğer harflerin getirilmesiyle oluşturulan nadir ibdâle şu örnekleri vermiştir:⁴⁴

رُبْعٌ - رُبْعٌ	أَخَنَّ - أَعَنَّ	حَطَّرَ - عَطَّرَ	وُقِنَةٌ - وَكِنَةٌ	جَضْدٌ - جَلْدٌ	تَلَعْتُمْ - تَلَعَدَمٌ
-----------------	-------------------	-------------------	---------------------	-----------------	-------------------------

Ayrıca sarfî ibdâldeki gibi bütün Arapların uygulamak zorunda olduğu veya lugavî ibdâldeki gibi kabileden kabileye farklılık arz ettiği kullanımların dışında kalan, edîp veya şairlerin metinlerinde kural dışı olarak geçen şâz kullanımlar da bulunmaktadır. Buna “أَصِيلَانٌ” kelimesinin cemisi olan “أَصِلَانٌ”ın ismi taşıdığı

⁴⁰ Sarı, “İbdâl”, 19/264.

⁴¹ Ebû Tayyib Abdulvâhid b. Ali el-Halebî el-Lugavî, *Kitâbu'l-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî (Dîmeşk: Mecme'u'l-'İlmiyyi'l-'Arabî, 1379/1960), 1/8.

⁴² el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyuni's-Sûd, 2/689.

⁴³ el-Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî 'alâ Elfîyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, 3/823.

⁴⁴ el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyuni's-Sûd, 2/689.

kelimesinde “ن” harfi yerine “ل” harfi getirilerek “أَصْيَالٌ” şeklindeki kullanımı örnek verilebilir.⁴⁵

1.3. İbdâlin Önemi

Tarih boyunca toplumlar arasında yaşanan kültürel, sosyal, siyasi ve ekonomik ilişkiler, dillerin de birbirinden etkilenmesine ve âlimlerin bu konu hakkında araştırmalar yapmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda ibdâl konusu gerek farklı diller gerekse tek bir dildeki sesler arası etkileşimi incelemesi bakımından önemlidir. Tek bir dil ailesine mensup diller arasında birbirine benzeyen veya telaffuzu birbirine yakın kelimelerin sayısı oldukça fazla olup birbirinden uzak olan diller arasında da etkileşim söz konusu olmuştur. Örneğin Arapçadaki “يَتَّب” ifadesi, İbranicede “יִשָּׁב”, Süryanicede “يَتَّب” şeklinde telaffuz edilmekte ve Arapçadaki “ث” harfinin İbranicede “ث”, Süryanicede ise “ت” harfine dönüştüğü görülmektedir.⁴⁶ Aynı şekilde Türkçedeki “kablo” kelimesinin, İngilizcede “cable”, Arapçada “ḥabl” olarak kullanılması da diller arasındaki etkileşimin bir diğer örneğidir.⁴⁷

Ses değişimleriyle birlikte kelimelerin anlam sahası genişler ve kazandıkları manalar çeşitlenir. Bu bakımdan ibdâl konusu, kelimelerin hangi anlamları içerdiğini tespit etmede önemli rol oynar. Ayrıca ibdâl, kelimenin asıl manası üzerinde düşünmek ve ona en uygun manayı bulmak açısından önemlidir. İbdâl konusunu önemli kılan diğer bir husus da yazım hatalarının ve yanlış harf kullanımlarının düzeltilmesinde etkili olmasıdır.⁴⁸

⁴⁵ Ebû Bîşr Ebû Osmân Ebu'l-Hasen Sîbeveyhi 'Amr b. Osmân b. Kanber el- Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1402/1982), 4/240; el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyuni's-Sûd, 2/689-690; el-Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, 3/820-821.

⁴⁶ Corci Zeydan, *el-Elfâzu'l-'Arabiyye ve'l-felsefetu'l-luğaviyye* (Beirut: Matbaatu'l-Ḳutbes Gorgeous, 1364/1886), 13.

⁴⁷ Muhammed, *İbnu'l-Ḥaṭîb et-Tebrîzî Luğaviyyen*, 310.

⁴⁸ Hilâl, *el-'Arabiyye ḥaşâişuhâ ve simâtuḥâ*, 258.

“عَنَّكَ” şeklinde kullandığı örnekte “أ” harfi “ع” harfine dönüştürülmüş ve buna da “‘an‘ane” denmiştir.⁵²

İnsanlar, genellikle mensubu olduğu kabilenin alışlagelen kullanımının dışına çıkmamış ve kelimenin doğrusunu kendi kabileleri içindeki kullanım olarak kabul etmişlerdir.⁵³ İbn Dureyd’in (öl. 321/933) bir rivayetine göre, Ebu’l-Hâtim (öl. 255/869), Ümmü’l-Heysem’e kabilesinin “şundan daha siyahtır” ifadesi için hangi kelimeyi kullandıklarını sorunca, kargadan daha siyah anlamına gelen “مِنْ حَلَكٍ” cevabını alır. Onun yerine “مِنْ حَنَكِ الْعُرَابِ” ifadesini de kullanıp kullanmadıklarını sorar ve o ifadeyi asla kullanmadıklarını öğrenir.⁵⁴ el-Aşmâ’î (öl. 216/831) de kelimenin doğru telaffuzunun “الصَّقْرُ” şeklinde mi yoksa “السَّقْرُ” şeklinde mi olduğu konusunda anlaşamayan iki adamın tartışmaları esnasında oradan geçen bedevi birinin her ikisini de hatalı bularak kelimenin doğrusunun “الرَّقْرُ” şeklinde telaffuz edildiğini söylediği, bunun üzerine bu üç ifadenin de doğru olup her birinin ayrı ayrı lehçeler şeklinde kabul edildiğine dair bir rivayet aktarmıştır.⁵⁵

1.4.2. Sesin Gelişimi

İbdâlin sebeplerinden biri de sesin gelişimidir. Dil, tek başına seslerden değil o seslerin birbiriyle uyumundan meydana gelmekte ve her dilde birbiriyle ilişkili sesler bulunmaktadır.⁵⁶ Sesler arasında farklılığın meydana gelmesinde birkaç unsurun etkili olduğu söylenebilir. Bu faktörlerden en önemlisi insanın konuşma mekanizmasıdır.

⁵² İbn Fâris, *eş-Şâhibî fî fikhi l-luğa*, 29.

⁵³ Hilâl, *el-‘Arabiyye haşâişuhâ ve simâtuhâ*, 264.

⁵⁴ Ebu’l-Faql Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir b. Muhammed es-Suyûtî, *el-Muzhir fî ‘ulûmi l-luğa*, nşr. Muhammed Ahmed Câde’l-Mevlâ Bek vd. (Beyrut: Menşûrâtu’l-Mektebeti’l-‘Aşriyye, 1407/1986), 1/475.

⁵⁵ İbn Cinnî, *el-Haşâ’iş*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, 1/374; es-Suyûtî, *el-Muzhir*, nşr. Muhammed Ahmed Câde’l-Mevlâ Bek vd., 1/475.

⁵⁶ Joseph Vendryes, *el-Luğa*, çev. Abdulhamîd ed-Devâhilî & Muhammed el-Kaşâş (Kahire: el-Merkezu’l-Kavmî li’t-Terceme, 2014), 62.

İnsan, kendisinden sayısızca sesin çıkabileceği, kendi doğal özellikleriyle uyumlu ve genetik yollarla geçmişten geleceğe aktarılan bir donanıma sahiptir. Bu konuşma mekanizmasının yapısı ve işleyişi, kişinin yaşadığı ortamın yapısına göre farklılık arz ettiğinden her toplumun fonetik yapısı birbirinden farklıdır.⁵⁷ Tarım bölgesinde yaşayan biri ile çöl, sanayi veya sahil bölgesinde yaşayan birinin konuşma mekanizmaları arasında farklılıklar görülmektedir. Örneğin bedevi kabilelerin telaffuz ettikleri harfler, bulunduğu ortamın tabiatıyla uyumlu bir şekilde kaba, sert ve kalın karakterli olmaktadır.⁵⁸

Günümüzde yaşayan biri ile geçmişte yaşamış birinin konuşma mekanizmasının bir olmadığı ve bu yapının zamanla değiştiği bilinmektedir. Bir çocuk, dili öğrenirken ebeveynini taklid eder. Ebeveyninde pelteklik gibi bir rahatsızlık varsa bu durum çocuğun fasih konuşmasını etkileyebilmekte ve harfin doğrusunu o şekilde zannederek bazı harflerin telaffuzunu hatalı öğrenmesine ve ebeveyni tarafından düzeltilmezse gelecek nesillere o şekilde aktarmasına sebep olabilmektedir.⁵⁹

Kişinin yaşadığı mekânın çevresiyle olan bağlantısı, ses üzerinde etkili olan diğer bir faktördür. Etrafı dağlarla çevrili, çevresi iletişime kapalı bir yerde yaşayan bir toplum ile çevresiyle kolayca iletişime geçebilen, insanlarla iç içe yaşayan bir toplumun dil gelişimi arasında da farklılıklar görülmektedir. Münzevi bir yaşam sürenler, dillerini dış etkenlere karşı koruyabilirken; etrafıyla kültürel, ticari, siyasi veya sosyal ilişki içerisinde olan bir toplumun dilinde değişikliklerin yaşanması kaçınılmaz olmaktadır. Kişinin veya toplumun psikolojik durumu da dili etkileyen bir diğer unsurdur. Bu bağlamda kişilerin psikolojik hallerine göre harfleri daha yumuşak veya daha sert telaffuz ettikleri görülmektedir.⁶⁰

Sesi etkileyen bir diğer unsur da sosyal hayattır. Milliyetçilik, asabiyet duygusu veya dini unsurlar kişinin içerisinde bulunduğu toplumun dilini

⁵⁷ Muhammed, *İbnu'l-Ḥaṭīb et-Tebrîzî Luğaviyyen*, 313.

⁵⁸ Muhammed, *İbnu'l-Ḥaṭīb et-Tebrîzî Luğaviyyen*, 312.

⁵⁹ Hilâl, *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye*, 147.

⁶⁰ Hilâl, *'Abkariyyu'l-luğaviyyîn Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1426/2006), 2/633-634.

korumasında önem arz etmektedir. Örneğin Kur'an, Arap dilini ve sesleri asıl haliyle korumada ve fasih dile dönme isteğinde önemli bir dini etken olmuştur.⁶¹

1.4.3. Dilbilimsel Sebepler

Bir kelimedeki harfler bazı durumlarda kendinden önceki ve sonraki harften etkilenerek bazen farklı olan harfi kendisine benzetebilir bazen de aynı olan harfi kendisinden farklı bir harfe çevirebilir. Eğer iki harf arasında bir uyumsuzluk varsa o iki harfin telaffuzu mahreç veya sıfat yönünden ya birbirine yaklaştırılır ya da tek bir harf gibi söylenir. “إِصْطَبَرَ” örneğinde “ص” ve “ت” harflerinin mahreci birbirine uzak olduğu için “ت” harfi “ط” harfine dönüştürülerek kendinden önceki “ص” harfinin mahrecine yaklaştırılmış; “اطَّلَعَ” örneğinde ise “ت” harfi “ط” harfine dönüştürülerek kendinden önceki “ط” harfi ile birleştirilip tek bir harf gibi ifade edilmiştir.⁶² Aynı şekilde kelimedeki bir harf arka arkaya gelerek telaffuzu zorlaştırıyorsa bu harflerden biri farklılaştırılıp dildeki ağırlığı giderilir. Örneğin “قَصَّصْتُ” fiilinde üç tane “ص” harfinin olması kelimenin telaffuzunu zorlaştırdığından “ص” harfi “ي” harfine dönüştürülerek kendinden önceki “ص” harfinin mahrecinden farklılaştırılarak “قَصَّيْتُ” şeklinde ifade edilmiştir.⁶³

Dilbilimsel açıdan ibdâlin görüldüğü bir diğer husus da taşhîf ve taḥrîf konusudur. Taḥrîf, “ذ-ز”, “ز-ن”, “د-ر” ve “د-ل” örneklerinde görüldüğü gibi harflerin şeklinde meydana gelen farklılıklardır.⁶⁴ Taşhîf ise şekil açısından birbirine benzeyen harflerin noktalarında meydana gelen karışıklıktır. Birbiriyle karışma

⁶¹ Muhammed, *İbnu'l-Ḥaṭîb et-Tebrîzî Luğaviyyen*, 314.

⁶² Hilâl, *Abkariyyu'l-luğaviyyîn*, 2/635.

⁶³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, 4/424.

⁶⁴ Necâ, *el-Me'âcimu'l-luğaviyye* (Kahire: Maṭba'atu's-Se'âde, 1393/1974), 66.

ihtimali olan harf gruplarını “ب ت ث”, “ج ح خ”, “د ذ”, “ر ز”, “س ش”, “ص ض”, “ط ظ” şeklinde göstermek mümkündür.⁶⁵ “ب” örneğinin “رجل صلب” harfinin noktasında meydana gelen karışıklık sonucu “رجل صلت” ya da “جاص -”, “الجلجلة - الحلجلة”, “رغات - رغاب”, “الكرت - الكرب”, “الدبر - الدتر” örneğinde görüldüğü gibi bazı kelimelerde noktalama hatasının yapılması ibdâle sebep olmuştur.⁶⁶

Yine mahreç veya sıfat bakımından birbirine yakın olan “ت”, “ب م”, “ء ه” gibi harflerin yanlış duyulması ve hatalı olarak kayda geçirilmesi de ibdâle sebebiyet vermiştir. “الأقطار -”, “الوطث - الوطس”, “الوقيد - الوقيظ”, “اللثام - اللغام”, “كتم - كتب”, “اتمأل - اتمهل”, “الأقطار” harfler yanlış işitilme neticesinde hatalı biçimde kaydedilmiş ve dolayısıyla bu harflerde ibdâl uygulanmıştır.⁶⁷

1.5. Âlimlerin İbdâl Hakkındaki Görüşleri

İbdâl konusunda âlimler arasındaki en bâriz fark, iki ibdâl harfi arasında mahreç veya sıfat açısından bir ilişkinin şart olup olmaması hususunda ortaya çıkmaktadır.

⁶⁵ Abdusselâm Muhammed Hârûn, *Tahkîku'n-nuşûsi ve neşruhâ* (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1418/1998), 67.

⁶⁶ Zeydan, *el-Luğatu'l-'Arabiyye kâinun hayyun* (Kahire: Muessesetu Hindâvî li't-Ta'lîmi ve's-Sekâfeti, 1433/2012), 33.

⁶⁷ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail en-Nahvî el-Luğavî el-Endelûsî İbn Sîde, *el-Muḥaṣṣaṣ* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'Ilmiyye, ts.), 13/267.

1.5.1. İlk Dönem Âlimlerinin İbdâl Hakkındaki Görüşleri

İlk dönem Arap dilcilerinden bazıları, başlangıçta bu konuyu ibdâl terimiyle ifade etmeseler de ses değişimleri hakkında görüş bildirmişlerdir.⁶⁸ Bu bağlamda Hâlîl b. Ahmed (öl. 175/791) *Kitâbu'l-'Ayn* ve *el-Cumel fi'n-naḥv* adlı eserlerinde “أَبْدَل” ve “بَدَل” fiilleriyle bazı ses değişimlerinden bahsetmiştir.⁶⁹ Hâlîl b. Ahmed'den sonra onun talebesi olan Sîbeveyhi (öl. 180/796), *el-Kitâb*'ında büyük oranda hocasının bu konu hakkındaki görüşlerini bir araya toplamıştır. Sibeveyhi'nin bu eserine bakıldığı zaman ibdâl konusuna müstakil bir başlık açmadığı ve kitap içerisinde dağınık olarak ses değişimlerinden bahsettiği görülmektedir.⁷⁰

İlk dönemlerde ibdâl ve kalb kavramları aynı anlamda kullanılıyorken ilerleyen zamanlarda birbirinden bağımsız halde kullanılmaya başlanmıştır.⁷¹ İbdâl terimini ilk kez el-Aşma'î'nin kullandığı tahmin edilmektedir.⁷² *el-Fihrist*'te el-Aşma'î'ye nispet edilen fakat günümüze ulaşmayan *Kitâbu'l-Ḳalb ve'l-ibdâl* adlı eser, müstakil olarak ibdâl konusunu ele alan ilk kişinin el-Aşma'î olduğunu göstermektedir.⁷³

Tespit edildiği kadarıyla günümüze ulaşan ve müstakil olarak ibdâl konusunu ele alan en eski eser ise İbnu's-Sikkî't'in (öl. 244/858) *Kitâbu'l-Ḳalb ve'l-ibdâl* adlı eseridir.⁷⁴ Ḳalb ve ibdâli aynı anlamda kullandığı bu eserinde o, alfabedeki bütün harflere yer vererek ibdâlin hepsinde uygulanabileceğini ortaya koymuştur. Eserinde yer verdiği “حَسِيفَةٌ” ve “حَسِيكَةٌ” kelimelerindeki “ك” ve “ف” harfleri arasında herhangi bir ses ilişkisinin bulunmaması İbnu's-Sikkî't'in iki harf arasında mahreç ve

⁶⁸ Muhammed, *İbnu'l-Ḥaṭîb et-Tebrîzî Luġaviyyen*, 307.

⁶⁹ Bk. Hâlîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, Mehdî el-Maḥzûmî & İbrahim es-Sâmerrâ'î, 1/66, 91, 5/207, 6/68, 8/45, 133, 339; a.mlf., *el-Cumelu fi'n-naḥv*, thk. Fahreddin Ḳabâve, (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1405/1985) 280, 282, 283.

⁷⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, 3/331, 543, 4/240, 306, 319, 338, 351, 352, 390, 391.

⁷¹ Ebû Tayyib el-Luġavî, *Kitâbu'l-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûḥî, 1/7.

⁷² Ebû Tayyib el-Luġavî, *Kitâbu'l-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûḥî, 1/6.

⁷³ Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'qûb İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Yusuf Ali Ṭavîl (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1390/1971), 61.

⁷⁴ Ebû Yusuf Yakub b. İshâk es-Sikkî't, “Kitâbu'l-Ḳalb ve'l-İbdâl”, *el-Kenzu'l-luġavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, mlf. August Haffner (Beyrut: Maṭba'atu'l-Kaşûlîkiyye, 1903); İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Yusuf Ali Ṭavîl, 79.

sıfat bakımından uyum şartını aramadığına delil olmaktadır.⁷⁵ Nitekim “ف” harfi üst ön dişlerin iç kısmından çıkarken; “ك” harfi dilin ortasından ağzın başlangıcına daha yakın bir yerden çıkar ki mahreci “ق” harfine yakındır.⁷⁶ İbnu’s-Sikkît, bir bölgede yaşayan Arapların herhangi bir sebep olmaksızın kelimedeki bir harfi başka bir harfle değiştirdiklerini, bu harflerden hangisini severlerse onu kullandıklarını, tercihe göre bazen bir harfle bazen de başka bir harfle telaffuz ettiklerini ifade etmiştir.⁷⁷ Örneğin, aynı bölgede yaşayan insanlar, “uzun süre yağmur yağdı” anlamına gelen “هَتَلَّ” ve “هَتَّلَ” fiillerini bazen “ل” harfiyle bazen de “ن” harfiyle kullanmışlardır.⁷⁸

İbnu’s-Sikkît’ten sonra ibdâl konusunda öne çıkan âlimlerin başında ez-Zeccâcî gelmektedir. ez-Zeccâcî’nin görüşleri araştırmanın asıl konusunu teşkil ettiğinden; onun ibdâl hakkındaki görüşlerine, yazmış olduğu eseri ışığında ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

ez-Zeccâcî’den sonra Ebû Tayyîb el-Luğavî (öl. 351/962) bu konu hakkında araştırmalarda bulunmuş ve *Kitâbu’l-İbdâl* adlı kapsamlı bir eser kaleme almıştır.⁷⁹ Ebû Tayyîb el-Luğavî bu eserinde, lehçelerde meydana gelen farklılıkları, Arapların bilinçli olarak yapmadığını bilakis her kabilenin kendi içinde sürdürdükleri ifadeyi kullandıklarını belirtmektedir.⁸⁰ Bu bağlamda bir kabilenin bir kelimeyi bazen hemzeli bazen hemzesiz, bazen “ص” bazen “س”, harfi tarifi de bazen “ل” bazen “م” harfiyle kullanmadıklarını bilakis hep aynı şekilde telaffuz ettiklerini bu görüşüne delil getirmiştir. Örneğin, çoğunluğun “أُنَّ” şeklinde kullandığı bir ifadeyi

⁷⁵ İbnu’s-Sikkît, “Kitâbu’l-Ķalb ve’l-İbdâl”, 36.

⁷⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, 4/433.

⁷⁷ İbrahim Enîs Ahmed, *Min esrâri’l-luğa* (Kahire: Mektebetu’l-Angelo el-Mışriyye, 1385/1966), 53.

⁷⁸ İbnu’s-Sikkît, “Kitâbu’l-Ķalb ve’l-İbdâl”, 3; Enîs, *Min esrâri’l-luğa*, 53.

⁷⁹ Bk. Ebû Tayyîb el-Luğavî, *Kitâbu’l-İbdâl*, thk. ‘İzzuddîn et-Tenûhî (Dımeşk: Mecme’u’l-‘İlmiyyi’l-‘Arabî, 1379/1960).

⁸⁰ es-Suyûtî, *el-Muzhir*, nşr. Muhammed Ahmed Câde’l-Mevlâ Bek vd., 1/460.

bir kabile “عَنْ” şeklinde kullanılmışse bu kullanım o kabileye has olmuştur.⁸¹ Ebû Tayyîb el-Luğavî, ibdâl harfleri arasında mahreç açısından birlik veya yakınlığı gerekli görmez. Ona göre mahreçleri birbirine uzak iki harfte de ibdâl olabilir.⁸² Eserinde vermiş olduğu “أَحَمَّ الأَمْرُ” ve “أَجَمَّ الأَمْرُ” örneğinde de görüldüğü üzere mahreç bakımından aralarında herhangi bir uyumun olmadığı “ج” ve “ح” harflerini ibdâl olarak kabul etmiştir.⁸³ “ج” damak harflerinden olup dil ortasından çıkan cehri bir harf iken; “ح” boğaz harflerinden olup hems sıfatına sahip bir harftir.⁸⁴

İbn Cinnî, *Sırru şinâ'ati'l-i'râb* adlı eserinde alfabedeki bütün harfleri kapsayan bir çalışma ortaya koymuş ve harfleri müstakil başlıklar altında ele alarak sıfat, mahreç, ibdâl, kalb, idgâm gibi açılardan incelemiştir.⁸⁵ İbn Cinnî'ye göre ibdâl, aynı anlama gelen ve aynı harflerden oluşan iki kelimenin yalnızca bir harfinde meydana gelen değişimdir. Ona göre bu ses değişimleri bazen ibdâl bazen de lehçe farklılıkları sebebiyle meydana gelmektedir. İbn Cinnî bu değişimin ne zaman ibdâlden ne zaman dil farklılıklarından kaynaklandığının kriterini ortaya koymaya çalışmıştır.⁸⁶ Bu bağlamda iki kelime arasında ibdâlin gerçekleşebilmesi için kullanım sıklığına ve halk arasındaki yaygınlığına bakmıştır. Bunun yanı sıra lehçe farklılıkları sadece bazı kabilelerde görülürken; ibdâl, bazı kabilelerde olabileceği gibi Arapların genelinde de görülebilen bir husustur.⁸⁷

Ayrıca İbn Cinnî, aynı anlama gelip aralarında söyleniş bakımından yakınlık bulunan kelimeler için asıl ve fer' meselesini ortaya koymuştur. Ona göre ibdâlin uygulandığı kelimeler kullanım açısından birbirine denk ise “هَتَكَتِ السَّمَاءُ” (uzun süre

⁸¹ es-Suyûtî, *el-Muzhir*, nşr. Muhammed Ahmed Câde'l-Mevlâ Bek vd., 1/460.

⁸² Ebû Tayyîb el-Luğavî, *Kitâbu'l-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 1/23.

⁸³ Ebû Tayyîb el-Luğavî, *Kitâbu'l-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 1/206.

⁸⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, 4/433.

⁸⁵ İbn Cinnî, *Sırru şinâ'ati'l-i'râb*, thk. Hasan Hindâvî (Dîmeşk: Dâru'l-Çalem, 1413/1993), 1/3.

⁸⁶ Hilâl, *Abkariyyu'l-luğaviyyîn*, 2/613.

⁸⁷ Muhammed, *İbnu'l-Çatîb et-Tebrîzî Luğaviyyen*, 318.

yağmur yağdı) ve “هَتَّتِ السَّمَاءُ” örneğinde olduğu gibi her iki söyleyiş de asıl olur. Bu fiillerin “هَتَّنَ - تَهْتِنُ - تَهْتَانًا” ve “هَتَلَّ - تَهْتَلُّ - تَهْتَالًا” şeklinde çekiliyor olması dilde ayrı ayrı var olduklarının delili olmaktadır.⁸⁸ Fakat “رَجُلٌ خَامِلٌ الذِّكْرُ” (tanınmayan adam) ve “رَجُلٌ خَامِلٌ الذِّكْرُ” örneğinde, yaygın olarak kullanılan “رَجُلٌ خَامِلٌ الذِّكْرُ” ifadesi asıl; az kullanılan “رَجُلٌ خَامِنٌ الذِّكْرُ” ifadesi ise onun fer‘i olur.⁸⁹ Bu bağlamda o, kelimelerin ikisi de halk arasında yaygın olarak kullanılıyorsa her iki kelimeyi de asıl olarak kabul etmiş; ibdâlin, kelimelerden biri asıl, diğeri de onun fer‘i olduğu zaman söz konusu olacağını belirtmiştir.⁹⁰

İbn Fâris, *eş-Şâhibî fî fikhi 'l-luğa* adlı eserinde ibdâle bir başlık altında kısaca yer vererek onu Arapların üslûbundan kabul etmiştir. İbdâli bir harfin yerine başka bir harf getirmek şeklinde tanımlamış ve “فَلَقُّ الصُّبْحِ” ifadesinin “ل” harfi yerine “ر” harfinin getirilmesiyle “فَرَقُّ الصُّبْحِ” şeklinde ifade edildiğine dair bir örnek vermiştir.⁹¹ Eserinde bu babın dışında ‘an‘ane, keşkeşe, keskesese gibi bazı lehçe farklılıklarına değinmiş fakat bunların ibdâle dâhil olduğuna dair bir açıklama yapmamıştır.⁹²

es-Se‘âlibî (öl. 429/1038), ibdâli müstakil bir başlık altında ele almış ve İbn Fâris’in görüşlerinden etkilenecek şekilde ibdâli Arapların üslûbundan kabul etmiştir. Bu başlık altında İbn Fâris ile benzer bir ibdâl tanımı yaparak “فَاضٌ - فَاظٌ”, “خَزَمٌ - خَزَمٌ”, “صَقَعٌ الدِّيكِ - سَقَعٌ الدِّيكِ” gibi birkaç örnek vermekle yetinmiştir.⁹³

⁸⁸ İbn Cinnî, *el-Haşâ‘iş*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, 2/82.

⁸⁹ İbn Cinnî, *el-Haşâ‘iş*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, 2/82.

⁹⁰ Enîs, *Min esrâri 'l-luğa*, 58.

⁹¹ İbn Fâris, *eş-Şâhibî fî fikhi 'l-luğa*, 154.

⁹² İbn Fâris, *eş-Şâhibî fî fikhi 'l-luğa*, 29.

⁹³ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail eş-Se‘âlibî, *Fıkhu 'l-luğa ve sırru 'l-'Arabiyye*, nşr. Hâlid Fehmî (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1418/1998), 1/644.

el-Baṭalyevsî (öl. 521/1127) ise eserinde “ظ - ض - ذ - ص - س” olmak üzere toplamda beş harfi inceleyerek kendinden önceki eserlerden daha farklı bir çalışma ortaya koymuş ve konuya yeni bir bakış açısı getirmiştir.⁹⁴ el-Baṭalyevsî, ses değişiminin olduğu kelimelerin kaynağını ikiye ayırır. Bunlardan ilki ibdâl olup kişi bunu ya bir çevreden duymuş ya da eski edebi metinlerden almıştır. Diğeri de farklı Arap lehçeleridir ki bu lehçelerin etkisiyle kelimelerde şekil açısından farklılıklar görülmektedir. Bu bağlamda el-Baṭalyevsî, tek bir bölgede meydana gelen farklılıkları ibdâl kabul ederken; farklı bölgelerdeki değişik kullanımları lehçe farklılıkları olarak görmektedir.⁹⁵

1.5.2. Modern Dönem Âlimlerinin İbdâl Hakkındaki Görüşleri

Modern dönem âlimlerinden ilk olarak Corci Zeydan (öl. 1332/1914), ibdâli kelimedeki bir veya daha fazla harfin bir veya daha fazla harfle değiştirilmesi olarak görmüş ve genellikle mahrecleri aynı veya birbirine yakın harfler arasında meydana gelen değişim olarak tanımlamıştır.⁹⁶ Zeydan bu tanımda sadece mahreç birliğine vurgu yapmış, sıfatın aynı veya yakın olmasına dair bir bilgi vermemiştir. Bu da onun iki ibdâl harfi arasında sıfat birliğini şart olarak görmediğini ortaya koymaktadır. Abdullah ‘Îd el-‘Azzâzî’ye (öl. ?) göre ise ibdâl, Arapların bilinçli olarak yaptıkları bir değişim değil, kabileden kabileye telaffuzunda farklılıkların görüldüğü fakat anlam açısından birlik ve benzerliğin olduğu kelimedeki ses değişimidir.⁹⁷

İbrâhim Enîs (öl. 1397/1977), ibdâl veya lehçe farklılığı sebebiyle görülen değişimleri sesin gelişiminin bir neticesi olarak görmektedir. Ona göre sözlüklerde iki farklı şekil veya telaffuzu olup aynı manaya gelen kelimeler arasında sadece bir harf farklı olduğu zaman, kelimelerden biri asıl diğeri ise onun fer‘i olur ve ondan türemiş sayılmaktadır. Ayrıca o, sesle ilgili gelişimlerin hepsinde sıfat veya mahreç

⁹⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd el-Baṭalyevsî, *Zikru'l-fark beyne ahruḥi'l-ḥamse*, thk. Hamza Abdullah en-Nâşır (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-‘İlmiyye, 1423/2003).

⁹⁵ Enîs, *Min esrâri'l-luġa*, 57- 58.

⁹⁶ Zeydan, *el-Elfâzu'l-‘Arabiyye ve'l-felsefetu'l-luġaviyye*, 12.

⁹⁷ Abdullah ‘Îd el-‘Azzâzî, *Fikhu'l-luġati'l-‘Arabiyye* (Kahire: Dâru’ṭ-Ṭibâ‘ati'l-Muḥammediyye bi’l-Ezherî, 1386/1967), 190.

yakınlığını esas almakta, aralarında herhangi bir ses ilişkisi bulunmuyorsa bunu eş anlamlı kelimeler olarak kabul etmektedir.⁹⁸

Muhammed el-Mubârek (öl. 1401/1981), ibdâli aynı anlama gelen ve bir harfi dışında diğer harfleri aynı olan iki kelime olarak tanımlamış, mubdel ve mubdel minh arasında mahreç veya sıfat açısından herhangi bir yakınlık veya uzaklığın olması şartını aramamıştır. el-Mubârek'in “حرق”, “حرم” ve “حرب” kelimelerindeki “ق - ب” ve “ق - م” harflerinde, mahreç veya sıfat açısından birbirlerine yakın olmamalarına rağmen bu kelimelerde de ibdâlin gerçekleştiğini kabul etmesi buna delil gösterilebilir.⁹⁹

Subhî eş-Şâlih (öl. 1406/1986), Arapların bir harfi başka bir harfle değiştirmeye alışkın olmadıklarını ifade ederek ibdâli, yalnızca bir harfi farklı olan ve iki kelime arasında meydana gelen, anlamın bir, telaffuzun da birbirine yakın olduğu lehçe farklılıkları şeklinde açıklamıştır. Bu bağlamda eş-Şâlih, mubdel ve mubdel minh arasında mahreç açısından bir ilişkinin olması gerektiğini savunurken, sıfat açısından herhangi bir birlik veya yakınlığın olması şartını aramamıştır.¹⁰⁰

Abdullah Emîn (öl. 1420/2000), iki ibdâl harfi arasında mahreç veya sıfat açısından yakınlık veya birlik şartı aramamış, mubdel ve mubdel minh arasında mahreç veya sıfat açısından uzaklık olduğunda da ibdâl olabileceğini kabul etmiştir.¹⁰¹

İbrahim es-Sâmerrâî (öl. 1421/2001), ibdâlin Arapçada pek çok seste meydana geldiğini söylemiştir. İbdâli, kelimenin diğer harflerinin aynen kalması şartıyla bir harfi başka bir harfin yerine getirme şeklinde açıklamıştır. Böylelikle iki veya daha fazla kelime arasında, bir veya daha fazla harfin, konuşma

⁹⁸ Enîs, *Min esrâri 'l-luğa*, 59.

⁹⁹ Muhammed el-Mubârek, *Fıkhü 'l-luğa ve haşâişu 'l-'Arabîyye* (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1401/1981), 49.

¹⁰⁰ Şubhî eş-Şâlih, *ed-Dirâsât fî fıkhî 'l-luğa* (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1430/2009), 213-214.

¹⁰¹ Abdullah Emîn, *el-İştikâk* (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1420/2000), 352.

mekanizmasından çıkış yerinin yakın olduğu başka bir harfle değişmesi sonucu bir ortaklığın meydana geldiğini beyan etmiştir.¹⁰²

	Mubdel ve mubdel minh arasında mahreç açısından uyum şartı	Mubdel ve mubdel minh arasında sıfat açısından uyum şartı
İbn Cinnî	yok	yok
İbnu's-Sikkît	yok	yok
Ebû Tayyîb el-Luğavî	yok	yok
Corci Zeydan	var	yok
İbrâhim Enîs	var	var
Muhammed el-Mubârek	yok	yok
Subhî eş-Şâlih	var	yok
Abdullah Emîn	yok	yok

Sonuç olarak modern dönem âlimlerinin büyük bir kısmı iki ibdâl harfi arasında mahreç veya sıfat uyumunu şart koşarken, ilk dönem âlimlerinin çoğu böyle bir uyumun olabileceğini fakat bunun zorunlu olmadığını belirtmişlerdir.

¹⁰² es-Sâmerrâ'î, *et-Ta'avvuru'l-luğaviyyu't-târîhî*, s. 110.

1.6. İbdâl Konusu Hakkındaki Bazı Eserler

İbdâl konusu, başta lügat âlimleri olmak üzere pek çok âlimin ilgisini çekmiş ve hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Bu bölümde öncelikle sadece ibdâl konusunu inceleyen eserler daha sonra muhtelif konuları ihtiva edip ibdâle de yer veren bazı çalışmalar kısaca ele alınmıştır.

1.6.1. Müstakil Olarak İbdâl Konusunu Ele Alan Eserler

Araştırmanın asıl konusunu teşkil eden *Kitâbu'l-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâir*¹⁰³ adlı eser, müstakil olarak ibdâl konusunu ele aldığından öncelikle bu konudaki kaynakları sıralamak yerinde olacaktır. Yapılan araştırmalar neticesinde *el-Fihrist*'te el-Aşma'î'ye nispet edilen ve müstakil olarak ibdâl konusunu ele alan ilk eserin günümüze ulaşamamış *Kitâbu'l-Ğalb ve'l-ibdâl* olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰⁴ Günümüze ulaşabilen ve sadece ibdâl konusunu ele alan diğer eserler şunlardır:

1. *Kitâbu'l-Ğalb ve'l-ibdâl*, (İbnu's-Sikkât):¹⁰⁵ Eser, August Haffner tarafından biri 1903'te Beyrut'ta, diğeri de 1905'te Leipzig'de olmak üzere iki kere yayımlanmış ve tıpkıbasım olarak *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî* adlı eserin içinde neşredilmiş, daha sonra Muhammed Şeref tarafından “*Kitâbu'l-İbdâl*” adıyla tahkik edilmiştir.¹⁰⁶ Müellif, bu eserinde sadece bir harfinde değişikliğin meydana geldiği 300'e yakın kelimeyi bir araya getirmiş ve bu ikili örneklerin hepsinde anlam birliğini esas almıştır.¹⁰⁷

2. *Kitâbu'l-İbdâl*, (Ebû Tayyîb el-Luğavî): 'Izzuddîn et-Tenûhî tarafından iki cilt halinde basılan *Kitâbu'l-İbdâl*,¹⁰⁸ İbnu's-Sikkât'ten sonra kaleme alınmış,

¹⁰³ Ebu'l-Ğâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî (Dimeşk: el-Mecme'u'l-'İlmiyyu'l-'Arabîyyu, 1381/1962).

¹⁰⁴ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Yusuf Ali Tâvîl, 61.

¹⁰⁵ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Yusuf Ali Tâvîl, 79.

¹⁰⁶ İbnu's-Sikkât, “*Kitâbu'l-Ğalb ve'l-İbdâl*”, *el-Kenzu'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, mlf. August Haffner (Beyrut: Matba'atu'l-Kaşûlîkiyye, 1903), 3-65; İbnu's-Sikkât, *Kitâbu'l-İbdâl*, thk. Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref (Kahire: el-Hey'etu'l-'Âmme, 1398/1978).

¹⁰⁷ İbnu's-Sikkât, “*Kitâbu'l-Ğalb ve'l-İbdâl*”, 3; Enîs, *Min esrâri'l-luğa*, 53.

¹⁰⁸ Ebû Tayyîb el-Luğavî, *Kitâbu'l-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî (Dimeşk: Mecme'u'l-'İlmiyyi'l-'Arabî, 1379/1960).

alanının en hacimli eserlerindedir.¹⁰⁹ Kitapta alfabetik düzen esas alınıp ibdâl uygulanan iki harften hangisi alfabetik sıralamada önce geliyorsa ilgili örnekler o bab altında verilmiştir. Örneğin “ح” ve “خ” harfleriyle yapılan ibdâl “ح” bâbında, “ج” ve “ح” harfleriyle yapılan ibdâl ise “ج” babında ele alınmıştır.¹¹⁰

3. *Zikru'l-Farğ beyne ahrufi'l-ğamse*, (el-Bağalyevsî): el-Bağalyevsî'nin ibdâl harflerinden beş tanesini ele almış olduğu bu eseri, Hamza Abdullah en-Neşretî tarafından yayımlanmıştır.¹¹¹ Toplamda beş bölümden meydana gelen eserde alfabetik düzen esas alınmıştır. “ظ - ض - ذ - ص - س” harflerini ele aldığı eserinde öncelikle “ظ - ض - ذ” harflerini, daha sonra ise “ظ - ض”, “ظ - ذ”, “ض - ذ” ve “ص - س” harflerini incelemiştir.

1.6.2. Farklı Konuları Ele Alıp İbdâl Konusuna da Yer Veren Eserler

Edebiyat, sözlük, sarf, nahiv gibi lugat ilmi dışındaki diğer alanlarda yapılan ve ibdâl konusuna dair önemli bilgiler içeren bazı çalışmalar şunlardır:

1. *Edebu'l-Kâtib*, (İbn Kuteybe): İbn Kuteybe'nin devlet adına görev yapan kâtipler için kaleme aldığı bu eser, Muhammed ed-Dâlî tarafından yayımlanmıştır.¹¹² İbn Kuteybe bu eserde ibdâl konusuna da yer vermiş ve bu konuyu dört başlık altında incelemiştir.¹¹³

2. *Kitâbu'l-'Emâlî*, (Ebû Ali el-Ğâlî): el-Ğâlî, Arap edebiyatına dair çeşitli konulara yer verdiği ve toplamda iki citten oluşan eserine daha sonradan nadir

¹⁰⁹ Selçuk Pekparlatır, *Ebû Tayyib el-Luğavî ve Kitâbu'l-Ezđâd Adlı Eseri* (Konya: Aybil Yayınları, 2017), 43.

¹¹⁰ Bk. Ebû Tayyib el-Luğavî, *Kitâbu'l-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 1/205, 213, 262.

¹¹¹ el-Bağalyevsî, *Zikru'l-farğ beyne ahrufi'l-ğamse*, thk. Hamza Abdullah en-Nâşır (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-'İlmiyye, 1423/2003).

¹¹² İbn Kuteybe, *Edebu'l-kâtib*, thk. Muhammed ed-Dâlî (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1401-1405/1981-1985).

¹¹³ Bk. İbn Kuteybe, *Edebu'l-kâtib*, thk. Muhammed ed-Dâlî, 485-494.

kelimeleri de barındıran bir zeyl yazmış¹¹⁴ ve ibdâl konusu hakkında dağınık olarak bilgiler vermiştir.¹¹⁵ Ebû 'Ubeyd el-Bekrî de *Kitâbu'l-'Emâlî*'deki hatalara dair *et-Tenbîh* adlı bir eser kaleme almıştır.¹¹⁶

3. *Sırru şınâ'ati'l-i'râb*, (İbn Cinnî): Arap dili fonetiği açısından önemli bir kaynak olan *Sırru şınâ'ati'l-i'râb* Hasan Hindâvî tarafından bir mukaddime ve iki cilt olarak yayımlanmıştır.¹¹⁷ İbn Cinnî, eserinde ses ve harf arasındaki farklar, hareketler, harflerin sıfatları gibi birçok konuya değinmiş ve ibdâl konusuna da eserin pek çok yerinde dağınık olarak yer vermiştir.

4. *el-Haşâ'ış*, (İbn Cinnî): İbn Cinnî'nin nahiv usûlünü ve Arap dilinin genel yapısını ortaya koyma amacıyla telif ettiği eser, Muhammed Ali en-Neccâr (öl. 1895-1965) tarafından neşredilmiştir.¹¹⁸ İbn Cinnî bu eserinde ibdâl konusunu “بَابٌ فِي الْحَرْفَيْنِ الْمُتَقَارِبَيْنِ يُسْتَعْمَلُ أَحَدُهُمَا مَكَانَ صَاحِبِهِ” (birinin diğeri yerine kullanılabildiği iki yakın harf hakkındaki bab) başlığı altında incelemiştir.¹¹⁹ Ayrıca “el-iştikâku'l-'ekber” terimini lugavî ibdâl ile aynı anlamda kullanmıştır.¹²⁰

5. *eş-Şâhibî fî fıkhi'l-luğa*, (İbn Fâris):¹²¹ Bir giriş ve 132 babdan oluşan eser ilk olarak Muhibbuddîn el-Haîb (öl. 1886-1969) ve Abdu'l-Fettâh el-Ûatlınî tarafından yayımlanmıştır.¹²² Müellif, Arap diliyle ilgili pek çok meseleyi ele aldığı bu eserinde Arapların üslûbundan kabul ettiği ibdâl için de bir başlık açmış ve ibdâl hakkında az da olsa bilgi vermiştir.¹²³

¹¹⁴ Ebû Ali İsmail b. Alî İsmâîl b. el-Ûâsım el-Ûâlî, *Kitâbu'l-'Emâlî* (Kahire: el-Hey'etu'l-Mışriyyetu'l-'Âmme li'l-Kitâb, 1394/1975); el-Ûâlî, *Kitâbu Zeyli'l-'Emâlî ve'n-nevâdir* (Kahire: el-Hey'etu'l-Mışriyyetu'l-'Âmme li'l-Kitâb, 1395/1976).

¹¹⁵ el-Ûâlî, *Kitâbu'l-'Emâlî*, 2/75, 105, 111, 117, 125.

¹¹⁶ Ebû 'Ubeyd Abdullah b. Abdulaziz b. Muhammed el-Bekrî, *Kitâbu't-Tenbîh 'alâ evhâmi Ebî Ali fî Emâlîhi* (Kahire: el-Hey'etu'l-Mışriyyeti'l-'Âmme li'l-Kitâb, ts.)

¹¹⁷ İbn Cinnî, *Sırru şınâ'ati'l-i'râb*, thk. Hasan Hindâvî (Dimeşk: Dâru'l-Ûalem, 1413/1993).

¹¹⁸ İbn Cinnî, *el-Haşâ'ış*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mışriyye, 1371/1952).

¹¹⁹ İbn Cinnî, *el-Haşâ'ış*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, 2/82-88.

¹²⁰ İbn Cinnî, *el-Haşâ'ış*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, 2/133-139.

¹²¹ İbn Fâris, *eş-Şâhibî fî fıkhi'l-luğa* (Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l-'İlmiyye, 1417/1997).

¹²² İbn Fâris, *eş-Şâhibî fî fıkhi'l-luğa*, thk. Muhibbuddîn el-Haîb & Abdulfettâh el-Ûatlınî (Kahire: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1411/1991), 34.

¹²³ İbn Fâris, *eş-Şâhibî fî fıkhi'l-luğa*, 154.

6. el-Muḥaṣṣaṣ, (İbn Sîde): Kapsamlı ansiklopedik bir sözlük olan eser toplamda on yedi ciltten oluşmaktadır. İbn Sîde, daha çok kadim dönemde sözlük çalışması yapmış âlimlerin farklı konularda yazdıkları risaleleri bir araya getirmiş olduğu *el-Muḥaṣṣaṣ* adlı eserinde ibdâl konusu için de bir başlık açmıştır.¹²⁴

7. *el-Muzhir*, (es-Suyûtî): *el-Muzhir*'in çok sayıda baskısı ve neşri bulunmakta olup bu neşirlerden birini de Fuâd Ali Mañşur yapmıştır.¹²⁵ es-Suyûtî bu eserin birkaç bölümünde ibdâl konusuna değinmiş ve bu konu hakkında geniş bilgilere yer vermiştir.¹²⁶

Mu'cemlerde de ibdâl konusu “bedele, ebdele, ibdâl, mu'âkabe, te'âkub, nezâ'ir” gibi terimlerle ele alınmış ve bu alanda önemli bilgiler aktarılmıştır. Bu bağlamda Ḥalîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'Ayn*'ını,¹²⁷ İbn Dureyd'in *el-Cemheratu'l-luğa*'sını,¹²⁸ el-Ezherî'nin *Tehzîbu'l-luğa*'sını,¹²⁹ el-Cevherî'nin *eş-Şîḥâḥ tâcu'l-luğa*'sını,¹³⁰ İbn Sîde'nin *el-Muḥkem ve'l-muḥîtu'l-a'zam*'ını,¹³¹ İbn Manzûr'un *Lisânu'l-'Arab*'ını¹³² ibdâl konusuna değinen mu'cemlerden bazıları arasında saymak mümkündür.

Ayrıca modern dönem âlimlerinden eş-Şidyâk'ın (öl. 1305/1887) sözlük şeklinde ve alfabetik olarak tertip ettiği, ikili köklerden oluşan mubdel ve maḳlûb

¹²⁴ Bk. İbn Sîde, *el-Muḥaṣṣaṣ*, 13/274-288.

¹²⁵ es-Suyûtî, *el-Muzhir*, nşr. Fuâd Ali Mañşur (Beirut: Menşûrâtu'l-Mektebeti'l-'Aşriyye, 1418/1998).

¹²⁶ es-Suyûtî, *el-Muzhir*, nşr. Muhammed Ahmed Câde'l-Mevlâ Bek vd., 1/460-475, 537-566.

¹²⁷ Ḥalîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, Mehdî el-Maḥzûmî & İbrahim es-Sâmerrâ'î, 1/66, 91, 5/207, 6/68, 8/45, 133, 339.

¹²⁸ İbn Dureyd, “bdl”, thk. Ramzi Munir Baalbakî, 1/300.

¹²⁹ Bk. el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed 'İvâḍ Mur'ib (Beirut: Dâru İhyâ'î't-Turâsi'l-'Arabî, 1421/2001), 1/192, 216, 222, 2/56, 83, 86, 100, 3/72, 121, 158, 4/165, 207, 227, 5/22, 118, 130, 6/112, 176, 7/208, 238, 8/289.

¹³⁰ Bk. el-Cevherî, *eş-Şîḥâḥ Tâcu'l-luğa*, thk. Ahmed Abdulgâfir 'Attâr (Beirut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâ'în, 1407/1987), 1/63, 118, 123, 2/602, 652, 812, 3/985, 1102, 1151, 4/1548, 1565, 1619, 5/1876, 1970, 2076, 6/2211, 2231, 2254, 2559.

¹³¹ İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-muḥîtu'l-a'zam*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1421/2000) 1/101, 195, 2/462, 3/397, 4/432, 5/149, 6/787, 7/90, 8/599, 9/549, 10/6, 486.

¹³² İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/505, 2/33, 3/474, 4/308, 5/276, 6/39, 7/20, 8/62, 9/89, 10/498, 11/720, 12/461, 13/44, 14/10, 15/147.

kelimeleri bir arada işlediği *Sırru'l-leyâl fi'l-kalbi ve'l-ibdâl* adlı eseri de bu kısımda verilebilir.¹³³

Sarf ve nahiv âlimlerinden ibdâl hakkında pek çok lafız aktarılmıştır. Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'i,¹³⁴ el-Muberrid'in *el-Muktedâb*'i,¹³⁵ ez-Zemaşşerî'nin *el-Mufaşşal*'i,¹³⁶ İbn Ya'îş'in *Şerhu'l-Mufaşşal*'i,¹³⁷ İbn 'Uşfûr'un (669/1270) *el-Mumti 'fi't-Taşrif*'i¹³⁸ bu türde ibdâl konusuna değinen bazı eserlerdendir.

¹³³ Ahmed Fâris b. Yusuf b. Mansûr eş-Şidyâk, *Sırru'l-leyâl fi'l-kalbi ve'l-ibdâl* (İstanbul: Maţba'atu'l-Âmire, 1284/1868).

¹³⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, 3/331, 543, 4/240, 306, 319, 338, 351, 352, 390, 391.

¹³⁵ el-Muberrid, *el-Muktedâb*, thk. Muhammed Abdulhâlik Azîme (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, ts.), 2/320, 4/6.

¹³⁶ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal fi şinâ'ati'l-i'râb*, thk. Ali Bû Mulahham (Beyrut: Mektebetu'l-Hilal, 1413/1993), 255, 506, 519, 520, 523.

¹³⁷ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, thk. Emîl Bedî' Ya'kûb (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1422/2001), 1/86, 2/77, 3/159, 4/24, 5/250.

¹³⁸ Bk. Ebu'l-Hasen Ali b. Mu'min b. Muhammed b. Ali el-Haçramî el-İşbîlî en-Nahvî, *el-Mumti 'fi't-taşrif*, thk. Fahreddin Kabâve (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1987), 1/319-415.

BİRİNCİ BÖLÜM

EBU'L-KÂSİM EZ-ZECCÂCÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. ez-Zeccâcî'nin Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış

Bir âlimin eserlerini iyi bir şekilde anlayabilmek için onu yaşadığı dönemden bağımsız düşünmemek gerekmektedir. Zira zaman ve çevre bir insanı etkileyen unsurların başında gelmektedir. Kişinin faaliyetleri yaşadığı dönemin ilmî durumuyla büyük oranda paralellik göstermektedir. Bu sebeple öncelikle ez-Zeccâcî'nin yaşadığı dönemin siyasi durumuna, daha sonra ise ilmî durumuna kısaca değinmek yerinde olacaktır.

1.1. Siyasi Hayat

132-656/750-1258 yılları arasında hüküm sürmüş olan Abbâsi devleti, bazı tarihçiler tarafından dört dönemde ele alınmaktadır.¹³⁹ Bunlar şu şekilde sıralanabilir: Birinci dönem “H. 132-232”, ikinci dönem “H. 232-334”, üçüncü dönem “H. 334-447”, dördüncü dönem ise “H. 447-656” yılları arasını ifade eder.

İkinci dönem Mutevekkil-‘Alallah’ın H. 232’de hilafete gelmesiyle başlayıp Buveyhîlerin H. 334’te Bağdat’ı ele geçirmesiyle son bulmaktadır. ez-Zeccâcî, H. III. yy.ın son çeyreği ile H. IV. yy.ın ikinci çeyreğinin ortalarında yani Abbâsi devletinin ikinci döneminin ortaları ile üçüncü döneminin ilk çeyreği arasında yaşamıştır. Onun yaşadığı dönemlerde Abbâsi yönetiminde Muḳtedîr-Billâh (295-320/908-932), Ḳâhir-Billâh (320-322/932-934), Râdî-Billâh (322-329/934-940), Muttaḳî-Lillâh (329-333/940-944) el-Mustekfî-Billâh (333-334/944-946) ve Muṭî‘-Lillâh’ın (334-363/946-974) hilafette olduğu bilinmektedir.¹⁴⁰

1.2. İlmî Hayat

Abbasî devleti, siyasi hayattaki çalkantıların aksine ilmi açıdan son derece gelişmiş bir seviyede olup bu dönemde kıymetli âlimler yetişmiş ve birçok eser, gelecek nesillere miras bırakılmıştır.

¹³⁹ Zeydan, *Târîhu âdâbi'l-luġati'l-'Arabiyye* (Mısır: Muessesetu Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Sekâfeti, 1434/2013), 2/382.

¹⁴⁰ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 1/37.

Başlangıçta Kur'ân'ı ve Hadisi daha iyi anlayabilmek adına birtakım filolojik çalışmalar yapılmıştır. Bunların başında sözlük çalışmaları gelmektedir. Önceleri muhtelif konulara ve çeşitli eşyalara dair rastgele toplanıp açıklanan kelimeler, ilk defa Hâlîl b. Ahmed tarafından *Kitâbu'l-'Ayn* adlı eserde belli bir sistematik dahilinde bir araya getirilmiştir.¹⁴¹ Abbâsî devletinde sözlük çalışmalarıyla ön plana çıkan bazı âlimler ve eserleri şöyledir: Ebû Amr eş-Şeybânî'nin (öl. 213/828) *Kitâbu'l-Cîm*'i, İbn Dureyd'in *Cemheratu'l-luğa*'sı, el-Ğâlî'nin (öl. 356/967) *el-Bâri' fi'l-luğa*'sı, el-Ezherî'nin (öl. 370/980) *Tehzîbu'l-luğa*'sı, İbn Fâris'in *el-Mucmelu'l-luğa* ve *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*'sı, el-Cevherî'nin (öl. 400/1009) *eş-Şihâh*'ı, İbn Sîde'nin (öl. 458/1066) *el-Muħkem* ve *el-Muħaşşas*'ı, el-Cevâlîkî'nin (öl. 540/1145) *el-Mu'arreb*'i, ez-Zemaħşerî'nin (öl. 538/1144) *Esâsu'l-belâğa*'sı ve İbn Manzûr'un (öl. 711/1311) *Lisanu'l-Arab*'ı.

Abbâsîler devri, nahiv ilmindeki gelişmeler açısından da verimli bir dönem olmuştur. Ebu'l-Esved ed-Duelî (öl. 69/688) tarafından esasları tespit edilen nahiv ilmi, Abbâsîler'in ilk zamanlarında Basra ve Kûfe ekolleri şeklinde teşekkül etmiş ve buna bağlı olarak birçok dil âlimi yetişmiştir.¹⁴² Bu bağlamda Abbâsîler zamanında Basra ekolünde Hâlîl b. Ahmed, Sîbeveyhi, Kûtrub (öl. 210/825), Aħfeş el-Evsat (öl. 215/830), el-Aşma'î, el-Muberrid (öl. 286/900), Ebû Sa'îd es-Sîrâfî (öl. 368/979), Ebu İshâk ez-Zeccâc (öl. 311/950); Kûfe ekolünde ise el-Kisâî (öl. 189/805), el-Ferrâ' (öl. 207/822), Şa'leb, İbnu's-Sikkît gibi dilcilerin öne çıktığını söylemek mümkündür.¹⁴³ Bağdat'ta 278/892'de yeniden Bağdat'a taşınmasından sonra İbn Keysân (öl. 299/911), İbn Şukayr (öl. 315/927) ve İbn Hıyyat (öl. 320/932) gibi dilcilerin temsil etmiş olduğu ve her iki ekolün arasını bulan ve uzlaştırıcı bir anlayışı yansıtan Bağdat ekolü de ortaya çıkmıştır.¹⁴⁴

Abbâsîlerde muhtelif dillerden Arapçaya yapılan tercüme faaliyetlerinde gözle görülür bir ilerleme yaşanmış ve bu amaca hizmet etmek için bu dönemde Beytu'l-

¹⁴¹ Yıldız, "Abbâsîler", 1/37.

¹⁴² Yıldız, "Abbâsîler", 1/41.

¹⁴³ Ebû Sa'îd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzubân es-Sîrâfî, *Aħbâru'n-naħviyyîne'l-Başriyyîn*, thk. Taha Muhammed ez-Zeynî & Abdulmun'im Hıfâcî (Kahire: Matba'atu Mustafa el-Bâbî el- Halebî ve Evlâduhu, 1374/1955), 5-9.

¹⁴⁴ ez-Zeccâcî, *el-İddâh fi'ileli'n-naħv*, thk. Mâzin el-Mubârek (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1399/1979), 79.

hikme kurulmuştur.¹⁴⁵ Çevirisi yapılan mantık ve felsefe kitapları, dönemin akılcı bir düşünce yapısına sahip olmasında etkili olmuştur. Bu bağlamda bir yandan rivayet yöntemi devam ederken, diğer taraftan özgün çalışmalar ve yenilikçi bakış açıları da bu dönemin önemli metotları arasında yer almıştır. Zira lugat ilminde felsefi düşüncenin de etkisiyle dilin mantığının anlaşılması adına pek çok sorular sorularak dilin felsefesinin yapıldığı ve buna dair eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. Nitekim ez-Zeccâcî, nahve dair kaleme aldığı *el-Îdâh* adlı eserinde dilin derinliklerine inerek konuları mantık ve felsefe çerçevesinde incelemiştir. Yine İbn Cinnî de *el-Haşâ`iş* adlı eserinde aynı şekilde Arap dilini felsefi açıdan ele almıştır.

Ayrıca ez-Zeccâcî'nin yaşadığı dönemde kelime türetmeye rağbet duyulmuş ve bu alana dair kaleme alınan pek çok çalışma dikkat çekmiştir. Hâfîl b. Ahmed'in, *Kitâbu'l-'Ayn* adlı eserinde üçlü köklere dair ortaya attığı kelime türetme kuramı kendinden sonraki çalışmalara yön vermiştir. Sîbeveyhi de eserinde ibdâl, kalb, i'lâl, idgâm, iştikâk, ta'rib gibi seslerin değişimine dair konuları ele alarak bazı kelime türetme metodlarına yer vermiştir. İbn Fâris ise *Sırru'l-leyâl* adlı eserinde ikili köklere ve onların kalb uygulanmış hallerine yer vererek bu alana dair bir eser ortaya koymuştur. Arapça kelimelerin türeme biçimlerini ciddi bir şekilde inceleyen ve bu bağlamda "el-iştikâku'l-ekber" tabirini ilk defa kullanan İbn Cinnî, bu suretle Arap dili etimolojisinin temellerini atmıştır.¹⁴⁶

Bu dönemde kıymetli şairler yetişmiştir. Beşşâr b. Burd (öl. 167/783-84), Ebû Nuvâs (öl. 198/813), İbnu'l-Mu'tez (öl. 296/908), Ebû Temmâm (öl. 296/908), Dîkulcin (öl. 235/850), el-Buhturî (öl. 284/897), İbnu'r-Rûmî (öl. 283/896), el-Mutenebbî (öl. 354/965) ve Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî (öl. 449/1057) gibi isimleri bu dönemde yaşamış bazı şairler arasında saymak mümkündür. Bununla birlikte şair ve ediplerin hayatını ele alan bazı tabakât ve terâcim çalışmaları da öne çıkmıştır. ez-Zubeydî'nin (öl. 379/989) *Tabakâtu'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*'i, İbnu'l-Enbârî'nin

¹⁴⁵ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî el-'aşru'l-'Abbâsiyyi'l-evvel* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 3/109; Refîde İsmail 'Atâ'l-Mennân İsmail, *Beytu'l-Hikmeti'l-Baġdâdî ve Eşeruhû fi'l-Hareketi'l-İlmiyyeti fi'd-Devleti'l-'Abbâsiyyeti* (Sudan: Cami'atu'l-Ḥarṭûm, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 54; Merve Özçetin, *Arap Şiirinde Vahdetu'l-Kasîde Meselesi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 24-25.

¹⁴⁶ Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/398.

(öl. 328/939) *Nuzhetu'l-elibbâ' fî tabakâti'l-udebâ'* sı, İbnu'l-Kıffî'nin (öl. 646/1248) *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât'* ı bunlardan sadece birkaçıdır.

Ayrıca Abbasîler zamanında kıraat, tefsir, hadis gibi islâmî ilimlerdeki çalışmalar da oldukça ileri seviyededir. Kıraat alanında Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (öl. 224/838), İbn Mucâhid (öl. 324/936), İbn Mihrân en-Nîsâbûrî (öl. 381/992), Mekkî b. Ebû Tâlib (öl. 437/1045); Tefsir alanında Muḳâtil b. Süleyman (öl. 150/767), Yahya b. Sellâm (öl. 200/815), Abdurrezzak b. Hemmâm (öl. 211/826-27); Hadis alanında ise Buhârî (öl. 256/870), Müslim (öl. 261/875), İbn Mâce (öl. 273/887), Ebû Dâvûd (öl. 275/889), Tirmizî (öl. 279/892), Nesâî (öl. 303/915) gibi daha pek çok âlim tarafından gelecek nesillerin öncelikle başvuracağı temel kaynak niteliğinde eserler bırakılmıştır.¹⁴⁷ Yine bu dönemde Ferrâ' (öl. 207/822) *Me'âni'l-Kur'an*, Ebû 'Ubeyde (öl. 209/824) ise *Mecâzu'l-Kur'an* adlı eserleriyle Kur'an'ı filolojik açıdan incelemişlerdir.

Tarih ve coğrafya alanlarında da son derece önemli çalışmalar ortaya konmuş ve birçok kıymetli âlim yetişmiştir. Tarih alanında İbn İshâk (öl. 151/768), el-Vâkıdî (öl. 207/823), Ya'ḳûbî (öl. 292/905), Ṭaberî (öl. 310/923), İbnu'n-Nedîm (öl. 385/995) ve İbnu'l-Eṣṣîr (öl. 630/1233); coğrafya alanında İbn Ḥurdâzbih (öl. 300/912-13), Ebû Zeyd el-Belhî (öl. 322/934) ve Yâkût el-Ḥamevî (öl. 626/1229) bunlardan bazılarıdır. Son olarak Abbasîler döneminde tercüme faaliyetlerinin sistematik olması ve hız kazanması ile cebir, geometri, astronomi, fizik, mekanik tıp, kimya, zooloji, botanik, mûsiki ve diğer alanlarda değerli birçok eser Arapçaya çevrilmiştir.¹⁴⁸ Neticede bu dönemde birçok alanda gözle görülür bir gelişmenin yaşandığı söylenebilir.

Abbâsilerde ilmin bu kadar ilerlemesinin nedenleri arasında halifelerin ilme olan merakı ve âlimlere vermiş oldukları değer gelmektedir. Öyle ki halifeler âlimleri hep yakınında tutmuş, onların ilim meclislerinden istifade etmiş ve yeri geldiğinde ödüller vererek onları desteklemişlerdir. Ayrıca bu dönemde oluşan ekoller, âlimler arasında rekabete sebep olmuş, dolayısıyla daha fazla araştırma ve kanıt arayışı

¹⁴⁷ Yıldız, "Abbâsîler", 1/41- 42.

¹⁴⁸ Yıldız, "Abbâsîler", 1/44.

onları doğrudan ilme teşvik etmiştir. Buna ek olarak başta Beytu'l-hikme sayesinde Bağdat'ta oluşturulan kütüphane ve diğer kütüphaneler, âlimlerin araştırmalarında büyük kolaylık sağlayarak entelektüel seviyeyi yükseltmiş ve âlimlere ilmi bir ortam sunmuştur.

Sonuç olarak ez-Zeccâcî devlette siyasi açıdan birtakım sıkıntıların, çalkantı ve istikrarsızlıkların hâkim olduğu bir dönemde yaşamış olsa bile bu durum ilmi hayata yansımamış, aksine ilim bu dönemde zirveye ulaşmıştır. İلمي açıdan böylesine zengin bir ortamda yetişmiş, kıymetli hocalardan ders almış ve yaşadığı dönemin bütün ilmî imkânlarından faydalanmış bir bilginin birikimi son derece önemli olup geride bıraktığı eserlerin dönemine ayna tutması ve okuyucularına değerli bilgiler aktarması da kaçınılmaz olmaktadır.

2. Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin Hayatı

Bir âlimin eserlerinin anlaşılmasında yaşadığı dönem kadar onun hayatı da önemlidir. Bu bağlamda ez-Zeccâcî'nin eserlerinin daha iyi anlaşılabilmesi açısından onun hayatını ele almak yerinde olacaktır.

2.1. Adı, Lakabı ve Nisbesi

Tam adı Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî'dir.¹⁴⁹ Doğduğu yere nisbetle “eş-Şaymerî”¹⁵⁰ veya “en-Nihâvendî”¹⁵¹, bir dönem Bağdat'ta yaşaması sebebiyle de “el-Bağdâdî”¹⁵² nisbelerinin verildiği kaynaklarda geçmektedir.

¹⁴⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Yusuf Ali Tâvîl, 127; Ebu'l-Berakât Kemâluddîn Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ' fî tabakâti'l-udebâ'* (Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1405/1985), 227.

¹⁵⁰ Diyâru'l-Cebel ve Hûzistân arasında olup Mehrecân Kuzak adlı bir bölgede yer almaktadır. Bk. Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî, “şaymera”, *Mu'cemu'l-buldân* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 3/439.

¹⁵¹ Ebu Muhammed Abdullah b. Esad b. Ali b. Suleyman el-Yemenî el-Yâfi'î, *Mir'âtu'l-cinân ve 'ibretu'l-yakzân fî ma'rifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1997), 2/249.

¹⁵² Ebu'l-Abbas Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir b. Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, thk. İhsan Abbas (Beyrût: İhsan Abbas, Dâru Şâdir, ts.), 3/136; Ömer Rıdâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-muelliîn* (Beyrût: Muessesetu'r-Risale, 1414/1993), 2/78; Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hasen el-Hazercî, *el-Akdu'l-fâhuru'l-Hasen fî tabakâti ekâbiri ehli'l-Yemen*, thk. Abdullah b. Kâ'id el-Abbâdî vd. (Şan'a: Mektebetu'l-Cîlu'l-Cedîd, 1430/2009), 3/1180.

ez-Zehebî (öl. 748/1348), Arapçaya olan hâkimiyeti ve katkısı sebebiyle kendisine “Şeyhu’l-‘Arabiyye” lakabının verildiğini zikretmektedir.¹⁵³ Onun “en-Nahvî” ve “el-Luğavî” gibi lakaplarla anıldığı da görülmektedir.¹⁵⁴ Ayrıca eserlerinin çokluğundan dolayı kendisine “Şâhibu’t-Teşânîf” unvanının verildiği de kaynaklarda geçmektedir.¹⁵⁵

Bağdatlı Ebû İshâk İbrâhim es-Serî ez-Zeccâc’ın öğrencisi olup ona çok yakın olduğundan, uzun zaman onun yanında kaldığından ve en çok onun derslerine katıldığından dolayı hocasına nispetle “ez-Zeccâcî” denilmiş¹⁵⁶ ve daha çok bu lakabı ile meşhur olmuştur.¹⁵⁷ Terâcim kitaplarında ez-Zeccâc’ın gençliğinde cam işleriyle uğraşması sebebiyle bu lakabı aldığı bilgisi geçmektedir.¹⁵⁸ Bazı biyografi kitapları, ez-Zeccâcî nisbesinin doğru telaffuzunun “الرَّاي” harfinin fethası, “الرَّايِم” harfinin şeddesi, “الرَّايِم” harfinden sonraki “الرَّايِم” harfinin kesrası ile “الرَّايِم” şeklinde olacağını belirtmektedir.¹⁵⁹ Sonuç olarak, incelenen tabakât ve terâcim kitaplarında ez-Zeccâcî’nin adı, lakabı ve nispesi hakkında ulemanın ittifak ettiği görülmüştür.

¹⁵³ ez-Zehebî, *Tezkiratu’l-huffâz* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘Ilmiyye, ts.), 854; Hayruddîn b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Zîrikî ed-Dimeşkî, *el-A’lâm* (Beyrût: Dâru’l-‘Ilm li’l-Melâyîn, 1422/2002), 3/299.

¹⁵⁴ Kehhâle, *Mu‘cemu’l-muellifîn*, 2/78; Hazercî, *el-‘Akdü’l-fâhîru’l-ḥasen*, thk. Abdullah b. Kâ’id el-‘Abbâdî vd., 3/1180.

¹⁵⁵ el-Yâfi’î, *Mirâ’tu’l-cinân*, 2/249; Şihabuddîn Ebu’l-Felâḥ Abdulḥayy b. Ahmed b. Muhammed el-‘Akrî el-Ḥanbelî ed-Dimeşkî, *Şezerâtu’z-zeheb fi aḥbârî men zeheb*, thk. Mahmud el-Arnâûd (Beyrût: Dâru İbn Keşîr Dimeşkî, 1409/1989), 4/219.

¹⁵⁶ Ebû Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem‘ânî, *el-Ensâb li’s-Sem‘ânî*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beyrût: Dâru’l-Cinân, 1408/1988), 3/140; İbnu’l-Ḳıfî, *İnbâhu’r-ruvât alâ enbâhi’n-nuḥât*, thk. Muhammed Ebu’l-Faḍl İbrahim (Kahire: Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, 1406/1986), 160; İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, thk. İhsan Abbas, 3/136; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, thk. Ḥassân ‘Abdummennân (Lübnan: Beytu’l-Efkâr ed-Devliyye, 1424/2004), 2168; es-Suyûtî, *Buğyetu’l-vu‘ât fi tabakâti’l-luğaviyyîn ve’n-nuḥât*, thk. Muhammed Ebu’l-Faḍl İbrahim (Kahire: Maṭba‘atu ‘İse’l-Bâbi’l-Ḥalebî ve Şurekâhu, 1384/1965), 2/77; Kehhâle, *Mu‘cemu’l-muellifîn*, 2/78.

¹⁵⁷ Komisyon, *Mevsû‘atu a’lâmi’l-‘ulema’ ve’l-udebâ’ el-‘Arab ve’l-muslimîn* (Beyrut: Dâru’l Cîl, 2006), 2/92.

¹⁵⁸ Kehhâle, *Mu‘cemu’l-muellifîn*, 2/78.

¹⁵⁹ es-Sem‘ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, 3/140; İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, thk. İhsan Abbas, 3/136.

2.2. Doğumu ve Ailesi

ez-Zeccâcî'nin doğum yeri hakkında ihtilaf söz konusu olsa da görüşler daha çok Hemedân'ın güneyinde yer alan Nihâvent'te¹⁶⁰ veya Şaymera'da¹⁶¹ dünyaya geldiği üzerinde toplanmıştır. es-Suyûtî onun doğum yerini Şaymer olarak zikretmiştir.¹⁶² Bazı kaynaklarda Şaymera'dan olduğu görüşünün daha öne çıktığı görülmüştür.¹⁶³ İbn Hâllikân (öl. 681/1282), “Vatanı ve yetiştiği yer bakımından Bağdat'lı, aslen ve doğduğu yer bakımından Nihavent'lidir”¹⁶⁴ derken; İbnu'l-Kıfî, “Şaymera ehlinden olup Nihavent'lidir”¹⁶⁵ diyerek bu görüşleri bir araya getirmiştir.

Teracim kitaplarında ez-Zeccâcî'nin soyu babasına kadar verilmekte olup daha öncesi hakkında herhangi bir bilgi bulunamamıştır.¹⁶⁶

2.3. Eğitimi ve İlmî Seyahatleri

ez-Zeccâcî, ilme olan merakıyla ün salmış, hayatı boyunca ilim adına pek çok seyahatlerde bulunmuştur. Onun seyahatleri, ilme olan tutkusunun delili niteliğindedir. Nihavent'te büyüyen ez-Zeccâcî, ilim halkalarından faydalanmak için ilk yolculuğunu döneminin eğitim merkezi olan Bağdat'a yapmıştır.¹⁶⁷ Bağdat'a geliş tarihi tam olarak bilinemese de kendisinden ders aldığı hocalarından ilk vefat eden kişi olan İbn Keysân'ın vefat tarihine nispetle 299/911'den önce geldiği tahmin edilmektedir.¹⁶⁸ Bağdat'a yerleşen ez-Zeccâcî'nin gençliği burada geçmiştir. Aynı

¹⁶⁰ ez-Zîriklî, *el-A'lâm*, 3/299; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, 2/78; Azize Fevâl Bâbtî, *Mevsû'atu'l-a'lâmi'l-'Arab ve'l-muslimin ve'l-'âlimîn* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1390/1971), 2/303.

¹⁶¹ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, 2/77.

¹⁶² es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, 2/77.

¹⁶³ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel fi'n-nağv*, thk. Ali Tefvîk el-Hamed (Ürdün ve Beyrut: Dâru'l-Fikr ve Muessesetu'r-Risale, 1404/1984), 7; Komisyon, *Mevsû'atu'l-a'lâmi'l-'ulema' ve'l-udebâ'*, 2/77.

¹⁶⁴ İbn Hâllikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas, 3/136.

¹⁶⁵ İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, 160.

¹⁶⁶ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsâruhû ve mezhebuhu'n-nağvî min hulâli Kitâbihî'l-İdâh* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984), 7.

¹⁶⁷ İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, 160; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, 2/77.

¹⁶⁸ Bekir Tuna, *ez-Zeccâcî ve İştikâku Esmâillâh Adlı Eserin Arap Dilindeki Yeri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 7.

zamanda dönemindeki Basrî ve Kûfililerin önde gelen hocalarından da pek çok ders almıştır.¹⁶⁹

Bağdat'ta aldığı dersler sayesinde Nahiv ilminde uzmanlaştıktan sonra Şam'a gitmiştir.¹⁷⁰ Oradan Halep'e geçmiş ve Halep'te bir süre kalmıştır.¹⁷¹ Halep'ten, diğer bir adıyla eş-Şehbâ' şehrinde sonra Dimeşk'e gitmiştir.¹⁷² Orada bir yandan öğrencilik hayatına devam ederken diğer yandan mescitlerde¹⁷³ uzun bir süre ders vermiştir. Bunun yanında bazı kitaplarını imlâ ettirmiş ve eserlerinin çoğunu burada tamamlamıştır.¹⁷⁴ Son olarak Filistin'in kuzeyinde yer alan Taberiyye'ye gitmiş ve burada vefat etmiştir.¹⁷⁵ Diğer bir görüşe göre ise Dimeşk'te vefat etmiştir.¹⁷⁶

Kaynaklarda Kızıldeniz'in kuzeyindeki 'Ağabe körfezinde bulunan Eyle'yi ziyaret ettiği bilgisi de geçmektedir.¹⁷⁷ Yine ez-Zeccâcî'nin hayatı hakkında bilgi veren kaynakların çoğunda, Mekke'ye gittiği ve orada bir süre kaldığı da nakledilmektedir. Hatta burada iken *Kitâbu'l-Cumel fi'n-naḥv* adlı kitabını tamamladığı da kaydedilmektedir.¹⁷⁸

¹⁶⁹ ez-Zeccâcî, *Hurûfu'l-Me'ânî*, thk. Ali Tevfik el-Ḥamed (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1406/1986), 12.

¹⁷⁰ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, 3/140; İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim, 160; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Me'arif, ts.), 2/173; Komisyon, *Mevsû'atu a'lâmi'l-'ulema' ve'l-udebâ'*, 2/92.

¹⁷¹ İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim, 160; Bâbtî, *Mevsû'atu'l-'A'lam*, 2/303; Komisyon, *Mevsû'atu a'lâmi'l-'ulema' ve'l-udebâ'*, 2/92.

¹⁷² Keḥḥâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, 2/78.

¹⁷³ Kaynaklarda özellikle Benî Umeyye Mescidi'nde ders verdiğine dair bilgi geçmektedir. Bk. ez-Zeccâcî, *Tefsîru Risâleti edebi'l-kuttâb*, thk. Abdulfettah Selim (Kahire: Ma'hedu'l-Maḥtûti'l-'Arabiyye, 1413/1993), 13.

¹⁷⁴ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, 3/140.

¹⁷⁵ İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim, 160; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim, 2/77; ez-Zîriklî, *el-'A'lam*, 3/299; Bâbtî, *Mevsû'atu'l-'A'lam*, 2/303.

¹⁷⁶ İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas, 3/136; Keḥḥâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, 2/78.

¹⁷⁷ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr, 2/173; Komisyon, *Mevsû'atu a'lâmi'l-'ulema' ve'l-udebâ'*, 2/92; Cemaluddîn Ebi'l-Meḥâsin Yusuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî, *en-Nucûmu'z-zâhira fi mulûki Mısr ve'l-Kâhire* (Kahire: Dâru'l-Kutub, 1382/1963), 3/303.

¹⁷⁸ İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim, 160; İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas, 3/136; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim, 2/77; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn* (Beyrût: Dâru İhyâ'it-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 1/603.

2.4. Hocaları

ez-Zeccâcî'nin ilme olan sevgisi, hayatının büyük bir kısmının ilim meclislerinde geçmesine sebep olmuştur. İlim yolunda yaptığı seyahatlerde farklı görüşlere sahip hocalardan ders alması, onun ilmi birikiminin ne kadar zengin olduğuna ışık tutmakta, onu taklitçilikten ve bağınazlıktan uzaklaştırmaktadır. Bu durum onun, ilmi konular hakkında görüş bildirirken olaylara birçok açıdan bakabilmesine ve bağımsız görüşler ortaya koyabilmesine katkı sağlamıştır.

Hocalarının sayısı yirmiden fazla olup ez-Zeccâcî bir kısmının ismini *el-İdâh* adlı kitabında zikretmektedir. *el-İdâh*'ta geçen hocalarının isimleri şu şekildedir:

1. Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serî ez-Zeccâc¹⁷⁹
2. Ebû Cafer Muhammed b. Rustem eṭ-Ṭaberî¹⁸⁰
3. Ğulâm Ebî Osman el-Mâzinî (öl. 249/863)¹⁸¹
4. Ebu'l-Ḥasen b. Keysân¹⁸²
5. İbn Şuḳayr¹⁸³
6. İbnu'l-Ḥayyât¹⁸⁴
7. Ebû Bekr b. es-Serrâc (öl. 316/928)¹⁸⁵

¹⁷⁹ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, 3/140; el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 227; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr, 2/173.

¹⁸⁰ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 78; Abdalbâkî b. Abdulmecîd el-Yemânî, *İşâratu't-ta'yîn fi terâcimi'n-nuhât ve'l-luġaviyyîn*, thk. Abdulmecîd Diyâb (Riyâd: Merkezu'l-Meliki'l-Fayşal li'l-Buḫuş ve'd-Dirâse, 1406/1986), 180; Komisyon, *Mevsû'atu a'lâmi'l-'ulema' ve'l-udebâ*, 2/92.

¹⁸¹ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 78; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, thk. Ḥassân 'Abdulmennân, 2168.

¹⁸² ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 79; Komisyon, *Mevsû'atu a'lâmi'l-'ulema' ve'l-udebâ*, 2/92.

¹⁸³ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 79; Komisyon, *Mevsû'atu a'lâmi'l-'ulema' ve'l-udebâ*, 292.

¹⁸⁴ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 79; Komisyon, *Mevsû'atu a'lâmi'l-'ulema' ve'l-udebâ*, 2/92.

¹⁸⁵ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 79; el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 227; el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ' irşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrût: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1413/1993), 6/2534.

8. Ebu'l-Hasen Ali b. Suleyman el-Ahfeş (öl. 316/928)¹⁸⁶

9. Ebû Bekr İbnu'l-Enbârî¹⁸⁷

10. Ebû Mûsa el-Hâmîd (öl. 305/917)¹⁸⁸

11. Ebu'l-Fağl, Zubeyl¹⁸⁹

12. Ebû Muhammed Abdulmelik b. Mâlik eđ-Darîr¹⁹⁰

Bunların dışında ez-Zeccâcî'nin *el-İdâh*'ta ismini zikretmediği ancak diğer kaynaklarda geçen ve kendisinin ders almış olduğu bazı hocalarının isimlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Ebu'l-Abbâs Ahmed b. 'Ubeydullah b. el-'Ammâr es-Seķafî (öl. 314/926)¹⁹¹

2. Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Abbâs el-Yezîdî (öl. 316/928)¹⁹²

3. Ebû Bekr Ahmed b. Hasen b. el-Ferec b. Şâkir (öl. 317/929)

4. Ebu'l-Kâsım Ca'fer b. Kudâme el-Kâtib (öl. 319/931)¹⁹³

5. İbn Dureyd¹⁹⁴

¹⁸⁶ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, 3/140; el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, 227; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, 2/77; Keĥhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, 2/78.

¹⁸⁷ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, 3/140; İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas, 3/136; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, 2/77.

¹⁸⁸ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 79.

¹⁸⁹ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 79; Komisyon, *Mevsû'atu a'lâmi'l-'ulema' ve'l-udebâ'*, 2/92.

¹⁹⁰ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 79; Komisyon, *Mevsû'atu a'lâmi'l-'ulema' ve'l-udebâ'*, 2/92.

¹⁹¹ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsâruhû*, 10.

¹⁹² es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, 3/140; İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas, 3/136.

¹⁹³ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsâruhû*, 10.

¹⁹⁴ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, 3/140; İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas, 3/136; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, 2/77; Keĥhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, 2/78.

6. Ebû Abdillâh İbrâhîm b. Muhammed b. ‘Urfe (‘Arafe) el-Ezdî el-Vâsîfî Niftâveyh (öl. 323/934)¹⁹⁵

7. Ebû Abdillâh el-Ḥuseyn b. Muhammed er-Râzî¹⁹⁶

8. İbn Kuteybe (öl. 322/934)¹⁹⁷

9. Ebû Bekr Muhammed b. Yaḥyâ eş-Şûlî (öl. 335/946)¹⁹⁸

10. Ebû Abdirrahman Abdullâh b. Hânî’ en-Nisâbûrî (öl. 336/947)¹⁹⁹

11. Ebu’l-‘Alâ’ Ahmed b. ‘Ubeydullâh b. el-Ḥâsen b. eş-Şukayr el-Baḡdâdî (öl. 337/948)

12. Ebû Ali el-Ḥâsen b. Ali el-‘Anzî²⁰⁰

ez-Zeccâcî’nin tek bir görüşe bağlı kalmamasında farklı görüşlere sahip hocalardan ders almasının büyük bir rolü olmuştur.

2.5. Öğrencileri

ez-Zeccâcî, iyi bir talebe olmanın yanı sıra donanımlı da bir hoca olmuş, pek çok öğrenci onun ilminden istifade etmiştir. Yazdığı eserlerinden faydalanan öğrencileri olduğu gibi bizzat kendisinden ders alan öğrencileri de oldukça fazladır.

ez-Zeccâcî’nin, eserlerinin insanlara faydalı olması için Allah’a dua ettiği kaynaklarda geçmektedir.²⁰¹ Bu sebeple insanların çoğu onun kitaplarının

¹⁹⁵ es-Suyûtî, *Buḡyetu’l-vu‘ât*, thk. Muhammed Ebu’l-Faḍl İbrahim, 2/77; Kehhâle, *Mu‘cemu’l-muellifîn*, 2/78; es-Sem‘ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullâh Ömer el-Bârûdî, 3/140.

¹⁹⁶ Ebu’l-Kâsım Ali b. el-Ḥâsen b. Hibetullâh b. Abdullâh eş-Şâfî’î İbn ‘Asâkir, *Târîhu medîneti Dimeşk*, thk. Ali Şîrî (Beyrût: Dâru’l-Fîkr, 1416/1996), 34/202; Komisyon, *Mevsû‘atu a’lâmi’l-‘ulema’ ve’l-udebâ’*, 2/92.

¹⁹⁷ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsârühû*, 10.

¹⁹⁸ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsârühû*, 10.

¹⁹⁹ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsârühû*, 10.

²⁰⁰ İbn ‘Asâkir, *Târîhu medîneti Dimeşk*, thk. Ali Şîrî, 34/202; Komisyon, *Mevsû‘atu a’lâmi’l-‘ulema’ ve’l-udebâ’*, 2/92.

²⁰¹ İbnu’l-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât*, thk. Muhammed Ebu’l-Faḍl İbrahim, 161; İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, thk. İhsan Abbas, 3/136; es-Suyûtî, *Buḡyetu’l-vu‘ât*, thk. Muhammed Ebu’l-Faḍl İbrahim, 2/77; Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, 1/603.

bereketinden faydalanmak için kitaplarını okumaya yönelmişlerdir. el-Baṭalyevsî, *el-Cumel*'in anlayışı güçlendirdiğine ve ufuk açtığına dikkat çekmiştir.²⁰²

İbn Ḥallikân, *el-Cumel*'in bereketli bir kitap olduğunu ve onunla meşgul olan herkesin mutlaka bir fayda gördüğünü belirtmiştir.²⁰³ el-Yâfi'î (öl. 768/1367) ise onun Dımeşk'te kaldığını, orada insanlar için faydalı işler yaptığını ve kitabının insanlara birçok faydasının olduğunu söylemiştir.²⁰⁴ *Şezeratu'z-zeheb*'de de ez-Zeccâcî'nin kitabının pek çok faydasına vurgu yapılmıştır.²⁰⁵ ez-Zeccâcî'nin kitabının faydalı oluşuna dikkat çekenler arasında Kâtib Çelebi de bulunmaktadır.²⁰⁶

ez-Zeccâcî'nin kaynaklarda geçmeyen birçok öğrencisinin olduğu tahmin edilmekle birlikte kaynaklarda zikredilen öğrencilerinden bazılarının isimlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Abdullah b. Abdullah eş-Şaferî (Ebu'l-Abbâs)²⁰⁷
2. Abdurrahman b. Muhammed b. Ebi'n-Naşr ed-Dımeşkî²⁰⁸
3. Abdurrahman b. Ömer b. Naşr²⁰⁹
4. Ahmed b. Ali el-Ḥabbâl el-Ḥalebî²¹⁰
5. Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Seleme (Sellâme) b. Şerrâm en-Nahvî, ed-Dımeşkî²¹¹
6. Ebu'l-Ḥasen Ali b. Muhammed b. İsmail b. Muhammed et-Temîmî el-Anâkî²¹²

²⁰² Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsâruhû*, 24- 25.

²⁰³ İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas, 3/136.

²⁰⁴ el-Yâfi'î, *Mirâ'tu'l-cinân*, 2/249.

²⁰⁵ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, thk. Mahmud el-Arnâûd, 4/219.

²⁰⁶ Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/603.

²⁰⁷ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsan Abbas, 4/1533.

²⁰⁸ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, 3/140; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, thk. Hassân 'Abdulmennân, 2168; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim, 2/77.

²⁰⁹ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsâruhû*, 11.

²¹⁰ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, thk. Hassân 'Abdulmennân, 2169.

²¹¹ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, 3/140; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim, 2/77.

7. Ebu'l-Hasen b. Ali eş- Şıkkılı ed-Dımeşkî²¹³

8. Ebu'l-Hasen es-Sebtî²¹⁴

9. el-Huseyn b. Abdurrahim b. el-Velîd b. Osman b. Ca'fer Ebû Abdillah el-Kelâbî/el-Kellâbî (İbn Ebî'z-Zelâzil)²¹⁵

10. İshâk b. Ahmed Ebu Yakub eş-Tâî²¹⁶

11. Muhammed b. Sâbika en-Nahvî ed-Dımeşkî²¹⁷

ez-Zeccâcî'nin öğrencilerinin çoğunun Dımeşk'ten olduğu dikkat çekmektedir. Diğer bölgelere nazaran burada daha uzun kalmasının bunda etkili olabileceği düşünülmektedir.

2.6. İlmî Şahsiyeti

Arap dilbilim çalışmalarının olgunlaşma ve gelişme açısından zirveye ulaştığı, Sîbeveyhi'nin eserine yapılan çalışmaların son bulduğu ve bu alanda yeni metodların arandığı bir dönem olan H. III. ve IV. asırlar arasında yaşayan²¹⁸ ve Ahfeş Ali b. Suleyman, ez-Zeccâc, İbnu's-Serrâc, İbnu'l-Enbârî, İbn Dureyd gibi Arap dilinin önde gelen âlimleriyle muâsır olan ez-Zeccâcî,²¹⁹ ilme olan hamasetiyle bütün bu zenginliklerden istifade etmiş ve bu ilmî birikimini kendi eleştirel süzgecinden geçirerek eserlerine aksettirmiştir.

el-İdâh adlı eserinin “Aqsâmu'l-Kelam” bölümünde kelimenin çeşitlerinin isim, fiil ve harften ibaret olduğuna ve bu konuyu pek çok dilde araştırdığına dair bir

²¹² Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsâruhû*, 11.

²¹³ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, thk. Hassân 'Abdulmennân, 2168.

²¹⁴ ez-Zeccâcî, *Hurûfu'l-Me'ânî*, thk. Ali Tefvîk el-Hamed, 16.

²¹⁵ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, thk. İhsan Abbas, 3/1129.

²¹⁶ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımeşk*, thk. Ali Şîrî, 34/202.

²¹⁷ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsâruhû*, 11.

²¹⁸ Mehmet Şirin Çıkar, “ez-Zeccâcî'nin el-İdâh fi 'İleli'n-Nahv ve el-Cumel fi'n- Nahv Adlı Eserleri Bağlamında Nahiv İlmine Bakışı”, *Nüşa Dergisi* 4/14 (2004), 76 (2. dip).

²¹⁹ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsâruhû*, 13.

bilgi kaydetmesi,²²⁰ bildiği dilleri açıkça zikretmese de onun, Arapça dışındaki diller hakkında da malumatının olduğuna dair bir ipucu vermektedir.

İlmî yönden çalışkanlığı, geride bıraktığı eserlerinin çokluğundan ve eserlerinin içeriğinin zenginliğinden anlaşılmakta olup bu durum onun “Şâhibu’t-Teşânîf” unvanıyla anılmasında etkili olmuştur. Kaleme aldığı eserleri Kur’an bilimleri, ħurûfu’l-hecâ’, ħurûfu’l-me’ânî, kâfiye, şiir, eleştiri, edebiyat, aruz, rivayet, ahbar, nahiv, sarf ve lugat ilimlerinde yoğunluk kazanmıştır.²²¹

İlim dünyasına miras bıraktığı eserlerinin böylesine çeşitli konuları ihtiva etmesi ve Arap dilbilim çalışmalarına zengin içerikler ve yeni açılımlar getirmesi, ez-Zeccâcî’nin eserlerinin önemini artırmaktadır. Bu bağlamda ez-Zeccâcî’nin Arap dilbilimi açısından lugat ve nahiv ilmindeki yerini incelemek ve hadis, fıkıh, mantık gibi diğer ilimlerdeki katkısına kısaca değinmek yerinde olacaktır.

2.6.1. Lugat İlmi Bakımından ez-Zeccâcî

ez-Zeccâcî, Ebu’l-Hasen b. Keysân, Ebû Musa el-Ĥâmiđ, Ebû Bekr b. es-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed Manşûr İbnu’l-Ĥayyât, Ebû Bekr Muhammed b. el-Ĥuseyn b. Dureyd el-Ezdî el-Başrî, Ebû Ca’fer Ahmed b. Abdullah b. Muslim b. Ķuteybe, Ebû Bekr Muhammed b. el-Ķâsım b. Beşşâr el-Enbârî gibi dönemin meşhur lugat âlimlerinden ders almıştır.²²² Lugat ilmiyle ön plana çıkan Ebû Musa el-Ĥâmiđ’dan lugat dersleri almadığı, onun yerine birtakım hikâyeler aldığı bilinmektedir.²²³

ez-Zeccâcî’nin lugat ve dilbilim alanlarına değerli katkıları olmuştur. Onun bu ilme kazandırdığı yenilikler, yazmış olduğu eserlerden anlaşılmaktadır. O, eserlerinde genel anlamda lugat ilmine değinmekle birlikte müstakil olarak lugat ilmini incelediği eserler de kaleme almıştır. *el-Emâlî, Aĥbâru Ebi’l- Ķâsım ez-Zeccâcî, İştikâku esmâ’illah, Ĥurûfu’l-me’ânî, Kitâbu’l-lâmât, Muĥtaşaru’z-zâhir* ve

²²⁰ ez-Zeccâcî, *el-İđâĥ*, thk. Mâzin el-Mubârek, 41.

²²¹ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî ĥayâtuhû ve âsâruhû*, 14.

²²² el-Yemânî, *İşâratu’t-ta’yîn*, thk. Abdulmecîd Diyâb, 180.

²²³ ez-Zeccâcî, *el-İđâĥ*, thk. Mâzin el-Mubârek, 79.

el-Ibdâl ve 'l-muâkabe ve 'n-nezâ'ir gibi eserleri lugat ilmi açısından yoğun ve önemli bilgiler içermektedir.

Yazdığı eserler onun lugat ilmindeki birikimini yansıtmaktadır. Eserlerinde pek çok şiirden delil getirmesi ve kelimeleri derin bir analizle ele alması onun lugat ilmine ne derece vakıf olduğunu gösterir niteliktedir. Kehf sûresinin 9. âyetinde geçen “رَقِيمٌ”²²⁴ kelimesi üzerine yapmış olduğu şu açıklamalar buna örnek olarak verilebilir: “*İbn Abbâs, üzerine isimlerin yazıldığı levhadır şeklinde bir rivayet aktarmıştır. Mucahid'in aktardığına göre ise Rûm dilinde raqîm, divit anlamına gelmektedir. Ka'b'ın rivayetine göre köy manasına gelmektedir. Diğer bir görüşe göre vâdi, son olarak Dahhâk ve Kâtâde'ye göre ise kitap anlamına gelmektedir.*”²²⁵

Onun Arap dili üzerinde yaptığı derin araştırmalarının başka bir örneği de cemi formundaki fu'âlun kalıbında altı adet kelimenin olduğunu tespit etmesidir.²²⁶ Bu altı kelimeyi şu şekilde göstermek mümkündür:

Müfred	Cemi	Anlam	Müfred	Cemi	Anlam
تَوَامٌ	تَوَامٌ	İkiz yavru	ظَوْرٌ	ظَوَارٌ	Yavru
رُبِّي	رُبَابٌ	Yeni doğmuş kuzu	عَرَقٌ	عُرَاقٌ	Üstünde et olan kemik
رَحْلٌ	رُحَالٌ	Dişi kuzu	فَرِيرٌ	فُرَارٌ	İnek yavrusu

²²⁴ “أَمْ حَسِبْتُمْ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا” Kehf 18/9.

²²⁵ ez-Zeccâcî, *Kitâbu 'l-Emâlî ez-Zeccâcî*, thk. Abdusselam Harun (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1407/1987), 6-7.

²²⁶ ez-Zeccâcî, *Kitâbu 'l-Emâlî*, thk. Abdusselam Harun, 129.

Yine tekili “فُعَالٌ” kalıbında gelen kelimelerin çoğulunun “فَوَاعِلٌ” kalıbında gelmeyeceğini fakat “duman” anlamına gelen “دُخَانٌ (ج) دَوَائِحُنْ” ve “عَوَائِنٌ (ج) عُثَانٌ” kelimelerinin istisna olarak bu şekilde geldiğini zikretmektedir.²²⁷

Başta *el-Aḥbâr* adlı eseri olmak üzere *el-Emâlî* ve *Mecalisu'l-'ulema*’da eski dönem şairlerine ait, onların divanlarında dahi geçmeyen pek çok rivayeti aktarmıştır. Bu da ez-Zeccâcî’nin şiire verdiği değeri ve şiir konusundaki birikimini göstermektedir.

ez-Zeccâcî’den önce yazılan eserlerde, Allah’ın isimleriyle ilgili bilgiler bulunsa da²²⁸ tespit edilebildiği kadarıyla bu alanda yazılmış ilk müstakil eser, ez-Zeccâcî’nin *İştikâku esmâ’illâh* adlı kitabı olmuştur. Bu ibare terimleşerek bağımsız bir alan haline gelmiş ve ez-Zeccâcî, esmâu’l-husnâyı şerhetme geleneğinde öncü olarak daha sonraki dönemlerde yapılacak çalışmalara ışık tutmuştur. ez-Zeccâcî’den sonra kaleme alınan Esmâ’illah hakkındaki eserlerin otuz bir tanesinin ismini Kâtip Çelebi kitabında zikretmiştir.²²⁹

ez-Zeccâcî’den önceki âlimler, eserlerinde harflerle ilgili bilgilere kısmen yer vermiş ve harfler hakkında bütüncül bir çalışma kaleme almamışlardır. 137 adet mana harfinden bahsettiği *Me’âni'l-hurûf* adlı eseriyle bu alandaki ilk müstakil çalışmayı ez-Zeccâcî yapmıştır.

ez-Zeccâcî’den önce harfler üzerine toplu bir çalışma olmasa da tek bir harf üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında Kuṭrub’un *Kitâbu'l-Hemz*’i, el-Mâzinî’nin *Kitâbu'l-Elif ve'l-lâm*’ı, İbnu'l-Enbârî’nin *Kitabu'l-Elîfât*’ı gibi çalışmalarını saymak mümkündür. ez-Zeccâcî de *Kitâbu'l-Lamat* adlı eserinde lâm harfinin otuz bir çeşidinden bahsederek sadece lâm harfi üzerinde bir çalışma gerçekleştirmiş ve bu alanda da kendinden sonrakilere ilham kaynağı olmuştur.

²²⁷ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Emâlî*, thk. Abdusselam Harun, 121.

²²⁸ İbn Kuteybe, *Ġarîbu'l-Kur’ân*, thk. Sa’id el-Luḥâm (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-‘Ilmiyye, 1407/1987), 9.

²²⁹ Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, 2/1032-1036.

Lugat alanındaki bir diğere önemli çalışması da *Muhtaşaru'z-zâhir* adlı eseridir. Çalışmasının sonuna lugat hakkında birtakım faydalı bilgileri ve bazı nadir lafızları içeren bir bölüm eklemesi, eserin lugat ilmi açısından önemini bir kat daha artırmaktadır. Nitekim es-Suyûtî'nin, Ebû Hasen eş-Şârî'nin *Fihrist* adlı eserinden naklettiğine göre, asıl metninden daha değerli olan dört muhtasardan biri de ez-Zeccâcî'nin *Muhtaşaru'z-zahir*'idir.²³⁰ Bu bağlamda onun nadir ve garip kelimelere olan yaklaşımını ve Arap diline kazandırdığı nadir kelimeleri zikretmek yerinde olacaktır.

ez-Zeccâcî, garip kelimeler konusunda ez-Zeccâc, İbn Dureyd, İbn Şâkir ve İbnu'l-Ĥayyât gibi hocalarından faydalanmıştır. Bu alanda müstakil bir eser yazmasa da eserlerinde Kur'an, hadis ve şiirlerde geçen birçok garip ve nadir kelimeyi incelemiştir. Garip kelimelerin bazılarının yabancı dilden geldiğini, bazılarının da türetildiğini söylemektedir. Bu konuya örnek verilecek olursa “الْفُلُودَجُ” kelimesinin yabancı, “الْفَالِدَقُ” kelimesinin ise muvelled (yeni anlam kazanmış) bir kelime olduğunu belirtmiştir.²³¹ Garip lafızlar konusunda âlimlerin isimlerini tek tek söylemek yerine yüzeysel olarak “bazı âlimler” şeklinde ifadeler kullanmıştır.²³²

Genel anlamda yazmış olduğu eserlerde bir konu hakkında farklı görüşleri zikrettikten sonra bazen kendi fikrini söylemiş, bazen de kendi tercihini zikretmeden “bu konuda lugatçilerin görüşü şudur” veya “lugatçilerin tercihi kelimenin beşinci anlamından yanadır” gibi ifadeler kullanarak sadece onların görüşüne yer vermiştir.²³³

Son olarak ez-Zeccâcî'nin ibdâl, mu'akabe ve nezâ'ir hakkındaki görüşleri ikinci bölümde ayrıntılı olarak ele alındığı için burada dile getirilmemiştir.

²³⁰ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsâruhû*, 35.

²³¹ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Emâlî*, thk. Abdusselam Harun, 20- 21.

²³² ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Emâlî*, thk. Abdusselam Harun, 15.

²³³ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Emâlî*, thk. Abdusselam Harun, 6.

2.6.2. Nahiv Bakımından ez-Zeccâcî

ez-Zeccâcî, nahiv ilminin önde gelen âlimlerinden kabul edilmiştir.²³⁴ Onun nahiv anlayışı, dönemiyle paralel bir seyir izlemiştir. Nahiv ilmiyle ilgili aldığı derslerde hem Basra hem de Kûfe ekolüne mensup veya her iki ekolü birleştiren hocalardan faydalanmış ve kültürel kimliğini bu minvalde şekillendirmiştir. Sorgulayıcı yapısı sayesinde bazen her iki ekolün ötesine giderek orijinal ve bağımsız fikirler sunabilmiştir.

ez-Zeccâcî'nin Basra ekolüne meylinin daha fazla olduğu üzerinde görüş bildirenler de olmuştur.²³⁵ Bu görüşün çıkmasında etkili olabilecek sebeplerden bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. ez-Zubeydî'nin tabakatında ez-Zeccâcî'nin Basralı nahivcilerin onuncu tabakasında yer alması,

2. İbnu's-Serrâc ve el-Mâzinî gibi dönemin Basra ekolüne mensup hocalarından ders alması,

3. Yine Basra ekolüne mensup olan ve ana dilin kaidelerini ilk kez sistemleştiren Sîbeveyhi gibi döneme damga vurmuş bir âlimin görüşlerini analiz edip üzerinde çalışma yapacak derecede incelemesi ve onun çoğu görüşünü benimsemesi,

4. ez-Zeccâcî'nin kendisinin de içinde bulunduğu Basrîler için “أَصْحَابُ” ifadesini kullanması,²³⁶ aynı şekilde es-Suyûtî'nin ez-Zeccâcî'yi de içine alarak “أَصْحَابُنَا الْبَصْرِيُّونَ” benzeri ifadeler kullanması,²³⁷

²³⁴ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 227.

²³⁵ Muhammed et-Ṭantâvî, *Neş'etu'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 174; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 254.

²³⁶ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 86; ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, 401.

²³⁷ es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'n-nahv*, thk. Abdu'l-Âl Sâlim Mukerram (Beirut: Muessesetu'r-Risâle, 1405/1985), 3/46; Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsâruhû*, 20.

5. Kûfe ekolüne karşı Basra ekolünün görüşlerini benimsemesi. Benimsemiş olduğu bu görüşlerden birkaçı şu şekilde sıralanabilir:

a) İsim kelimesi Kûfe ekolüne göre *الْوَسْمُ* kelimesinden müştak iken, Basra ekolüne göre *الْوَسْمُ* kelimesinden türemektedir.²³⁸ ez-Zeccâcî burada Basra ekolünün görüşünü kabul etmiştir.²³⁹

b) Basralıların bir diğer görüşü olan “mubtedâ cümleinin başında olduğu için merfûdur” görüşünü kabul etmiştir.²⁴⁰

c) Kûfelilerin “*لَوْلَا* kendinden sonra gelen ismi merfû kılar” görüşüne karşı, Basralıların *لَوْلَا*’dan sonra gelen isim mubteda olarak merfû olur görüşünü benimsemiştir.²⁴¹

d) Medih ve zemm konusunda Kûfe ekolü, bu iki kelimeyi mubteda olarak kabul ettiği için çekimlerinin olmadığını savunurken, Basra ekolü mazi fiil oldukları için zayıf olduklarını ve bu sebeple çekimlerinin yapılamayacağını savunmuştur. ez-Zeccâcî, bu konuda Basralıların görüşünü tercih etmiştir.²⁴²

e) İştigal konusunda Basralılar, “mef’ul mukadder bir fiil olduğu için mansub olur” derken, Kufeliler “mef’ul zahire göre mansup olur” demiştir. ez-Zeccâcî Basralıların görüşünü kabul etmiştir.²⁴³

f) Basra ekolüne göre mef’ûlun me’ah, önceki fiil sebebiyle mansûb olurken, Kûfe ekolüne göre vâvu’l-ma’iyye sebebiyle mansup olmaktadır. ez-Zeccâcî bu konuda da Basralıların görüşünü tercih etmektedir.²⁴⁴

²³⁸ el-Enbârî, *el-İnşâf fi mesâili’l-hilâf beyne’n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve’l-Kûfiyyîn* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, ts.) 6.

²³⁹ ez-Zeccâcî, *İştikâku esmâ’illah*, thk. Abdulhuseyn el-Mubârek (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1406/1986), 255.

²⁴⁰ ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Ḥamed, 36.

²⁴¹ ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Ḥamed, 311.

²⁴² ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Ḥamed, 108.

²⁴³ ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Ḥamed, 39.

g) Basra ekolü, renklerin taaccub sığasının olamayacağını kabul ederken, Kûfe ekolü siyah ve beyaz renklerde taaccub sığasının olabileceğini savunmaktadır. ez-Zeccâcî bu konuda Basralılar gibi düşünmektedir.²⁴⁵

h) ez-Zeccâcî, sayıların başına marifelik takısının (ال) gelebileceğini savunan Kûfelilerin bu görüşünü eleştirmiş ve reddetmiştir.²⁴⁶

ı) el-Ferrâ', istisnâ edatı olan لاء edatının aslının ئ و لا'nın birleşiminden meydana geldiğini savunmaktadır. ez-Zeccâcî, el-Ferrâ''nın bu görüşüne karşı çıkmakta ve Arap dilinde böyle bir örneğinin görülmediğini ifade etmektedir.²⁴⁷

ez-Zeccâcî'nin Basra ekolüne daha meyilli olduğu söylene de o, bu ekole ait bütün görüşleri koşulsuz kabul etmemiş, yeri geldiğinde Kûfe ekolünün görüşlerini Basra ekolünün görüşlerine tercih ettiği de olmuştur. Bunlardan bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) مرّيق kelimesinin kökeni konusunda el-Ferrâ', farsça kökenli ve muarrab bir kelime olduğunu söylerken; Sîbeveyhi, Arapça kökenli olduğunu belirtmiştir. ez-Zeccâcî, Sîbeveyhi'ye karşı el-Ferrâ''nın görüşünü kabul etmiştir.²⁴⁸

b) el-Ferrâ', mastarın fiilden türediğini savunurken; İbnu'l-Enbârî, el-Ferrâ''nın bu görüşünü eleştirmiştir. ez-Zeccâcî ise bu konuda el-Ferrâ''ya karşı İbnu'l-Enbârî'yi savunmuş ve mastarın asıl olup fiilin ondan türediğini söylemiştir.²⁴⁹

²⁴⁴ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, 317.

²⁴⁵ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, 101.

²⁴⁶ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, 130.

²⁴⁷ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Emâlî*, thk. Abdusselam Harun, 14.

²⁴⁸ ez-Zeccâcî, *İştikâku esmâ'illah*, thk. Abdhuseyn el-Mubârek, 183.

²⁴⁹ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, 4; ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 56; Enbârî, *el-İnşâf*, 235.

c) el- Ahfeş'in aktardığına göre Kûfeliler, كَافٍ'i kasemin cevabı olarak kabul etmişlerdir. ez-Zeccâcî de bu konuda Kufeliler gibi düşünmektedir.²⁵⁰

d) Basralıların “كَافٍ daima teşbih için kullanılır” görüşünü kabul etmemiş ve Kûfelilerin “كَافٍ”nin haberi câmid isim şeklinde geldiğinde teşbih, müştak isim olarak geldiğinde ise zan ve vehm ifade eder” görüşünü benimsemiştir.²⁵¹

e) Kûfeliler كَافٍ ve kardeşlerinin etkisiz olduğu görüşünü savunmuşlardır. ez-Zeccâcî de bu konuda onların görüşünü benimsemiştir.²⁵²

ez-Zeccâcî'nin Kûfe ve Basra ekolünün görüşlerine karşı sergilediği tutum başka bir açıdan ele alınacak olursa, onun *el-Îdâh* adlı eserinde bu ekollere mensup dilcilerden eşit oranda görüş bildirdiği görülmektedir. Görüş bildirdiği dilcileri şu şekilde göstermek mümkündür:

Basra ekolü	Kûfe ekolü
Sîbeveyhi	el-Kisâî
Kuṭrub	el-Ferrâ'
Sa'îd b. Mes'ade el-Aḥfeş	Hişâm b. Mu'âviye
el-Mâzinî	Sa'leb
el-Muberrid	el-Hâmiḍ

²⁵⁰ Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyım el-Cevziyye, *et-Tibyân fî aḫsâmi'l-Kur'ân*, thk. Tâhâ Yusuf Şahîn (Kahire: Dâru't-Ṭibâ'ati'l-Muḥammediyye, ts.), 9.

²⁵¹ es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, thk. Muhammed Bedruddin en-Na'sânî, (Kahire: Maṭba'atu's-Sa'âde, 1377/1958), 1/133.

²⁵² ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, 302.

İbnu's-Serrâc	İbnu'l-Enbârî
---------------	---------------

Ayrıca Basra ekolünden olan Sîbeveyhi'nin çoğu görüşünü benimsemiş olsa da onun bütün görüşlerini körü körüne kabul etmemiş, ondan tamamen farklı düşündüğü fikirleri de olmuştur. *el-Cumel* kitabının sıfat-ı muşebbehe babında Sibeveyh'in o konudaki görüşünü hatalı bularak ondan farklı bir düşünce ortaya koyması buna örnek olarak verilebilir.²⁵³

ez-Zeccâcî ile aynı tabakada olan²⁵⁴ ve Sibeveyh'e bağlılığı ile bilinen Ebû Ali el-Fârisî, *ez-Zeccâcî*'yi aykırı tutumlarından dolayı eleştirmiş ve *ez-Zeccâcî* hakkında kendisine atfedilen şu sözleri söylemiştir: “*ez-Zeccâcî*, bizim nahiv hakkındaki sözlerimizi işitmiş olsaydı, bu konu hakkında konuşmaktan utanırdı.” Fârisî, Sîbeveyhi'nin çizgisinin dışına çıkanlara karşı bu tür ithamlarda bulunmasıyla bilinmektedir. Nitekim er-Rummânî (öl. 384/994) için de “Eğer er-Rummânî'nin söyledikleri nahiv ise, bizde o ilimden hiçbir şey yoktur. Şayet bizim söylediklerimiz nahiv ise, o zaman er-Rummânî bu ilimden hiç nasip almamıştır”²⁵⁵ sözlerini sarf etmiştir.

ez-Zeccâcî'nin nahiv ilminin çerçevesinin belirlendiği bir dönemde yaşaması ve Fârisî'nin ona karşı yönelttiği ithamlar *ez-Zeccâcî*'yi mantık ve diğer ilimlerden arındırılmış bir nahiv arayışına sürüklemiştir. Bu sebeple alışılmış metotların dışına çıktığı *el-Îdâh* adlı eserinde, nahiv ilmini mantık ve diğer ilimlerle karışık bir halde ele almışken; *el-Cumel* adlı eserinde bu ilimlerden arındırılmış bir nahiv ortaya koymaya çalışmıştır.²⁵⁶

Son olarak, *ez-Zeccâcî*'nin bu ekollerden bağımsız ele aldığı görüşleri de vardır. Bunlardan bir kısmını şu şekilde sıralamak mümkündür:

²⁵³ Bk. *ez-Zeccâcî, Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, 98.

²⁵⁴ Dönemin önde gelen nahivcilerinden Ebû Sa'îd es-Sîrâfî ile de aynı tabakada yer almaktadır. Bk. Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, 227.

²⁵⁵ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, thk. İhsan Abbas, 4/1826.

²⁵⁶ Mâzin el-Mubârek, *en-Nahvu'l-'Arabî el-'Îletu'n-Nahviyye: Neş'etuha ve Ta'avvuruhâ* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 117.

1. Bazı dilcilerden farklı olarak ez-Zeccâcî'ye göre vasıf ve na't birbirinden farklıdır. ez-Zeccâcî'ye göre renk, uzunluk, kısalık, güzellik, çirkinlik gibi insanın yaratılışı gereği fiziksel özellikleri ve karakteri na't iken; fakih, katip, tüccar olması gibi sonradan edindiği özellikleri onun vasfıdır.²⁵⁷

2. كَانَ ve kardeşleri diğer nahivcilere göre nakıs fiil olarak kabul edilirken, ez-Zeccâcî'ye göre harftir.²⁵⁸

3. أَمْس kelimesi nahivciler tarafından kesra üzere mebni olarak kabul edilirken, ez-Zeccâcî fetha üzere de mebnî olabileceğini söylemiştir.²⁵⁹

4. Fiillerin zaman açısından sıralaması, diğer dilcilere göre geçmiş zaman fiili, şimdiki zaman fiili ve gelecek zaman fiili şeklindeyken, ez-Zeccâcî'ye göre bu sıralama tam tersi yöndedir. Önce gelecek zaman fiili, ardından şimdiki zaman ve daha sonra da geçmiş zaman fiili gelmektedir.²⁶⁰

5. لَعَلَّ' deki birinci ل harfini diğer dilciler zaid kabul ederken, ez-Zeccâcî onu kelimenin aslî harfi olarak görür.²⁶¹

6. “Cezâ harfleri” olarak adlandırdığı حَيْثَمَا - إِذْمَا - كَيْفَ - كَيْفَمَا - أَيْنَ - أَيْنَمَا - أَيُّ - مَهْمَا - مَهْمَا - أَيَّانَ - مَا - مَنْ gibi şart edatlarını, harf olarak kabul etmekte ve diğer nahivcilerden bu hususta ayrılmaktadır.²⁶²

7. فَلَمَّا أَنْ dan sonra gelen أَنْ'in zâid olduğu görüşünü savunmuştur.²⁶³ “ فَأَمَّا أَنْ ”
 264 “جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْفَاةً عَلَى وَجْهِهِ” âyetindeki أَنْ buna örnek olarak gösterilebilir.

²⁵⁷ ez-Zeccâcî, *İştikâku esmâ' illah*, thk. Abdülhuseyn el-Mubârek, 257-259.

²⁵⁸ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Ḥamed, 41; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, thk. Muhammed Bedruddin en-Na'sânî, 1/10.

²⁵⁹ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Ḥamed, 299.

²⁶⁰ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 85.

²⁶¹ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mubârek (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1405/1985), 150.

²⁶² ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Ḥamed, 211.

8. Hadislerden istiṣhâd konusunda nahivciler lafız yerine mana ile aktarıldığı için hadislerden delil getirmeyi kabul etmezken ez-Zeccâcî, pek çok eserinde hadislerden istiṣhadlara yer vermektedir.²⁶⁵

9. Na‘tın tekrarı ve hareketleri konusunda da diğer nahivcilerden farklı düşünmektedir. “مَرَزْتُ بِإِخْوَتِكَ الظُّرْفَاءِ الْكِرَامِ-الْكِرَامِ-الْكِرَامِ” şeklinde tekrar eden na‘tın sonunun üç farklı biçimde de okunabileceğini sebepleriyle birlikte savunmaktadır.²⁶⁶

10. Harfi cer ile müte‘addî olan fiiller konusunda, fiilden sonra gelen harfi cerlerin kıyâsî değil semâî olarak geldiğini iddia etmektedir. مَرَزْتُ بِرَيْدٍ örneğinde de olduğu gibi hangi fiilin harfi cerle müteaddi olacağının genel bir kuralı bulunmamaktadır.²⁶⁷

11. اِنَّمَا ve kardeşlerinden sonra “ما” gelse de amel ettiğini savunmaktadır. “اِنَّمَا زَيْدًا قَائِمًا” örneğinde olduğu gibi.²⁶⁸

2.6.3. Diğer İlimler Bakımından ez-Zeccâcî

Arap dilinde ön plana çıkan ez-Zeccâcî, diğer ilimlerle de ilgilenmiştir. İlgilendiği bu ilimlerin başında da hadis gelmektedir. Hafızasında senetleriyle birlikte ezberlediği pek çok hadisin bulunduğu bilinmektedir. Nitekim İbn ‘Asâkir de ez-Zeccâcî’nin bu ilimle meşgul olduğunu bildirmiş ve senetlerinde ez-Zeccâcî’nin de bulunduğu birtakım hadis rivayetlerini zikretmiştir.²⁶⁹

Talak konusunu nahiv yönünden incelediği *el-İzkâr bi’l-mesâili’l-fıkhiyye* adlı eseri kaleme alması onun içtihat edecek seviyede fıkıh bilgisinin olduğunu

²⁶³ ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel*, thk. Ali Tefkîk el-Ḥamed, 353.

²⁶⁴ Yûsuf, 12/96.

²⁶⁵ ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel*, thk. Ali Tefkîk el-Ḥamed, 208, 261.

²⁶⁶ ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel*, thk. Ali Tefkîk el-Ḥamed, 15.

²⁶⁷ ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel*, thk. Ali Tefkîk el-Ḥamed, 31.

²⁶⁸ ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel*, thk. Ali Tefkîk el-Ḥamed, 304; es-Suyûtî, *Hem’u’l-hevâmi’*, thk. Muhammed Bedruddin en-Na’sânî, 1/144.

²⁶⁹ İbn ‘Asâkir, *Târîhu medîneti Dimeşk*, thk. Ali Şîrî, 34/202-204.

göstermektedir. ‘Izzuddîn et-Tenûhî (öl. 1966) de ez-Zeccâcî için “edîbu’l-fukahâ” ve “faķîhu’l-’udebâ” diyerek onun fıkıhçı yönünü vurgulamıştır.²⁷⁰

el-İdâh adlı eserinde Arap dilinin mantığını ve felsefesini sorgulaması onun mantık ve felsefe ilmine dair bilgisinin olduğunu göstermektedir. Zira kitabında, Sîbeveyhi’nin kelamı isim, fiil ve harf şeklinde tasnif etmesinden sonra neden hiçbir dilcinin bunu inkâr etmediğini, herhangi bir delil olmaksızın bu taksiminde doğruluğuna nasıl inandıklarını, neden üçten daha fazla olamayacağını ve daha pek çok durumu Sîbeveyhi’ye ve arkadaşlarına sorarak olaylara mantıksal bir bakış açısıyla yaklaşmış ve adeta nahvin felsefi boyutunu ele almaya çalışmıştır.²⁷¹

2.7. Üslûbu

ez-Zeccâcî, genel anlamda sağlam, anlaşılır, ayrıntılı ve sistematik bir üslûba sahiptir. Talebe yetiştiriyor olması onun üslûbuna etki etmiş ve eserlerinde konuları adeta bir öğrenciye ders anlatırcasına önce kolaydan başlayarak sırayla orta ve zor seviyede ele almıştır.

Eserlerinde sorular sorarak sanki okuyucu karşısındaymış gibi aktif bir şekilde iletişim kurarak konuları ele almıştır. Buna *el-İdâh*’taki şu bölüm örnek olarak verilebilir: “فمن جهة شابهت هذه الحروف الأفعال؟ وبأي الأفعال شبهتموها؟ أ بالماضية أم بالمستقبل أم الحادثة في الحال أم المتراخية أم المنقضية بلا مهلة؟” *ve ona benzeyenleri hangi yönünden fiile benzettiniz? Geçmiş zamana mı, gelecek zamana mı yoksa şimdiki zamana mı benzettiniz? Yoksa herhangi bir zamanla kısıtlamadan mı bir fiile benzettiniz?*²⁷²

Eserlerinde genellikle süslü bir anlatımdan uzak sade bir dili benimsemiştir. Bu bağlamda i’rab işaretlerini anlatırken “إنما سمي الرفع رفعًا لأن المتكلم به يرفع حنكه إلى

²⁷⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve’l-mu’âkabe ve’n-nezâ’ir*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî (Dîmeşk: el-Mecme’u’l-‘Ilmiyyu’l-‘Arabîyyu, 1381/1962), 8.

²⁷¹ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 41.

²⁷² ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 65.

الأعلى حين النطق به وسمي الفتح فتحًا لأن المتكلم يفتح فاه وأما الجر فسمي بذلك لأنه يجر ما قبله الأعلى حين النطق به وسمي الفتح فتحًا لأن المتكلم يفتح فاه وأما الجر فسمي بذلك لأنه يجر ما قبله

“Raf’a, dil üst damağa” “ليوصله إلى ما بعده وأما الجزم سمي بذلك لقطعه الإعراب عن الكلمة kaldırıldığı için; fethaya, söylenirken ağız açıldığı için; cerre, öncesini sonrasına çektiği için ve cezme, kelimenin harekesini kestiği için bu isimler verilmiştir”²⁷³

şeklindeki açıklamalarını örnek vermek mümkündür.

Bir konuyu ele alırken o konu hakkındaki görüşleri ve o görüşlerin kime ait olduklarını zikrettikten sonra gerekli durumlarda tercih ettiği görüşü veya kendi bağımsız görüşünü de belirterek bilgileri okuyucunun istifadesine sunmuştur. Bununla birlikte karşısındaki kimse hangi görüşe sahip olursa olsun onu sabırla dinlemiş, kendine bir konu hakkında soru sorulduğunda “bu konuyu arkadaşlarımızdan şu şekilde duyduk”, “bu konu Kûfeli âlimlerin kaynaklarında şu şekilde ele alınır” veya “bu konuyu şuna sordum, bana şu şekilde cevap verdi” şeklinde yanıtlamıştır.²⁷⁴

ez-Zeccâcî’nin var olan bilgileri bir araya toplamaktan ve taklitten nefret ettiği; yeni açılımlar getirmeyi ve orijinal, net, hatasız bilgiler sunmayı sevdiği bilinmektedir.²⁷⁵

2.8. Vefatı

ez-Zeccâcî’nin (öl. 337-340/948-950) vefat ettiği mekân hakkında iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki Taberiyye, diğeri ise Dımeşk’tir. ez-Zubeydî ve Ömer Rıdâ Keħħâle H. 337’de Dımeşk’te²⁷⁶ vefat ettiğini belirtmiş, bunun üzerine İbn Hâllikân da onun bu görüşünü tercih etmiş ve doğru bulmuştur.²⁷⁷ el-Bağdâdî (öl. 1338/1920) de H. 337 yılında Taberiyye’de vefat ettiğini söylemiştir.²⁷⁸ İbn

²⁷³ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 93.

²⁷⁴ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsâruhû*, 22.

²⁷⁵ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsâruhû*, 13.

²⁷⁶ Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasen ez-Zubeydî el-Endelusi, *Tabakâtu’n-naħviyyîn ve’l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu’l-Faql İbrâhim (Kahire: Dâru’l-Me’ârif, ts.), 119; Keħħâle, *Mu’cemu’l-muellifîn*, 2/78.

²⁷⁷ İbn Hâllikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, thk. İhsan Abbas, 3/136.

²⁷⁸ İsmâil Bâşâ el-Bağdâdî, *Hediyyetu’l-ârifîn esmâ’u’l-muellifîn ve âsâru’l-muşannifîn* (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1370/1951), 1/513.

Ṭağrîberdî (öl. 874/1470) ise ez-Zeccâcî'nin H. 339 yılında vefat ettiğini belirtmiştir.²⁷⁹

İbnu'l-Kıfî, el-Yemânî (öl. 743/1342), ez-Zehebî, İbn Şâkir el-Kutubî (öl. 764/1363), el-Yâfi'î ve el-Ḥanbelî (öl. 1089/1679) H. 340 yılında vefat ettiğini öne sürmüşlerdir.²⁸⁰ İbnu'l-Eşîr, H. 339 ve H. 340 tarihleri arasında tereddüt etmiştir.²⁸¹ İbn 'Asâkir ise bu konuda şu sözleri sarf etmiştir: “İbnu'l-Efgânî, Abdulaziz b. Ahmed'den naklettiğine göre ez-Zeccâcî, H. 340 yılının ramazan ayında Ṭaberiyye'de vefat etmiştir. 'Atîk'in kitabında ez-Zeccâcî'nin H. 339 yılının recep ayında Şam'ın Ṭaberiyye bölgesinde vefat ettiğine dair bir bilgi gördüm ve el-Efgânî bunun yanlış olduğunu söyledi.”²⁸²

Mâzin el-Mubarek, ez-Zeccâcî'nin vefat tarihinin H. 337 ve vefat yerinin de Ṭaberiyye olduğunu tercih edilen görüş olarak zikretmiştir.²⁸³ Vefat tarihi hakkında ittifak söz konusu olmasa da Zeccâcî'nin Abbâsi yönetimindeki Muḳtedîr-Billâh (295/908), Kâhir-Billâh (320/932), Râğî-Billâh (322/934), Muttakî-Lillâh (329/940) ve el-Mustekfî-Billâh (333/944) hilâfeti döneminde yaşadığı ve Muṭî'-Lillâh (334/946) halife iken vefat ettiği bilinmektedir.

3. Eserleri

Şâhibu't-teşânîf unvanıyla anılan ez-Zeccâcî, hayatı boyunca birçok eser kaleme almıştır. Eserleri başta nahiv ve sarf alanında olmak üzere edebiyat, aruz, kafiye, şerh ve fıkıh gibi pek çok alanı kapsamakta olup günümüze ulaşan eserlerinin sayısı yirmi civarındadır.²⁸⁴ Eserlerinin büyük bir kısmı tahkik edilip neşredilmesine

²⁷⁹ İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu 'z-zâhira*, 3/302.

²⁸⁰ İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu 'r-ruvât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, 160; el-Yemânî, *İşâratu't-ta'yîn*, thk. Abdulmecîd Diyâb, 180; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1403/1983), 469; Yâfi'î, *Mirâ'tu'l-cinân*, 2/219; Muhammed b. Şâkir el-Kutubî, *Uyûnu't-tevârih*, thk. 'Afif Nâyif Ḥâṭûm (Beyrût: Dâru's-Sekâfe, 1416/1996), 116.

²⁸¹ Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Keram Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerim b. Abdulvelid eş-Şeybânî İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, tsh. Muhammed Yusuf ed-Deḳḳâḳ (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407/1987), 7/237.

²⁸² İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimeşk*, thk. Ali Şîrî, 34/204.

²⁸³ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsâruhû*, 8.

²⁸⁴ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsâruhû*, 23.

rağmen tahkik edilmeyen veya yazma nüshalarının nerede olduğu ve günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen, ona nispet edilen eserlerinin sayısı da oldukça fazladır.

3.1. el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir

Araştırmanın asıl konusunu teşkil eden bu eser, araştırmanın ikinci bölümde ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

3.2. Aḥbâru Ebi'l-Kâsım ez-Zeccâcî

1980 yılında Bağdat'ta neşredilen eser,²⁸⁵ Kahire Üniversitesi'ndeki 22967 numarada bulunan kopya nüsha esas alınarak, Abdülhuseyn el-Mubârek tarafından tahkik edilmiştir.²⁸⁶ Üslup ve metot bakımından *el-Emâlî*'den çok farklı olmayan eser,²⁸⁷ haber, şiir rivayetleri, sarf ve nahiv konularını içermektedir.

3.3. el-İzkâr bi'l-Mesâilî'l-Fıkhîyye

Fıkıh meseleleriyle ilgili olan eser, es-Suyûtî'nin *el-Eşbah ve'n-nezâ'ir* adlı kitabının içinde yayınlanmıştır.²⁸⁸ Eser, el-Kisâî'nin talak konusuyla alakalı bir şiiri sormasının üzerine şiiri nahiv açısından inceleyerek ve diğer âlimlerin o konudaki görüşlerini bir araya getirerek verdiği cevaplardan oluşmaktadır. Müellif, ismini kendisinin verdiği bu eserde talak konusuyla ilgili on dört meseleyi ele almıştır.²⁸⁹

İştikaku esmâ'illah'ta ez-Zeccâcî'nin eserleri sıralanırken *Ta'likât 'alâ şîgati't-talak fî beytin mine's-şi'r* adlı bir eser zikredilmiştir.²⁹⁰ Bunun *el-İzkâr bi'l-mesâilî'l-fıkhîyye* ile aynı eser olabileceği düşünülmektedir.

3.4. el-İstidrâk 'alâ Islâhı'l-Mantık

İlk dönem kaynaklarında ez-Zeccâcî'ye ait böyle bir eserden bahsedilmese de Fuâd Sezgin, bu kitabı ez-Zeccâcî'nin eserleri arasında saymıştır.²⁹¹ İbnu's-Sikkî't'in

²⁸⁵ ez-Zeccâcî, *Aḥbâru Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî*, thk. Abdülhuseyn el-Mubârek (Bağdat: Vizâratu's Sekâfe ve'l-İ'lâm, Dâru'r-Raşid, 1400/1980).

²⁸⁶ ez-Zeccâcî, *Aḥbâru Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî*, thk. Abdülhuseyn el-Mubârek, 10.

²⁸⁷ ez-Zeccâcî, *Aḥbâru Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî*, thk. Abdülhuseyn el-Mubârek, 7.

²⁸⁸ es-Suyûtî, *el-Eşbah ve'n-nezâ'ir*, thk. Abdu'l-Âl Sâlim Mukerram, 8/228-244.

²⁸⁹ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âşâruhû*, 42-43.

²⁹⁰ ez-Zeccâcî, *İştikaku esmâ'illah*, thk. Abdülhuseyn el-Mubârek, 9.

İşlâhu'l-Mantık adlı eseri üzerine yapılan bir çalışma olduğu düşünülmektedir. Eserin ismi, ez-Zeccâcî tarafından verilmemiş, daha sonra Ebû Said Abdurrahman b. Muhammed b. Dûset'in (öl.431/1040) *er-Raddu 'alâ'z-Zeccâcî fî mâ istedrekehû 'alâ İbni's-Sikkât fî işlâhi'l-mantık* adlı kitabından esinlenerek *el-İstidrâk 'alâ işlâhi'l-mantık* şeklinde adlandırılmıştır. ez-Zeccâcî'nin bu eseri günümüze ulaşmamıştır.²⁹²

3.5. İştikâku Esmâ'illah (Şerhu Esmâ'i'l-Ĥusnâ/ Şerhu Esmâ'illah)

Kaynaklarda kitabın tam adı “*Kitâbu Tefsîri iştikâki esmâ'illahi teâlâ ve şifâtihi'l-mustanbaṭa mine't-tenzîli ve mâ yete'allaku bihâ mine'l-luḡati ve'l-meşâdirî ve't-te'vîl*” olarak da geçmektedir.²⁹³

ez-Zeccâcî'den bahsedenlerin çoğu bu kitaba değinmemiştir. Kâtip Çelebi, *Şerhu Esmâ'i'l-Ĥusnâ* ismiyle eser veren otuz bir âlimin ismini kaydetmesine rağmen bu isimler arasında ez-Zeccâcî'yi zikretmemiştir.²⁹⁴ Ancak bu isimler arasında H. 370 yılından daha önce vefat eden biri görülmemiştir. ez-Zeccâcî, bu müelliflerden daha önce yaşamıştır. Bu sebeple ez-Zeccâcî'nin bu alanda eser veren ilk kişilerden olduğu düşünülebilir.

ez-Zeccâcî, bu eserinde Allah'ın isim ve sıfatlarını incelemiştir. Eser Abdulhuseyn el-Mubârek tarafından tahkik edilerek 1974 yılında Irak'ta yayımlanmıştır.²⁹⁵

3.6. Kitâbu'l-Envâ'

Fuat Sezgin, ez-Zeccâcî'nin eserleri arasında bu isimle bir eserinin olduğunu kaydetmiştir.²⁹⁶

²⁹¹ Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*, çev. 'Arafe Mustafa (Suudi Arabistan: Yüksek Eğitim Bakanlığı İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Üniversitesi, 1988), 8 (1)/181.

²⁹² Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*, çev. 'Arafe Mustafa, 8 (1)/181.

²⁹³ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âşâruhû*, 35; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr, 2/173; Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*, çev. 'Arafe Mustafa, 8 (1)/181.

²⁹⁴ Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1032-1036.

²⁹⁵ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âşâruhû*, 36.

²⁹⁶ Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*, çev. 'Arafe Mustafa, 8 (1)/181.

3.7. el-Emâlî

Kaynaklarda adı *el-Emâlî*²⁹⁷ veya *Kitâbu'l-Emâlî*²⁹⁸ şeklinde de geçmektedir. Eserde âyet, hadis, sahabe ve tabiin sözleri, Arap atasözleri, kıssa, haber, iştikâk, belagat, lugat, nahiv ve şiir hakkında pek çok bilgi bulunmaktadır.

Kâtib Çelebi, ez-Zeccâcî'nin şugrâ, vusât ve kubrâ olmak üzere emâlî serisinin üç kitabından söz eder.²⁹⁹ Ancak kaynaklardaki göndermeler, basılı nüshalar ve ez-Zeccâcî'ye ait emâlî serisinin dünya kütüphanelerindeki yazma nüshaları göz önüne alındığında, söz konusu seriyi meydana getiren eserlerin sayısının en az dört olduğu dikkat çeker.³⁰⁰

Eser ilk olarak el-Emîn eş-Şinkîfî tarafından *el-Emâlî fi'l-muşkilâti'l-Kur'âniyye ve'l-hıkemi ve'l-eĥâdîsi'n-nebeviyye* adıyla tahkik edilmiştir.³⁰¹ Diğer bir tahkiki de 1963 yılında Abdusselam Harun tarafından yapılmıştır.³⁰²

3.8. el-İdâh fî 'ileli'n-Nahv

ez-Zeccâcî'ye ait olan *el-İdâh fî 'ileli'n-nahv*³⁰³ adlı eser, bazı kaynaklarda sadece *el-İdâh*³⁰⁴ şeklinde geçerken, *el-A'lâm*'da *el-İdâhu'l-kâfi* şeklinde geçmektedir.³⁰⁵ *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*'de ise hem *İdâhu esrâri'n-nahv*³⁰⁶ hem de

²⁹⁷ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimeşk*, thk. Ali Şîrî, 34/203; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, thk. Hassân 'Abdummennân, 2169; es-Suyûtî, *Buġyetu'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, 2/77; Zîriklî, *el-A'lâm*, 3/299.

²⁹⁸ el-Yemânî, *İşâratu't-ta'yîn*, thk. Abdumecîd Diyâb, 180.

²⁹⁹ Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/164.

³⁰⁰ Murat Tala, *Söz, Yazı, Kitap İslâm Telif Geleneğinde İmlâ ve Zeccâcî* (Konya: Palet Yayınları, 2018), 63.

³⁰¹ ez-Zeccâcî, *el-Emâlî fi'l-muşkilâti'l-Kur'âniyye ve'l-hıkemi ve'l-eĥâdîsi'n-nebeviyye*, thk. Ahmed el-Emîn eş-Şinkîfî (Kahire: Maţba'atu's-Sa'âde, 1323/1906).

³⁰² ez-Zeccâcî, *Emâlî'z-Zeccâcî*, thk. Abdusselam Harun (Kahire: Muessesetu'l-'Arabîyyeti'l-Hadışe, 1323/1906). Eser, Beyrût'ta Dâru'l-Cîl tarafından 1987 yılında yeniden neşredilmiştir.

³⁰³ Ebû Bekir Muhammed b. Ĥayr b. Ömer b. Ĥalîfe el-İşbîlî, *Fehresetu İbn Ĥayr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf & Muhammed Beşşâr 'Avvâd (Tunus: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1430/2009), 390; Bâbfî, *Mevsû'atu'l-A'lâm*, 2/303; Keĥĥâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, 2/78.

³⁰⁴ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, 227; es-Suyûtî, *Buġyetu'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, 2/77.

³⁰⁵ ez-Zîriklî, *el-A'lâm*, 3/299.

³⁰⁶ es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, thk. Abdu'l-Âl Sâlim Mukerram, 1/200.

*Îdâhu 'ileli'n-nahv*³⁰⁷ isimleriyle geçmektedir. ez-Zeccâcî de *el-Cumel* adlı eserinde bu kitaba *el-Îdâh* adıyla atıfta bulunmuştur.³⁰⁸

Kitap, küçük bir mukaddime ve yirmi üç bölümden oluşmaktadır. Ayrıca ez-Zeccâcî, eserin son tarafına küçük meseleleri ele aldığı bir bölüm eklemiştir. Eser, nahiv ilminin kurallarının sırları ve sebepleri hakkında olup onunla ilgili karmaşıklığı ve kapalılığı gidermek amacıyla yazılmıştır.³⁰⁹ İlet ile ilgili konuları ta'limî, kıyâsî ve cedelî/ nazarî olmak üzere üç kısımda incelemiştir.³¹⁰ Eser, Muhammed es-Seyyid Osman³¹¹ ve Mâzin el-Mubârek³¹² tarafından neşredilmiştir.

3.9. Babu İştigâli'l-Fi'li 'ani'l-Mef'ûli bihî bi Dâmîrihi

Sûs şehrinin İsrîf beldesindeki Huseyn b. Muhammed el-İsrîfî kütüphanesinde yer alan ve “Babu İştigâli'l-Fi'li ani'l-Mef'ûli bihî bi Dâmîrihi” ifadesiyle başlayan, H. 432 yılına ait bir kitabet, H. 490 yılına ait de bir kıraat kaydının bulunduğu, Endülüs hattıyla yazılmış ve 192 sayfa olan bu kitap, ez-Zeccâcî'ye nispet edilmektedir.³¹³ Eserin büyük bir kısmı, nemin etkisiyle tahrip olmuştur.³¹⁴ Ayrıca ez-Zeccâcî'nin *el-Cumel* adlı eserinde, bu kitap ile aynı adı taşıyan bir bâb başlığı bulunmaktadır.³¹⁵

3.10. Tâ'likât 'alâ Sîgati't-Talâk fî Beytin mine's-Şi'r

Yapılan araştırmalar neticesinde bu eserin ismi eski dönem terâcim kitaplarında bulunamamıştır. Ancak Abdülhuseyn el-Mubârek, ez-Zeccâcî'nin eserleri arasında bu kitabı da zikretmiştir.³¹⁶

³⁰⁷ es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, thk. Abdu'l-Âl Sâlim Mukerram, 3/21.

³⁰⁸ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfîk el-Hamed, 264.

³⁰⁹ ez-Zeccâcî, *el-Îdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 9.

³¹⁰ ez-Zeccâcî, *el-Îdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 64-66.

³¹¹ ez-Zeccâcî, *el-Îdâh fî 'ileli'n-nahv*, nşr. Muhammad es-Seyyid Osman (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1390/1971).

³¹² ez-Zeccâcî, *el-Îdâh fî 'ileli'n-nahv*, thk. Mâzin el-Mubârek (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1399/1979).

³¹³ ez-Zîriklî, *el-A'lâm*, 3/299.

³¹⁴ Muhammed Muhtâr es-Sûsî, *Hilâle Cezûle* (Tıtvân: el-Maţba'atu'l-Mehdiyye, 1379-1382/1961-1963), 2/113.

³¹⁵ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfîk el-Hamed, 39.

³¹⁶ ez-Zeccâcî, *İştikâku esmâ'illah*, thk. Abdülhuseyn el-Mubârek, 11.

3.11. el-Cumel fi' n-Nahv

ez-Zeccâcî'ye ait olan bu eser, sahibinden daha meşhur olup kendisinin "Sahibu'l-Cumel" unvanıyla anılmasına sebep olmuştur.³¹⁷ Bazı terâcim kitaplarında ismi *el-Cumel el-kubrâ* şeklinde de geçmektedir.³¹⁸ *el-Cumel*'in *el-Cumelu's-şuğrâ* ve *el-Cumelu'l-kubrâ* olmak üzere iki nüshasının bulunduğu söylenmektedir.³¹⁹

Kitaba *el-Cumel* adının verilmesinin sebebi Arap gramerinin temel konularını içermesidir. Başta nahiv olmak üzere sarf, ses, tarih ve zarûrât-ı şî'riyye konularını da kapsayan kitap 145 bâbdan oluşmaktadır.³²⁰ Taharet bölümü dışında bâb başlıklarını vermediği de bilinmektedir.³²¹ Dili sade ve anlaşılır olan kitapta Kur'an, şiir ve mesellerden pek çok iştişat bulunmaktadır. Müellif, konu hakkında muhtelif görüşleri zikrettikten sonra bu görüşleri değerlendirmiş ve yeni kurallar çıkarmıştır. Ayrıca konuları ayrıntılı bir biçimde ele alması sebebiyle bu eser, *el-Kubrâ* olarak da adlandırılmıştır.

İbnu'l-Kıfî, Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îdâh*'ı ve İbni Cinnî'nin *el-Luma'* adlı eseri çıkana kadar Mısır, Fas, Hicaz, Yemen ve Şam halkının *el-Cumel* ile meşgul olduğunu kaydetmiştir.³²² Ancak *el-Cumel*'in şerhlerden çoğunun bu iki kitaptan sonra yazılması, onun öneminin hala devam ettiğinin bir göstergesi olmaktadır.

el-Cumel üzerine birçok şerh yazılmıştır. Öyle ki sadece Mağrib'de bu sayının yüz yirmiyi bulduğu söylenmektedir.³²³ Ancak *el-Cumel*'i tahkik edenlerden Ali Tevfik el-Hamed bu sayıyı abartılı bulmuş ve mukaddimesinde kırk bir tane *el-Cumel*'e, on sekiz tane de *el-Cumel*'deki şiir ve şahitlere yapılan şerhlerin isimlerini

³¹⁷ Şehâbuddîn Ebi'l-Faql Ahmed b. Ali b. Hacer el-'Askalânî, *el-Mu'cemu'l-mufehres (Tecridu Esânîdi'l-kutubi'l-meşhûra ve'l-eczâ' el-mensûra)*, thk. Muhammed Şekkûr Mahmud el-Hâcî el-Meyâdinî (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1418/1998), 412; Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/603.

³¹⁸ ez-Zîrikî, *el-A'lâm*, 3/299; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muelliîn*, 2/78.

³¹⁹ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsâruhû*, 23; ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, 18.

³²⁰ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, 18.

³²¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas, 3/136; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Faql İbrahim, 2/77; İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, thk. Muhammed Ebu'l-Faql İbrahim, 161.

³²² İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, thk. Muhammed Ebu'l-Faql İbrahim, 161.

³²³ el-Yâfî'î, *Mirâ'tu'l-cinân*, 2/249; İbnu'l-İmâd, *Şezzerâtu'z-zeheb*, thk. Mahmud el-Arnâûd, 4/ 219.

zikretmiştir.³²⁴ Eserle ilgili kapsayıcı ilk ciddi çalışma 1926 yılında Muhammed b. Ebî Şeneb tarafından yapılmıştır.³²⁵

3.12. Kitâbu'l-Ḥaṭ

Bu eser Ğânim Kudûrî el-Ḥamed tarafından tahkik edilmiş ve *el-Mevrîd* dergisinde yayımlanmıştır.³²⁶ Turkî b. Sehv b. Nezzâl el-'Uteybî tarafından tekrar tahkik edilerek kitap halinde yayımlanmıştır.³²⁷ Bu eserin *Kitabu'l-Hecâ'* olabileceğini söyleyenler de olmuştur.

3.13. Risâle fî Beyâni'l-Es'ileti'l-Vârideti 'ale'l-Besmeleti ve Ecvibetihâ

İlk dönem kaynaklarında bu eser zikredilmese de son dönemde kaleme alınan bazı kaynaklarda bu kitabın ez-Zeccâcî'ye ait olduğu söylenmektedir.³²⁸ Eserin yazması Kahire'deki Dâru'l-Kutub'de eski bir mecmuanın içinde yer almaktadır.³²⁹

el-Îdâh'ı tahkik eden Mazin el-Mubârek, Brockelmann'ın vermiş olduğu bilgilere değindikten sonra oraya gidip yazmayı incelediğini ve eserin ez-Zeccâcî'ye değil hocası ez-Zeccâc'a ait olduğunu gördüğüne dair bir not düşmüştür.³³⁰

3.14. Şerhu Risâleti Edebi'l-Kâtib

Bu eser kaynaklarda “*Şerhu Ḥutbeti edebi'l-kâtib*”³³¹, “*Şerhu Muḳaddimeti edebi'l-kâtib*”³³² ve “*Şerhu Mukaddimeti edebi'l-kuttâb*”³³³ isimleriyle de anılmaktadır.

³²⁴ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tefkîk el-Ḥamed, 25-33.

³²⁵ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, nşr. Muhammed b. Ebî Şeneb (Cezâyir: Matbaatu Kerûyunâl, 1345/1927).

³²⁶ Bk. ez-Zeccâcî, “*Kitâbu'l-Ḥaṭ*”, thk. Ğânim Kudûrî el-Ḥamed, *el-Mevrîd* 19/2 (1990), 134-157.

³²⁷ Bk. ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Ḥaṭ*, thk. Turkî b. Sehv b. Nezzâl el-'Uteybî (Beyrut: Dâru Şâdir, 1430/2009).

³²⁸ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr, 2/176; Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*, çev. 'Arafe Mustafa, 8 (1)/181.

³²⁹ Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*, çev. 'Arafe Mustafa, 8 (1)/182.

³³⁰ ez-Zeccâcî, *el-Îdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 8 (2. dip).

³³¹ Ebû Abdillâh Muhibbuddîn Muhammed b. Mahmud b. el-Ḥasen b. Hibetillâh el-Bağdâdî, *el-Mustefâd min zeyli târihi Bağdâd*, thk. Muhammed Mevlûd Ḥalef, Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1406/1986), 283; el-Yemânî, *İşâratu't-ta'yîn*, thk. Abdumecîd Diyâb, 180; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim, 2/77; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr, 2/173; ez-Zîrikî, *el-A'lâm*, 3/299; Fuad Salih,

ez-Zeccâcî'nin, İbn Kuteybe'nin *Edebu'l-kâtib* adlı eserinin mukaddimesine yazmış olduğu bir şerhtir. ez-Zeccâcî, risale kelimesini mukaddime anlamında kullanmaktadır.³³⁴ Buradan da anlaşılacağı gibi ez-Zeccâcî *Edebu'l-kâtib*'in sadece mukaddimesini şerhetmiştir.

Eserin bir nüshası, yetmiş sayfalık el yazması şeklinde Kahire'deki Dâru'l-Kutubi'l-Mışriyye'de Edeb bölümünün Şîn 39³³⁵ nolu kısımda, diğeri ise İngiltere Müzesi'nde 8-426'da³³⁶ bulunmaktadır.

3.15. Şerhu Risâleti Kitâbi Sibeveyhi

Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ının bir mukaddimesinin olmadığı bilinen bir husustur. Fakat *el-Kitâb*'ın baş kısmındaki “هَذَا بَابُ عِلْمِ مَا الْكَلِمِ مِنَ الْعَرَبِيَّةِ” başlığından “بَابُ الْفَاعِلِ” başlığına kadar olan yerde, mukaddime olarak sayılabilecek bazı konular ele alınmıştır.³³⁷ Bu kısımdaki konular *Risâletu Sibeveyhi* adıyla müstakil bir kitapçıkta toplanmış ve ez-Zeccâcî bu kısmı *Tefsîru Risâletu Sibeveyhi* adlı eserinde şerhetmiştir.³³⁸ ez-Zeccâcî'yi ele alan terâcim kitaplarında böyle bir eser zikredilmese de ez-Zeccâcî'nin *el-İdâh* adlı eserinde bu kitaba bazı atıflar yapması, böyle bir eserin varlığının delili niteliğindedir.³³⁹

Mu'cemu'l-elkâb ve'l-esmâi'l-muste'âra fi't-târîhi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî (Beyrût: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1410/1990), 151.

³³² İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, 160; Keĥhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, 2/78.

³³³ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, 227.

³³⁴ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 41 (4. dip).

³³⁵ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âsârühû*, 32.

³³⁶ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr, 2/276.

³³⁷ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, 1/12-32.

³³⁸ Mehmet Reşit Özbalıkçı, “Sibeveyhi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/131.

³³⁹ ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 41, 45, 106, 107, 130, 137.

3.16. Şerhu Kitâbi'l-Elif ve'l-Lâm

ez-Zeccâcî'nin, Ebû Osman el-Mâzîni'nin nahiv ve illetlerini ele aldığı *Kitâbi'l-Elif ve'l-lâm* adlı eserine yaptığı bir şerhtir.³⁴⁰ *el-Îdâh*'ı tahkik eden Mazin el-Mubarek, bu eserin herhangi bir nüshasına rastlamadığını kaydetmiştir.³⁴¹

3.17. Ğarâibu Mecâlisi'n-Nahviyyîn ez-Zâideti 'alâ Taşnîfi'l-Muşannifîn

es-Suyûtî, bu kitabı ez-Zeccâcî'nin eserlerinin arasında saymasa da, bu eserin ona ait olabileceğini ifade etmiştir.³⁴² Brockelmann ise bu eseri ez-Zeccâcî'ye nispet etmiştir.³⁴³ Ayrıca *Mecâlisu'l-ulemâ* ile aynı eser olduğu da düşünülmektedir.

3.18. el-Kâfi

*el-Muhtera 'fi'l-kavâfi*³⁴⁴ ve *el-Kâfi* olarak adlandırılan eser nahiv ile alakalıdır.³⁴⁵

3.19. Kitâbu'l-Lâmât

ez-Zeccâcî'den bahsedenlerin çoğu, bu eseri onun kitaplarının arasında zikretmiştir.³⁴⁶ ez-Zeccâcî'nin, Arapçadaki ve Kur'an'daki lâmların konumunu, anlamlarını ve metodunu deliller göstererek zikrettiği ve âlimler arasındaki bazı ihtilaflara değindiği muhtasar bir eserdir.³⁴⁷ "Lâmlar otuz birdir" sözüyle başlayan eser,³⁴⁸ lugatle ilgilidir.³⁴⁹ Tespit edilebildiği kadarıyla ilk kez Mecme'u'l-Luğati'l-

³⁴⁰ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, 2/77; Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1396-1397; ez-Zîriklî, *el-A'lâm*, 3/299.

³⁴¹ ez-Zeccâcî, *el-Îdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 6.

³⁴² es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, thk. Abdu'l-Âl Sâlim Mukerram, 5/62.

³⁴³ Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplement* (Leiden: E.J. Brill, 1937), 1/171.

³⁴⁴ Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1625; ez-Zîriklî, *el-A'lâm*, 3/299; Keşhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, 2/78.

³⁴⁵ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, 2/77.

³⁴⁶ ez-Zehebî, *Siyeru'l-âmi'n-nubelâ*, thk. Hassân 'Abdummennân, 2169; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, 2/77; es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, thk. Abdu'l-Âl Sâlim Mukerram, 2/238; Brockelmann, *GAL Supplement*, 1/171; Keşhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, 2/78; Fuad Salih, *Mu'cemu'l-elkâb*, 151.

³⁴⁷ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mubârek, 18.

³⁴⁸ Bk. ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mubârek, 31.

³⁴⁹ Keşhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, 2/78; ez-Zîriklî, *el-A'lâm*, 3/299.

Arabiyye'nin yayınladığı eser³⁵⁰ daha sonra başka yayınevleri tarafından da neşredilmiştir.³⁵¹

3.20. Mecâlisu'l-'Ulemâ'

Çoğunluğu nahiv olmak üzere Arap dilinin yetmiş konusuyla ilgili yapılan tartışmalara yer verilmiştir.³⁵² Abdusselam Muhammed Harun'un tahkik ettiği bu eser 1962'de "*Mecâlisu'l-'ulemâ*" adıyla Kuveyt'te basılmıştır.³⁵³ Yine aynı tahkikle 1983'te Kahire de "*Kitâbu'l-Mecâlisi'l-mezkûre li'l-'ulemâi bi'l-luğati ve'l-'Arabiyyeti sivâ ehli'l-Ĥadîs ve'l-Fıkh*" adıyla ikinci kez basılmış olup, eserin Dâru'l-Kutubi'l-Mısrıyye'de, lûgat bölümü 77 numarada bir nüshası bulunmaktadır.³⁵⁴

3.21. Kitâbu Me'ânî'l-Ĥurûf

Bu eserin Zeccâc'a ait olduğu tahmin edilmektedir. Brockelmann ez-Zeccâcî'nin eserlerini sayarken *Ĥurûfu'l-me'ânî* adında bir kitap ismi zikretmiştir.³⁵⁵ Tespit edildiği kadarıyla eski dönem kaynaklarında İşbilî'den başkası eserin ismini *Me'ânî'l-Ĥurûf* şeklinde söylememiştir.³⁵⁶ Eserin 1325/1907 yılında Kahire'de Mecmû'atu't-Ṭarafi'l-Edebiyye bünyesinde basıldığı söylenmektedir.³⁵⁷

³⁵⁰ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mubârek (Dımeşk: Mecme'u'l-Luğati'l-Arabiyye, 1388/1969).

³⁵¹ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mubârek (Dımeşk: Dâru'l-Fıkr, 1405/1985); ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mubârek (Dımeşk: Dâru Şâdir, 1412/1992).

³⁵² Dursun Ali Türkmen, *Arap Dilbilimcisi Zeccâcî ve "Mecâlisü'l-Ulemâ"ında Ele Alınan Filolojik Tartışmaların Değerlendirilmesi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 35.

³⁵³ ez-Zeccâcî, *el-Ĥdâh*, thk. Mâzin el-Mubârek, 8.

³⁵⁴ Türkmen, *Arap Dilbilimcisi Zeccâcî ve "Mecâlisü'l-Ulemâ"ında Ele Alınan Filolojik Tartışmaların Değerlendirilmesi*, 34-35.

³⁵⁵ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr, 2/175.

³⁵⁶ İbn Ĥayr el-İşbilî, *Fehresetu İbn Ĥayr el-İşbilî*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf & Muhammed Beşşâr 'Avvâd, 397.

³⁵⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 9.

3.22. el-Kitâbu'l-Mecmû' u fî Ma'rifeti Envâ'î's-Şî'ri ve Kavâfihî

İbn Hâyr, bu eseri ez-Zeccâcî'ye nispet etmiştir.³⁵⁸ Bu eser ez-Zeccâcî'nin kayıp eserlerindedir.

3.23. Muhtaşaru'z-Zâhir³⁵⁹

ez-Zeccâcî'nin, İbnu'l-Enbârî'nin *ez-Zâhir fî me'ânî kelimâti'n-nâs* (*ez-Zâhir fî'l-luğa, ez-Zâhir fî'l-me'ânî'l-kelâm ellezî yeste'miluhu'n-nâs*) adlı eserine yapmış olduğu şerhtir. Bu şerh bazı kaynaklarda *İhtaşaru'z-Zâhir*³⁶⁰, *ez-Zâhir*³⁶¹ ve *Muhtaşaru Şerhi'z-Zâhir*³⁶² şeklinde de adlandırılmaktadır.

ez-Zeccâcî, bu şerhi yazarken, İbnu'l-Enbârî'nin zikrettiği lafızları bir araya getirerek kısa ve özlü bir şekilde açıklamalarda bulunmuş ve şahitleri çıkarmış, eserin sonuna da nadir kelimelerin ve lugatla ilgili özel ve yararlı bilgilerin olduğu bir bölüm eklemiştir.³⁶³

Muhtaşaru'z-zâhir'in bir nüshası; Kahire, Dâru'l-Kutubi'l-Mısrıyye, Lugat/557 numarada bulunmaktadır.³⁶⁴

3.24. Mesâil Muteferrika

el-Eşbah ve'n-nezâ'ir'de “*Mesâilu nahviyye*” şeklinde geçmektedir. Eser, Ebû Bekr eş-Şeybânî'nin (öl. 213/828) Taberiye'den Dımeşk'e gönderdiği ve on bir

³⁵⁸ İbn Hâyr el-İşbîlî, *Fehresetu İbn Hâyr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf & Muhammed Beşşâr 'Avvâd, 389.

³⁵⁹ es-Suyûtî, *el-Muzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrâhîm & Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Menşûrâti'l-Mektebeti'l-'Asriyye, 1406/1986), 1/87; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr, 2/176.

³⁶⁰ İbn Hâyr el-İşbîlî, *Fehresetu İbn Hâyr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf & Muhammed Beşşâr 'Avvâd, 421; Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*, çev. 'Arafe Mustafa, 8 (1)/181.

³⁶¹ ez-Zîriklî, *el-A'lâm*, 3/299; Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/947; Zeydan, *Târîhu'âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*, 2/187; Zîriklî, *el-A'lâm*, 3/299.

³⁶² Bk. Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Cami'u's-şurûh ve'l-havâsi* (Abû Đabî: Dâru'l-Kutubu'l-Vaţanî, 1424/2004) 2/1004.

³⁶³ Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/947.

³⁶⁴ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî hayâtuhû ve âşâruhû*, 33.

gamer meselesini sorduğu mektuba karşılık ez-Zeccâcî'nin vermiş olduğu cevapları içermektedir.³⁶⁵

3.25. Kitâbu'l-Hecâ' (Hicâ')

Yapılan araştırmalar neticesinde tespit edilebildiği kadarıyla Brockelmann'dan başkası bu kitabı ez-Zeccâcî'nin eserleri arasında zikretmemiştir. Bunun dışında ez-Zeccâcî'nin *el-Cumel* adlı kitabının mehmuz fiiller bölümünde "...hepsinden *Kitâbu'l-Hecâ'*"da bahsettim."³⁶⁶ şeklinde bir ibare kullanması sebebiyle böyle bir kitabın var olabileceği düşünülmüştür. Ancak ulaşılabildiği kadarıyla eski dönem kaynaklarında bu kitaptan bahsedilmemesi ve *el-Cumel*'i şerh edenlerden İbn Bâbşâz'ın (öl. 434/1042) "*Kitâbu'l-Hecâ'*" yerine "*Babu'l-Hecâ'*" şeklinde kullanılması sebebiyle bunun kitap ismi olmayıp *el-Cumel*'in bir bölümü olduğunu belirtenler de olmuştur.³⁶⁷

Sonuç olarak Abbâsî Devleti'nin siyasi açıdan çöküşte olmasına rağmen ilmî açıdan en verimli çağlardan olduğu bilinen H. III. ve H. IV. asırlar arasında yaşamış olan ez-Zeccâcî, çağının ilmî imkânlarından faydalanmış ve döneminin birçok hocasından ders almıştır. Daha çok Basra ekolüne meyilli görülse de Kûfe ekolünden de bazı görüşleri benimsemiş, yeri geldiğinde bu görüşleri akıl süzgecinden geçirerek dönemindeki ekollerden bağımsız, orijinal fikirler de ortaya koymuştur. Kaleme almış olduğu her bir eser, onun ilmi birikimini ve dile olan muhakeme gücünü ortaya koyar niteliktedir. Ayrıca eserlerinin çoğu, alanında kurucu eser niteliğinde olup kendinden sonra gelen âlimleri pek çok yönden etkilemeyi başarmıştır.

³⁶⁵ es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, thk. Abdu'l-Âl Sâlim Mukerram, 5/113-158.

³⁶⁶ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, 298.

³⁶⁷ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, 298 (4. dip).

İKİNCİ BÖLÜM

EZ-ZECCÂCÎ'NİN EL-İBDÂL VE'L-MU'ÂKABE VE'N-NEZÂ'İR

ADLI ESERİ

1. el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir'in Genel Özellikleri

Eserin ismi kaynaklarda *Kitâbu'l-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir*,³⁶⁸ *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir*,³⁶⁹ veya *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe*³⁷⁰ şeklinde geçmektedir. İlk dönemlerde eserlerin başına “kitap” ifadesinin eklenmesi meşhur bir durum olması sebebiyle bu eserin de başına eklenen “kitap” ifadesi bu geleneğin bir göstergesi olarak düşünülmektedir. Eserin tahkik edilmiş nüshasında *Kitâbu'l-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir* şeklinde başlıklandırılması ve eserin ilk cümlesinde *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir* şeklinde bir ifadenin geçmesi sebebiyle bu iki isminin meşhur olduğu, *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe* isminin diğerlerine oranla daha az kullanıldığı söylenebilir. Tabakât ve teracim kitaplarında bu eserin ez-Zeccâcî'nin kitapları arasında zikredilmesi onun ez-Zeccâcî'ye aidiyetini kanıtlar niteliktedir.³⁷¹

Eserin bir yazması İstanbul'daki Seyyid Mustafa Vakfı Reisulkuttâb koleksiyonu 879-5 numarada bulunmaktadır.³⁷² Bu yazmanın bir nüshası Câmi'atu'd-Duveli'l-'Arabiyye Yazma Eserler Enstitüsü tarafından alınmış ve nahiv 356-2 numarada film olarak kaydedilmiştir. Bu kopyanın diğer bir nüshası da Kahire Üniversitesi Kütüphanesi'nde 22967 numarada yer almaktadır.³⁷³ Bu kopyanın son kısmı yok olduğundan dolayı nâsihin ismi ve H. 10. yy.a denk gelen neşh tarihi belli değildir. On üç sayfadan oluşan bu kopyanın boyutları 12x18 cm olup her sayfada 25 satır bulunmakta ve her satırda yaklaşık 8 kelime yer almaktadır. Tenûhî, bu kopyada bazı nahvî ve lugavî hataların olduğunu tespit ederek bunu nâsihin ilmî ve lugavî zayıflığına bağlamış ve bu hataların doğru şekillerini belirtmiştir.³⁷⁴

³⁶⁸ Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*, çev. 'Arafe Mustafa, 8 (1)/180.

³⁶⁹ ez-Zîrikî, *el-A'lâm*, 3/299.

³⁷⁰ Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, 2/79.

³⁷¹ Bk. ez-Zîrikî, *el-A'lâm*, 3/299; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, 2/79; Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*, çev. 'Arafe Mustafa, 8 (1)/180.

³⁷² Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*, çev. 'Arafe Mustafa, 8 (1)/180.

³⁷³ Mâzin el-Mubârek, “ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Âşâruhû ve Mezhebuhu'n-Nahvî min Hılâli Kitâbihî el-İdâh”, *el-Mecma'u'l-İlmiyyu'l-'Arabîyyu* 3/34 (Ocak 1959), 445.

³⁷⁴ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 12-13.

Eserin diğ er bir yazması İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa (Eyüp) koleksiyonu 194-2 numaradadır.³⁷⁵ Her yaprağın yaklaşık 12 satırdan oluştuğ u yazmanın boyutları 165x128; 150x104 mm olup hattat Ebu'l-Hasen Ali b. Kâsım tarafından nesih hattıyla yazılmıştır. Sezgin, Hacı Beşir Ağa'daki yazmanın H. 619 yılında yazıldığına dair bir bilgi kaydetmiştir.³⁷⁶ Tenûhî'nin *el-Mecma'u'l-İlmiyyu'l-Arabî* dergisinin birkaç sayısında bu esere yazmış olduğ u bir tahkiki bulunmaktadır.³⁷⁷ Daha sonra Tenûhî'nin bu tahkiki 1962 yılında Dımeşek'te kitap olarak basılmıştır. Araştırmada eserin bu baskısı esas alınmıştır.

1.1. el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir'in Muhtevâ Açısından İncelenmesi

el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir'in el yazmasında ez-Zeccâcî'nin kaleme aldığı bir mukaddime bulunmamakta ve eser toplamda 34 baba ayrılmaktadır. et-Tenûhî, tahkik etmiş olduğ u bu esere 1961 yılında bir mukaddime yazmış ve bu mukaddimedede ez-Zeccâcî'nin hayatı, hocaları, talebeleri, ilmi yönü, ahlakı, eserleri gibi birtakım konuları ele almıştır. Ayrıca eserin bazı nüshalarından, bir nüshadaki bazı yanlışların doğrularından, Ebû Tayyib el-Lugavî ve İbnu's-Sikkît'in ibdâl hakkında kaleme aldığı eserlerden kısaca bahsetmiştir. Eserin asıl kısmında ise bölüm başlıklarında ele alınan harflerin sıfat ve mahreçleri hakkında kısa bilgi vermiş, eser içerisindeki şiirlerin kime ait olduğ unu ve divanlarını kaydetmiş, şiirin dayandığı bir kaynak yoksa hiçbir yerde bulunmadığını belirtmiş ve beyitlere bazı açıklamalarda bulunmuş, ez-Zeccâcî'den önceki âlimlerin ibdâl konusunda ele aldıkları benzer veya farklı örneklere değ inmiştir. Son olarak et-Tenûhî kitabın sonunda, eserin bab başlıklarına, eserde yer alan ibdâl uygulanmış kelimelerin alfabetik sıralamasına, şiir ve şairlerinin isimlerine, âyelere ve ez-Zeccâcî'nin ele aldığı nadir kelimelere dair fihristler kaydetmiştir.

³⁷⁵ Bk. ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir* (İstanbul: Süleymâniye Ktp., Hacı Beşir Ağa (Eyüp), 194/2, 29a-48a.

³⁷⁶ Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, çev. 'Arafe Mustafa, 8 (1)/181.

³⁷⁷ 'Izzuddîn et-Tenûhî, "Kitâbu'l-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir", *el-Mecma'u'l-İlmiyyu'l-Arabîyyu* 2-3-4/37 (Ocak 1962), 240-275, 429-475, 602-638.

Eser, aynı anlama gelen iki veya üç kelime arasındaki bir veya daha fazla harfte meydana gelen harf veya hareke değişimlerini ele almaktadır. Toplamda 34 bölümden oluşan eserin başlıkları şu şekilde sıralanmıştır:

١- الْوَاوُ وَالْأَلِفُ وَالْيَاءُ	٢- الْأَلِفُ وَالْيَاءُ	٣- الْوَاوُ وَالْيَاءُ	٤- الْهَاءُ وَالْأَلِفُ وَالْهَمْزَةُ
٥- الْعَيْنُ وَالْهَمْزَةُ	٦- الْبَاءُ وَالْمِيمُ	٧- التَّاءُ وَالذَّالُ وَالطَّاءُ	٨- التَّاءُ وَالذَّالُ
٩- الدَّالُ وَالطَّاءُ	١٠- التَّاءُ وَالطَّاءُ	١١- التَّاءُ وَالذَّالُ	١٢- الحَاءُ وَالْحَاءُ
١٣- الْهَاءُ وَالْحَاءُ	١٤- السِّينُ وَالتَّاءُ	١٥- السِّينُ وَالتَّاءُ	١٦- الشِّينُ وَالْمِيمُ
١٧- الظَّاءُ وَالصَّادُ	١٨- الصَّادُ وَالسِّينُ	١٩- الْعَيْنُ وَالْعَيْنُ	٢٠- الرَّايُ وَالسِّينُ وَالصَّادُ
٢١- السِّينُ وَالرَّايُ	٢٢- الرَّاءُ وَاللَّامُ	٢٣- الْكَافُ وَالْقَافُ	٢٤- الْقَافُ وَالْبَاءُ
٢٥- التَّاءُ وَالْقَافُ	٢٦- الرَّايُ وَالصَّادُ	٢٧- الْعَيْنُ وَالْحَاءُ	٢٨- التَّوْنُ وَاللَّامُ
٢٩- اللَّامُ وَالْمِيمُ	٣٠- الْمِيمُ وَالتَّوْنُ	٣١- الحَاءُ وَالْهَاءُ	٣٢- الْيَاءُ وَالْمِيمُ فِي النَّسْبَةِ
٣٣- الْكَافُ وَالشِّينُ	٣٤- التَّاءُ وَالْكَافُ		

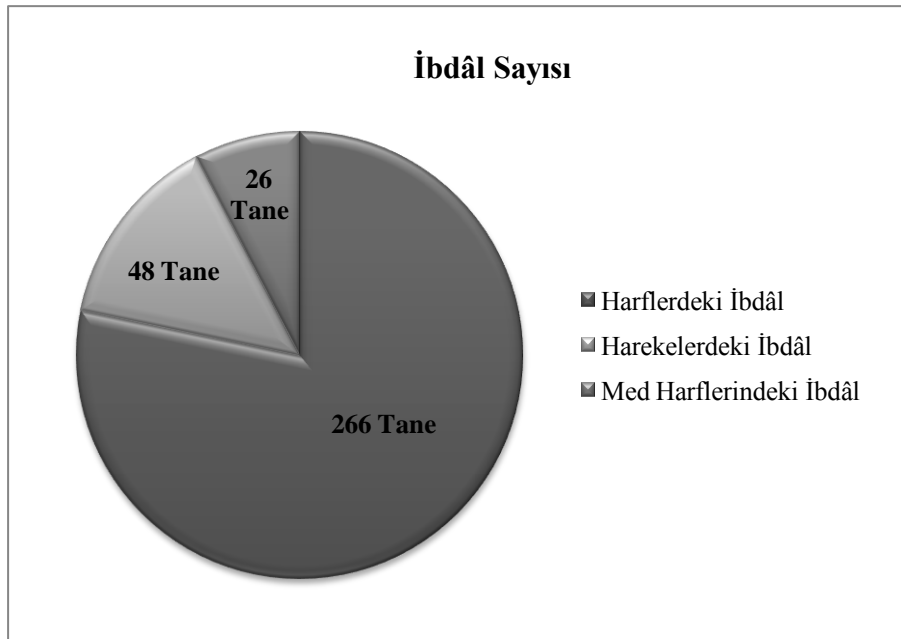
Tablodaki başlıklardan da anlaşılacağı üzere ez-Zeccâcî, alfabedeki bütün harflere yer vermiştir. Bu başlıklar altındaki örneklerin büyük bir kısmı ibdâl konusu hakkında olmakla birlikte, i'lâl ve alb gibi pek çok konuya dair örneklere de yer vererek herhangi bir sınıflandırmaya gitmeden bu konuları bir arada ilemitir.

1.1.1. Eserdeki rnekler

Eserde, iki veya u kelime arasında bir veya daha fazla harfte meydana gelen harf veya hareke deiimlerinin gerçekleştiği 340 örnek kelime yer almaktadır. ez-Zeccâcî bu kitabında temelde ibdâl konusunu ele alsa da i'lâl, alb, idâm, mulaab, itbâ', imâle, mumâsele, mualefe gibi birçok konuya dair örneklere de yer vermiştir. Bu bağlamda eserdeki kelimeleri u şekilde gruplandırmak konunun daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır:

1.1.1.1. İbdâl rnekleri

İbdâl rnekleri hem harflerde hem de harekelerde grlebilmektedir. Çalışmanın bu bölümünde önce harflerdeki, daha sonra da harekelerdeki ibdâl örnekleri incelenmiştir. Eserde yer alan örneklerin genel grafiği u şekilde gösterilebilir:

1.1.1.1. Harflerdeki İbdâl Örnekleri

Bu bölümde iki veya üç kelimenin bir veya daha fazla harfinde söz konusu olan harf değişimlerine dair örnekler sunulmuştur.

Eserdeki örneklerin büyük çoğunluğunu iki kelime arasında söz konusu olan harf değişimleri oluşturduğundan öncelikle iki kelime arasındaki ibdâl örneklerine yer verilmiş ve bu kısımda her babdan bir örnek verilmekle yetinilmiştir. Eserde iki kelime arasında söz konusu olan ve tek harfi değişen 263 harf değişiminden bazıları şu şekilde sıralanabilir:

Sayfa no	Anlam	Değişen harfler	2. Kelime	1. Kelime
10	Bir şey tatmadım	ع - ب	لَا بُلُوسًا	(مَا ذُقْتُ) عَلُوسًا
15	Korkak, zayıf, tembel adam	ي - ا	(رَجُلٌ) زُمَالٌ	(رَجُلٌ) زُمَيْلٌ
21	Güçlü ses	و - ي	صَدِيحُ الصَّوْتِ	صَدُوْحُ الصَّوْتِ
32	Beyaz kepek gibi başta olan şey	ه - أ	الْإِهْرِيَّةُ	الْهَيْرِيَّةُ
34	Ona kızdı	ع - أ	أَبَدَ عَلَيْهِ	عَبَدَ عَلَيْهِ
38	Uzun adam ³⁷⁸	ب - م	رَجُلٌ سَلَهَمٌ	رَجُلٌ سَلَهَبٌ

³⁷⁸ Sözlüklerde yerin uzun olması anlamıyla da kullanılmaktadır. Bk. el-Cevherî, “slhb”, thk. Ahmed Abdulgâfûr ‘Attâr, 1/149.

42	Geceden bir (süre, zaman) geçti	ت - د	مَضَى هَدْيٍ مِنْ الَّيْلِ	مَضَى هَيْئًا مِنْ اللَّيْلِ
44	Yere (ezerek) yaymak, düzeltmek, sermek	ط - د	طَحَا الْأَرْضَ	دَحَا الْأَرْضَ
45	Yeryüzünün sınırı	ط - ت	فُتِرَ الْأَرْضِ	فُطِرَ الْأَرْضِ
48	Alevli odun parçası, kor	ذ - ث	جُذْوَةٌ	جُذْوَةٌ مِنَ النَّارِ
50	Güneş onun rengini değiştirdi, (cildini) yaktı	ح - خ	صَمَخَتْهُ الشَّمْسُ	صَمَخَتْهُ الشَّمْسُ
53	Yüksek ve seyrek bulut	خ - ه	الطَّهَّا	الطَّحَا
54	İnsan	س - ت	النَّاتُ	النَّاسُ
57	Ona vurdu	س - ث	لَطَّنَتْهُ	لَطَسَتْهُ
58	Yüksek (bir yer)	ش - ج	مَكَانٍ جَاسٍ	مَكَانٍ شَاسٍ

60	Ceylan	ض - ظ	ظَيِّ	ضَيِّ
61	Omuz ve kalp arasındaki korkudan titreyen kaslar	ص - س	الْفَرِيصَةُ	الْفَرِيصَةُ
63	Sözlerini anlaşılma hale getirdiler	ع - غ	عَلَّثُوا حَدِيثَهُمْ	عَلَّثُوا حَدِيثَهُمْ
67	Arka arkaya gelen gök gürültüsü	ز - س	ارْتَجَسَ	ارْتَجَزَ
70	Unun katı yağda kavrulmasıyla yapılan bulamaç/ lapa	ر - ل	الْلَيْبِكَةُ	الرَّيْبِكَةُ
80	Dolmaya yakın olan kova	ق - ك	عَرَبٌ كَرَبَانٌ	عَرَبٌ قَرَبَانٌ
84	Büyük nehir ³⁷⁹	ف - ب	جَعْبَر	جَعْفَر
87	Korkmuş, paniklemiş (adam)	ف - ث	(رَجُلٌ) جَعْوُوثٌ	(رَجُلٌ) جَعْوُوفٌ

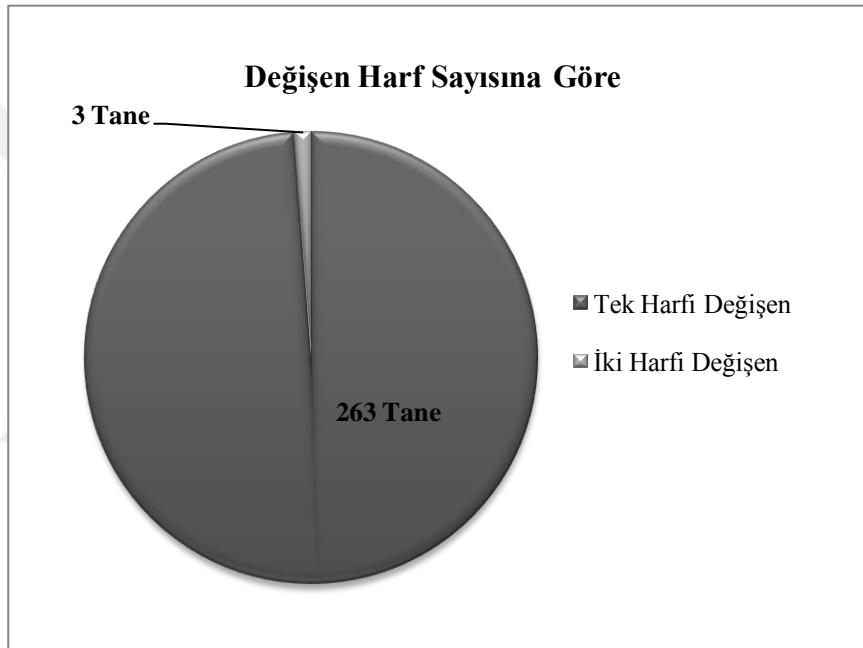
³⁷⁹ Muhakkik doğrusunun küçük nehir şeklinde olduğunu söylemiştir.

90	Yüksek (yer)	ز - ص	(مكان) شَأَصُّ	(مكان) شَأَز
91	Uykusunda horladı (derin uyudu)	غ - خ	حَطَّ (فِي نَوْمِهِ)	عَطَّ (فِي نَوْمِهِ)
93	Cebrail	ل - ن	جِبْرِيْلُ	جِبْرِيْلُ
98	Kemiği eğri kaydadı	م - ل	عَقَل	عَمَم
101	Kuzey rüzgârı	م - ن	نِسْع	مِسْع
103	Bir parça et koparıp verdim	ه - ح	حَتَرْتُ لَهُ	هَتَرْتُ لَهُ
103	Kûfeli	ي - ج	كُوفِعْج	كُوفِيْج
105	Senin için	ك - ش	لَشِ	لِكَ
106	Yapmadın	ت - ك	مَا فَعَلْكَ	مَا فَعَلْتَ

Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere aynı anlama gelen iki kelime arasında sadece bir harf değişimi söz konusu olmuş ve kelimenin diğer harfleri aynen kalmıştır.

İki kelime arasında tek bir harfte değişim olduğu gibi birden fazla harfte de değişimin görüldüğü örnekler bulunmaktadır. “Elinden kaçtı, kurtuldu” anlamına

gelen “رُذَائِقُ - ”³⁸⁰ ve “evlerin bir araya geldiği yer, köy” anlamına gelen “أفَلَطَ - أمَلَّتْ”³⁸¹ örnekleri, iki kelime arasında söz konusu olan ve iki harfi birden değişime uğrayan kelimelere örnek gösterilebilir. İlk örnekte “م- ف” ve “ت- ط” harflerinde, ikinci örnekte ise “ز- س” ve “د- ت” harflerinde değişimin gerçekleştiği görülmektedir. Bu değişimleri grafikte şu şekilde göstermek mümkündür:

ez-Zeccâcî, eserinde daha çok iki kelime arasındaki örnekleri incelemiş olsa da dört başlığımı³⁸² üç kelime arasında söz konusu olan ibdâle ayırmış, bazen de iki kelime arasındaki ibdâli incelerken üç kelime arasındaki ibdâl örneklerine yer vermiştir. Eserde ibdâlin üç harfte söz konusu olduğu 13 tane örnek bulunmaktadır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

³⁸⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 44.

³⁸¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 67.

³⁸² Bu başlıklar şu şekildedir: “الرَّائِي وَالسَّبِينُ”, “النَّاءُ وَالذَّالُ وَالطَّاءُ”, “الهاءُ وَالْألفُ وَالْهَمْزَةُ”, “الواوُ وَالْألفُ وَالْيَاءُ”, “وَالصَّادُ”.

Sayfa no	Anlam	Değişen harfler	3. Kelime	2. Kelime	1. Kelime
7	Sorgulama, hesap sorma	ء - ي - و	المَسْأَلَةُ	المَسَائِلُ	المَسْأَلَةُ
40	Uzadı	د - ط - ت	مَتَّ	مَطَّ	مَدَّ
41	Kesti	ط - د - ت	قَتَّ	قَدَّ	قَطَّ
41	Panzehir	ت - ط - د	دِرْيَاقٌ	طِرْيَاقٌ	تِرْيَاقٌ
63	Yemin öncesi giriş ifadesi	أ - ع - غ	عَمَّا وَاللَّهِ	عَمَّا وَاللَّهِ	أَمَّا وَاللَّهِ
64	Tükürdü	ز - ص - س	بَسَقَ	بَصَقَ	بَزَقَ
64	Tükürük, salya	ز - ص - س	البُسَاقُ	البُصَاقُ	البُزَاقُ
64	Yapıştı	ص - ز - س	لَسِقَ	لَرِقَ	لَصِقَ
64	Yırtıcı kuş (şahin)	ص - ز - س	السَّقْرُ	الرَّقْرُ	الصَّقْرُ

65	Şeytan vesvesesi ³⁸³	س - ز - ص	الرَّجْصُ	الرَّجْزُ	الرَّجْسُ
65	Göz ile kulak arasında kalan kısım	ص - س - ز	زُدَّعٌ	سُدَّعٌ	صُدَّعٌ
65	Yastık (üzerine yatılan şey)	ص - ز - س	مِسْدَعَةٌ	مِزْدَعَةٌ	مِصْدَعَةٌ
66	Koyundan bol süt aktı	ز - ص - س	أَبْصَقْتُ الشَّاةُ	أَبْصَقْتُ الشَّاةُ	أَبْرَقْتُ الشَّاةُ

Yukarıdaki tabloda üç harfin ele alındığı bablardaki üç kelime arasında ve kelimenin tek bir harfinde söz konusu olan ibdâl örneklerine yer verilmiştir. Bazen iki harfin incelendiği başlıklarda üç harf değişimine yer verdiği görülmektedir. Örneğin “العَيْنُ وَالْعَيْنُ” babında normalde “ع” ve “غ” harfleri arasındaki değişim incelenmesi gerekirken “عَمَّا وَاللَّهِ” ve “عَمَّا وَاللَّهِ”, “أَمَّا وَاللَّهِ” kelimelerini örnek vererek “أ-ع-غ” harfleri arasında gerçekleşen üçlü değişime de yer verildiği görülmektedir.³⁸⁴

Ayrıca “الْوَأُو وَالْأَلْفُ وَالْيَاءُ” babında “acıyor” anlamına gelen “يُوجَلُ - يُوجَلُ” arasında da “ع” ve “ل” harflerindeki, “يُوجَعُ - يُوجَلُ” kelimeleri arasında da “ع” ve “ل”

³⁸³ Muhakkik “الرَّجْصُ” kelimesinde ez-Zeccâcî’nin tek kaldığını belirtmiş ve “الرَّجْسُ” ve “الرَّجْزُ” kelimelerinin şeytanın vesvesesi anlamının yanında azap ve pis şey gibi anlamlara da geldiğini söylemiştir. Bk. Halîl b. Ahmed, “rcs”, Mehdî el-Maḥzûmî & İbrahim es-Sâmerrâ’î, 6/52; a.mlf., “rcz”, Mehdî el-Maḥzûmî & İbrahim es-Sâmerrâ’î, 66; İbn Dureyd, “rcz”, thk. Ramzi Munir Baalbakî, 1/457.

³⁸⁴ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 63.

harferindeki değişime yer verildiği dikkat çekmektedir.³⁸⁵ Böylece ez-Zeccâcî'nin, üç harfi incelediği başlıkta, bazı durumlarda iki harf arasındaki örnekleri ele aldığı söylenebilir. Eserdeki harf değişimlerini grafikte şu şekilde göstermek mümkündür:

1.1.1.1.2. Harekelerdeki İbdâl Örnekleri

ez-Zeccâcî'nin, eserinde ele almayı hedeflediği asıl konu harflerdeki ibdâl olsa da, harekelerdeki ibdâle de yer verdiği görülmüştür. Eserde yer alan hareke değişimlerine dair bazı örnekler şu şekilde sıralanabilir:

1. Damme ve kesra arasındaki ibdâl örnekleri: “İflas etmiş, bir şeyi kalmamış” anlamına gelen “سُبْرُوتٌ” ve “سِبْرِيَّتٌ” kelimelerinde birinci ve üçüncü harfin harekesi dammeden kesraya dönüşmüştür.³⁸⁶ “Adres, işaret veya başlık” gibi anlamlara gelen “عُنْوَانٌ - عُنْيَانٌ”,³⁸⁷ “meyvenin ilk hâli” anlamına gelen “قُنْوَانٌ -

³⁸⁵ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 6.

³⁸⁶ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 20.

³⁸⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 23.

”فَتِيَانٌ“³⁸⁸ ve ”فَتِيَانٌ – فَتِيَانٌ“³⁸⁹ kelimelerinde de ilk harflerin harekeleri damme iken kesra olmuştur.

2. Fetha ve damme arasındaki ibdâl örnekleri: “İğne deliği” anlamına gelen ”سَمٌّ – سَمٌّ“³⁹⁰ kelimeleri arasındaki hareke değişimleridir. İlk harfin harekesi fetha iken dammeye dönüşmüş, her iki kelime de dilde kullanılagelmiştir. “Alışverişte ölçüp tartmadan tahminle satış” anlamına gelen ”نَنْوَى – نَنْوَى“ örneğinde de ilk harfin harekesi aynı şekilde fetha iken damme olmuştur.³⁹¹ “Üzüm salkımı” anlamına gelen ”عُنُقُوذٌ – عُنُقَادٌ“ kelimelerinde de üçüncü harfinin harekesi de damme iken fetha olmuştur.³⁹²

3. Kesra ve fetha arasındaki ibdâl örnekleri: ez-Zeccâcî, “هـ” ve “أ” harflerini incelediği babda “kuzey rüzgarı” anlamına gelen ”الهِيرُ“ ve ”الإيرُ“ kelimelerinin aynı zamanda fethalı yani ”الهَيْرُ“ ve ”الإَيْرُ“ şeklinde de telaffuz edildiğini belirtmiştir.³⁹³

4. Kesra ve damme arasındaki ibdâl örnekleri: “Salkım” anlamına gelen ”عُنُقَالٌ“ ve ”عُنُقَالٌ“ kelimelerinde görüldüğü üzere ilk harfin harekesi kesra iken damme olmuştur.³⁹⁴ ”العِدْيَةُ“ ve ”العُدْوَةُ“ arasında da kesra damme değişim örneği görülmektedir.³⁹⁵

³⁸⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 25.

³⁸⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 25.

³⁹⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 73.

³⁹¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 24.

³⁹² ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 11.

³⁹³ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 33.

³⁹⁴ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 11.

³⁹⁵ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 23.

5. Fetha- kesra- damme arasındaki ibdâl örnekleri: “pürtüklü, pürüzlü” gibi anlamlara gelen “رَأْبُرٌ”, “رُزْبِرٌ” ve “رُزْبُرٌ” kelimelerinde üç harekenin birden değiştiği görülmektedir.³⁹⁶ Eserde üç harekenin birden değiştiği başka bir örneğe rastlanmamıştır.

Eserdeki hareke değişimlerini grafikte şu şekilde göstermek mümkündür.

1.1.1.1.3. Med Harfleri Arasındaki İbdâl Örnekleri

İbdâlin bir başka uygulandığı alan olan med harflerine (ا-و-ي) dair de eserde birçok örnek bulunmaktadır. “Kesilmiş tırnak” anlamına gelen “رُنْقِيرٌ - رُنْقَارٌ - رُنْقُورٌ”³⁹⁷ ve “uzun boyunlu adam”³⁹⁸ anlamına gelen “رَجُلٌ قَاقٌ - قَيْقٌ - قُوقٌ”³⁹⁹ ifadeleri med harfleri (ا-و-ي) arasında söz konusu olan ibdâle örnek gösterilebilir. Aynı şekilde

³⁹⁶ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 5.

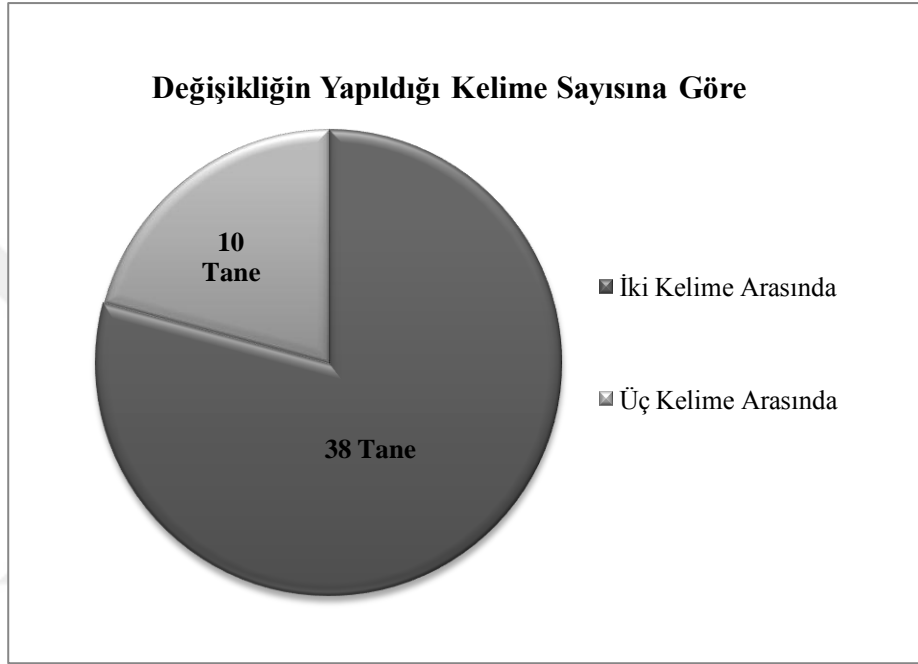
³⁹⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 5.

³⁹⁸ Sözlüklerde “قَاقٌ” ve “قُوقٌ” ifadesi uzun boyunlu su kuşu için de kullanılmıştır. Bk. İbn Manzûr, “kṯk”, 10/324.

³⁹⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 6.

“zeki, akıllı” anlamına gelen “نَفِرْسٌ” ve “نِفْرَاسٌ”⁴⁰⁰ sözcükleri de “ا-ي” arasında meydana gelen ibdâle örnek verilebilir.⁴⁰¹

Med harflerinde meydana gelen değişimi grafikte şu şekilde göstermek mümkündür:

1.1.1.2. Kalıplaşmış Lehçe Farklılıklarına Dair Örnekler

Kadîm dönem dilcileri, lehçeleri dilin kötü kullanımı olarak kabul etmiş ve hoş görmemişlerdir.⁴⁰² Buradaki farklılıklardan kasıt, yerel lehçeler şeklinde olup sadece belirli kabilelerde görülen ve kalıplaşmış vaziyette kullanılagelen harf veya hareketlerdeki değişikliklerdir. Bu değişiklikler *keskese*, *keşkeşe*, *‘an‘ane*, *faḥfaḥa*, *ṭumṭumâniyye*, *‘ac‘ace* gibi isimlerle anılmaktadır.⁴⁰³ ez-Zeccâcî, eserinde bu lehçe farklılıklarından bazılarını isimlerini belirtmeden yer vermiştir. Bunlar şu şekildedir:

⁴⁰⁰ “نِفْرَاسٌ” ifadesi ez-Zeccâcî’nin nadîr kelimelerindendir. Sözlüklerde bu ifade geçmemektedir.

⁴⁰¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûḥî, 14.

⁴⁰² es-Suyûṭî, *el-Muzḥir*, nşr. Muhammed Ahmed Câde’l-Mevlâ Bek vd., 1/221.

⁴⁰³ Muhammed Abdulḥafîz el-‘Aryân, *Lehecâtu’l-‘Arab dirâse taḥlîliyye* (Kahire: Maṭba‘atu Ebnâi Vehbe Ḥassân, 1416/1991), 222.

1. **'An'ane:** Hemzenin, ifade edilmişinde daha abartılı olması ve dinleyenlerin daha iyi duyulabilmesi amacıyla “ع” harfine dönüştürüldüğü ses değişimine verilen genel addır.⁴⁰⁴ Daha çok Temîm kabilesine atfedilmekte olup “*an' anetu Temîm*” şeklinde de ifade edilmiş ve bu tarz kullanımları terk edenlerin dilde daha fasih olacağı belirtilmiştir.⁴⁰⁵ Sadece Temîm kabilesinde değil Esed ve Kays gibi kabilelerde de görülebilmektedir.⁴⁰⁶ ez-Zeccâcî bu eserinde *'an'ane* terimiyle ifade etmese de bazı “ع-أ” değişimlerine yer vermiştir. Bunlar şu şekilde söylenebilir:

Sayfa no	Anlam	2. Kelime	1.Kelime
33	Kadın	امْرَعَةٌ	امْرَأَةٌ
35	Burnun yan yüzeyleri	الْخَنْبَعَةُ	الْخَنْبَاءَةُ
35	Gizlenen	خُبْعَةٌ	خُبَاءَةٌ
36	إِنَّ ve kardeşlerinden	عِنْ	إِنَّ
36	Yemin öncesi giriş ifadesi	وَعَمَّا وَاللَّهِ	وَأَمَّا وَاللَّهِ

Ehl-i Mekke gibi bazı kabilelerde *'an'ane*nin tam tersi yani “ع” harfinden hemzeye dönüştürüldüğü örnekler de görülmektedir. Bunların eserdeki örneği şu şekilde ifade edilebilir:

⁴⁰⁴ Ebû Zeyd Muhammed b. Ebi'l-Ḥaṭṭâb el-Ḳureyşî, *Cemheratu eş'ari'l-'Arab*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Mısır: Maṭba'atu Naḥḍatu Mısır, 1398/1978), 1/104.

⁴⁰⁵ Ḥalîl b. Ahmed, “an”, I/91; es-Suyûtî, *el-Muzhir*, nşr. Muhammed Ahmed Câde'l-Mevlâ Bek vd., 1/221-222.

⁴⁰⁶ el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luġa*, thk. Muhammed 'Ivâḍ Mur'ib, 1/111.

Sayfa no	Anlam	2.Kelime	1.Kelime
33	Yardım istiyor	يَسْتَأْذِي	يَسْتَعْدِي
34	Kızdı	أَبَدَ عَلَيْهِ	عَبَدَ عَلَيْهِ
34	Senin kökenin	إِصْطِكَ	عِصْطِكَ
34	Bunaltıcı sıcak gün	يَوْمٌ أَكُّ	يَوْمٌ عَكُّ
34	Sıcak	أَكِيكَ	عَكِيكَ
35	Ey Allah'ın kulu	يَا أَبَدَ اللَّهُ	يَا عَبَدَ اللَّهُ
36	Dağılmış toplum	الْقَوْمُ أَبَادِيد	الْقَوْمُ عَبَادِيد
36	Korkak oldu	تَكَكَّأَ	تَكَنَّعَ

2. Vetm: “س” harfinin “ت” harfine dönüştüğü ve genellikle Yemen’deki bazı kabilelerde görülen değişim olarak ifade edilmektedir.⁴⁰⁷ Eserdeki bazı *vetm* örnekleri şu şekildedir:

⁴⁰⁷ es-Suyûfî, *el-Muzhir*, nşr. Muhammed Ahmed Câde’l-Mevlâ Bek vd., 1/222.

Sayfa no	Anlam	2.Kelime	1.Kelime
54	İnsan	النَّاسُ	النَّاسُ
55	Eksik pay	نَصِيبٌ خَسِيسٌ	نَصِيبٌ خَسِيسٌ

“أَكْثِيَاتٌ - أَكْثِيَّاسٌ” ifadesi de *vetm*’in tam tersine, yani “ت” harfinin “س” harfine dönüşmesine örnektir.⁴⁰⁸

3. ‘Ac’ace: Nispet amacıyla veya nispet dışında şeddeli olarak gelen “ي” harfinin “ج” harfiyle değiştirilmesidir.⁴⁰⁹ Şeddesiz “ي” ile “ج” harfinin değişimini ‘ac’ace’den kabul edenler de olmuştur.⁴¹⁰ ez-Zeccâcî bu eserinde “nispet ي”sı ile “ج” harfindeki değişimlere yer vermiştir. Bu örnekler şu şekildedir.

Sayfa no	Anlam	2.Kelime	1.Kelime
103	Kûfeli	كُوفِجٌ	كُوفِيٌّ
104	Yüksek	عُلُوجٌ	عُلُويٌّ
104	Acı yiyecek	مُرِجٌ	مُرِيٌّ

⁴⁰⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 55.

⁴⁰⁹ Ebû Tayyib el-Luğavî, *Kitâbu’l-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 1/257.

⁴¹⁰ İbnu’s-Sikkît, “Kitâbu’l-Ğalb ve’l-İbdâl”, 28.

104	Hapsedilmiş	سَاجِحٌ	سَاجِحِيٌّ
-----	-------------	---------	------------

4. Keşkeşe: Muennes muhatab için kullanılan “ك” harfinin “ش” harfiyle değiştirilmesidir.⁴¹¹ Genellikle Temîm ve Esed kabilelerinde görülmektedir.⁴¹²

Sayfa no	Anlam	Lehçe ismi	Harf değişimi	2. Kelime	1. Kelime
105	Seninle buluştum	Keşkeşe	ك - ش	لَقَيْشِشِ	لَقَيْشِكِ
105	Senin için	Keşkeşe	ك - ش	لَشِ	لِكِ

Bazen muennes muhatap zamiri, vakıf halinde gelinde de sukûnlu “ش” harfine dönüştürülür. ez-Zeccâcî buna dair Ru’be b. ‘Accâc’ın recezinde geçen “أَخْتَرِشِ” ifadesini örnek vermekle yetinmiştir.⁴¹³

Bunların dışında ünsüz harflerde yaygın olarak kullanılan fakat özel bir lakab almamış bazı değişimler de bulunmaktadır. Örneğin “م” harfini “ب” harfiyle değiştirme Mazin kabilesinde meşhur bir kullanım olarak bilinmektedir.⁴¹⁴ “مَكَّةُ - مَكَّةُ”⁴¹⁵ ve “العَجْبُ - العَجْمُ”⁴¹⁶ kelimeleri buna örnek gösterilebilir. Kelb kabilesinin

⁴¹¹ el-‘Aryân, *Lehecâtu l-‘Arab*, 243.

⁴¹² Ebû Tayyib el-Luğavî, *Kitâbu l-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 2/230.

⁴¹³ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 105.

⁴¹⁴ el-‘Aryân, *Lehecâtu l-‘Arab*, 254.

⁴¹⁵ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 37.

⁴¹⁶ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 39.

“ق” ile birlikte olan “س” harfini “ز” harfine dönüştürerek “السَّمُرُ” kelimesini “الرَّزْمُ” şeklinde ifade etmeleri de bu duruma örnek verilebilir.⁴¹⁷

1.1.1.3. el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir'de İbdâl ile İlgili Olan Bazı Lugavî Meseleler

Eser idgâm, itbâ', imâle, mumâsele, muhalefe gibi ibdâl ile bağlantılı olan bazı lugavî konulara dair de örnekler içermektedir. Bunları şu şekilde açıklamak mümkündür:

1.1.1.3.1. Mekanî alb örnekleri

alb konusu ikiye ayrılır. Bunlardan ilki “قَوْلٌ” ve “قَالَ” örneklerinde grldğu gibi kelimedeki bir harfin aynı yerde başka harfle değiştirilmesidir. Bu daha çok i'lal ve sarfî ibdâlin konusu olarak incelenmektedir.⁴¹⁸ Bir diğeri ise mekânî alb olarak da adlandırılan ve “قَبْدٌ-قَدْبٌ” örneğinde grldğu gibi bir kelimenin aslî harlerinden iki tanesinin birbiriyle yer değiştirilmesi şeklinde açıklanan kavramdır.⁴¹⁹ Bu da daha çok lugavî ibdâlin konusudur. ez-Zeccâcî de eserinde “سَلْحَفَاءٌ” ve “رُحَلَفَاءٌ” kelimelerini verdikten sonra bu kelimedeki albin de gerçekleştiğini zikretmi⁴²⁰ ve muhakkik bu kelimenin alb uygulanmış halinin “رُحَلَفَاءٌ” olduğunu belirtmiştir.⁴²¹ Bu bağlamda “سَلْحَفَاءٌ” kelimesinde “س” ve “ز” harflerinin değişime uğramasıyla ibdâlin; “ل” ve “ح” harflerinin yer değiştirilmesiyle de albin gerçekleştiği söylenebilir. Bunun dışında “لَعْمَرِي” ve “رَعْمَلِي” örneğinde ise kelimenin ilk harfinin

⁴¹⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 64.

⁴¹⁸ el-'Aryân, *Lehecâtu'l-'Arab*, 269.

⁴¹⁹ el-'Aryân, *Lehecâtu'l-'Arab*, 269.

⁴²⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 68.

⁴²¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 68 (2. dip.).

“ل” iken “ر” harfine, dördüncü harfinin de “ر” iken “ل” harfine dönüştürülmesiyle ibdâlin ve bu harflerin (ر - ل) birbirleriyle yer değiştirilmesiyle de kalbin uygulandığı görülmektedir.⁴²² Son olarak “hızlı oldu” anlamına gelen “هَمَّهَقَ” kelimesinde de kalbin uyguladığı ifade edilmiş ve muhakkik de dipnotta bunun “الْقَهْمَهَةُ” şeklindeki versiyonunu zikrederek ez-Zeccâcî’yi desteklemiştir.⁴²³

1.1.1.3.2. Hemzenin Tahfîfine Dair Örnekler

Hemze hem sert hem yumuşak telaffuz edildiğinden, dil âlimleri hemzenin mahreç ve sıfatları hususunda farklı görüşler sunmuşlardır. Halîl b. Ahmed, hemzeyi boğaz boşluğundan (cevfi, hevâî) çıkan med harfleri (ي - و - ا) arasında sayarken;⁴²⁴ Sîbeveyhi ve İbn Cinnî hemzenin mahrecinin boğazın en alt kısmından (esfelu'l-halk, evvelu's-şadr) çıktığını savunmaktadır.⁴²⁵ Diğer taraftan hemze şiddet ve cebr sıfatlarına sahiptir.⁴²⁶ Bütün bunlar da hemzenin telaffuzunun zor olmasına sebep olmaktadır. Kelime içerisinde yer alan hemze genel anlamda iki muameleye tabi tutulur. Ya olduğu gibi durur (tahkîk) ya da hafifletilir (tahfîf). Tahkîkte hemze belli edilerek okunur. Bu bağlamda “رَأْسٌ - سَأَلَ” kelimeleri hemzenin tahkîkine örnek gösterilebilir.⁴²⁷ ez-Zeccâcî’nin eserinden hemzenin tahkikine “شَأَوْتُ - شَأَيْتُ”⁴²⁸ ve “ظَأْبَةٌ - ظَأْمَةٌ”⁴²⁹ ifadeleri örnek verilebilir. Hemzenin tahfîfinde ise ibdâl/çalb, beyne beyne/teshîl/telyîn ve ıskât/hazf gibi yöntemler uygulanmaktadır.

⁴²² ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 71.

⁴²³ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 103.

⁴²⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, Mehdî el-Mahzûmî & İbrahim es-Sâmerrâ'î, 1/52.

⁴²⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, 4/434; İbn Cinnî, *Sırru şinâ'ati'l-i-râb*, thk. Hasan Hindâvî, 3/46.

⁴²⁶ Ahmet Bulut, “Arap Dilinde Sesler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1993), 345.

⁴²⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, 3/541.

⁴²⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 28.

⁴²⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 37.

1. Öncelikle hemze yerine başka bir harf getirilerek (ibdâl/çalb) hemzenin telaffuzundaki zorluk giderilir. İlk harfi vav olan bazı fiiller bazen hemzeye dönüştürülebilmektedir.⁴³⁰ “وَقَتَّتْ” fiilinin “أَقَتَّتْ” şeklinde telaffuz edilmesi hemzenin ibdâline örnek gösterilebilir.⁴³¹

2. Bir diğer durum da başta olmaması şartıyla bir kelimedeki hemzenin, kendi mahreci ile kendinden önceki harfin harekesi arasında (teshîl/telyîn) telaffuz edilmesidir.⁴³² “Hemzenin ne sert ne de yumuşak şekilde okunması” şeklinde de ifade edildiğinden “beyne beyne” olarak da bilinmektedir. “المَهْرُ” kelimesindeki hemzenin, hemze ile hemzenin harekesi cinsinden olan “ي” harfinin arasında telaffuz edilerek “مَيْرٌ” şeklinde yumuşatılması buna örnek gösterilebilir.⁴³³ Aynı şekilde “رَزَانَةٌ” kelimesindeki hemze “رَزِينَةٌ” şeklinde ifade edilerek hemze hafifletilmiştir.⁴³⁴ “Sorgulama, hesap sorma” gibi anlamlara gelen “المَسْأَلَةُ” kelimesindeki hemze hafifletilerek “المَسَائِلَةُ” ve “المَسْأَلَةُ” şeklinde ifade edilmiş ve bu sayede hemzenin telaffuzundaki zorluk da giderilmeye çalışılmıştır.⁴³⁵

3. Bir diğer husus ise kelimedeki hemzenin hazfedilmesidir. Buna normalde “جَبْرَائِيلُ” şeklinde olan kelimedeki hemzenin hazfedilmesi sonucu oluşan “جَبْرَائِلُ” kelimesi ve onun ibdâlli hali olan “جَبْرَيْنُ” şeklindeki telaffuzu örnek gösterilebilir.⁴³⁶

⁴³⁰ Durmuş, “Hemze”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/192.

⁴³¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 11.

⁴³² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, 3/541.

⁴³³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, 3/543.

⁴³⁴ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 18.

⁴³⁵ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 7.

⁴³⁶ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 93.

Son olarak, ilk hemzenin tahkîk edilip ikincinin tahfîf edildiği duruma “أَهْلٌ” kelimesinin, “هـ” harfinin “أ” harfiyle değiştirilmesiyle telaffuzunun “أَهْلٌ” şeklinde zor olduğundan ikinci hemze hafifletilerek “أَلٌ” şeklinde ifade edilmesi örnek olarak verilebilir.⁴³⁷

1.1.1.3.3. İdgâm Örnekleri

Sözlükte “dâhil etme, girdirme” gibi anlamlara gelen idgâm,⁴³⁸ ıstılahta “sakin harfin hemen ardından tek mahreçten çıkan harekeli harfin getirilmesi” olarak açıklanmaktadır.⁴³⁹ ez-Zeccâcî idgâmı, “ikinci harfin harekesiz olması şartıyla ilk harfle birleştirilerek şeddenmesi ve tek bir harf gibi okunması” şeklinde açıklamış, bunun yanı sıra telaffuzu birbirine yakın iki farklı harfin yan yana gelmesi halinde ilk harfin ikinciye dönüştürülmesini de idgâm olarak kabul etmiştir.⁴⁴⁰ Lügat bilginleri, idgâmı tek kelimedeki hareke veya harfleri birbirine yaklaştırma olarak kabul etmiş ve onu büyük (el-idgâmu'l-ekber) ve küçük (el-idgâmu'l-aşgar) olmak üzere iki kısımda ele almışlardır.⁴⁴¹

Büyük idgâmı aynı ve yakın cins harfler arasında olmak üzere iki kısımda incelenmektedir. Eserde aynı harfin arka arkaya gelmesiyle o harflerin tek harf gibi ifade edildiği birçok idgâm örneği bulunmaktadır. “Sıcak gün” anlamına gelen “يَوْمٌ” “uzadı” anlamına gelen “مَدَّ - مَطَّ - مَتَّ”,⁴⁴³ “kesti” anlamına gelen “عَاكَ - يَوْمٌ أَكَّ”,⁴⁴² “paramparça oldu” anlamına gelen “دَقَّ - دَكَّ”,⁴⁴⁵ “yavaş yürüdü” anlamına gelen “قَطَّ - قَدَّ - قَتَّ”,⁴⁴⁴

⁴³⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 29.

⁴³⁸ İbn Dureyd, “dgm”, thk. Ramzi Munir Baalbaki, 2/670; Kâlî, “gdm”, *el-Bâri fi'l-luğa*, thk. Hâşim et-Ta'ân (Beyrut: Dâru'l- Hâşarati'l- Arabiyye, 1394/1975), 1/352.

⁴³⁹ el-Hamlâvî, *Şeze'l- arf*, 224.

⁴⁴⁰ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. İbn Ebi Şeneb (Paris: Librairie C. Klincksieck, 1376/1957), 378.

⁴⁴¹ el- 'Aryân, *Lehecâtu'l- Arab*, 293.

⁴⁴² ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 24.

⁴⁴³ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 40.

⁴⁴⁴ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 41.

⁴⁴⁵ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 77.

anlamına gelen “دَبَّ - دَفَّ”⁴⁴⁶ ve “terledi” anlamına gelen “مَتَّ - نَتَّ”⁴⁴⁷ ifadeleri buna örnek olarak verilebilir. Büyük idgâmın söz konusu olduğu bir diğer husus da “ت - د” gibi iki yakın harfi birbirine yaklaştırmak şeklinde ifade edilebilir. Aslen “وتَّد” olan lafız, Benû Temîm kabilesinde “وتَّد” şeklinde ifade edilmiş, neticede “ت” harfi “د” harfine yaklaştırılarak “ودَّد” şeklinde idgâm edilmiştir.⁴⁴⁸ Aynı şekilde “اصْطَبَّرَ” lafzının bazı kabilelerde “اصْبَرَّ” şeklinde ifade edilmesi de bu türe örnek gösterilebilir.⁴⁴⁹

Küçük idgâmı ise “bir sesi başka bir sese yaklaştırmak” şeklinde açıklamak mümkündür.⁴⁵⁰ “Gönderdim, yayımladım” gibi anlamlara gelen “أَصْدَرْتُ” ifadesinde “د” harfinin kendinden önceki “ص” harfini etkileyerek “ز” harfine dönüştürmesi sonucu “أَزْدَرْتُ” şeklinde ifade edilmesi küçük idgâma örnek gösterilebilir.⁴⁵¹

Bazen idgâmın terk edildiği (fekki'l-idgâm) durumlar da söz konusu olabilmektedir. Örneğin normalde “قَصَّ” şeklinde idgâmlı olması gereken kelimedeki idgâm terk edilerek “قَصَّصَتْ” şeklinde ifade edilmiştir.⁴⁵²

1.1.1.3.4. İtbâ' (İkileme) Örnekleri

Bir kelimenin diğer kelimeyi aynı vezinde takip ettiği ve sözü pekiştirmek amacıyla söylenen ses değişimleri olarak izah edilmektedir.⁴⁵³ İkilemelerdeki

⁴⁴⁶ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 82.

⁴⁴⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 99.

⁴⁴⁸ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, 417.

⁴⁴⁹ İbn Cinnî, *el-Haşâ'îş*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, 2/140.

⁴⁵⁰ İbn Cinnî, *el-Haşâ'îş*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, 2/144.

⁴⁵¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 89.

⁴⁵² ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 60.

⁴⁵³ İbn Fâris, *eş-Şâhibî fî fîkhi'l-luğa*, 209.

ikinci kelimenin birinciyle aynı vezinde olması şartıyla birinin herhangi bir anlama sahip olmaması gerekmektedir.⁴⁵⁴ ez-Zeccâcî eserinde buna dair örneklere de yer vermiştir. Bunlardan bazıları şu şekilde söylenebilir: “حَاتٌ - بَاتٌ”,⁴⁵⁵ “عَلُوسًا - ”⁴⁵⁶ “عَيْصُكَ - إِيصُكَ”,⁴⁵⁷ “يَوْمٌ عَكَ - يَوْمٌ أَكَ”,⁴⁵⁸ “عَكِيكَ - أَكِيكَ”,⁴⁵⁹ örneklerinde de görüldüğü üzere ikinci kelimeler birinciyle aynı vezinde gelmiş ve birinci kelimeyi pekiştirmesi için ses değişimi uygulanmıştır.

1.1.1.3.5. İmâle Örnekleri

“Meyletmek” anlamına gelen imale istilahta “ا” harfinin telaffuzunun (ي-ا) arasında bir sesle, fethanın da kesra gibi ifade edilmesi olarak açıklanmaktadır.⁴⁶⁰ Yani bir sesin iki ses arasında veya bir harekenin iki hareke arasında telaffuz edilmesi şeklinde ifade edilebilir. ez-Zeccâcî de bu eserinde “مَضًا” ifadesinin Hamza kıraatinde “مَضِي” şeklinde ifade edildiğini zikrederek imaleye yer vermiştir.⁴⁶¹

1.1.1.3.6. Mumâsele (Benzeşme) Örnekleri

“Bir sesi başka bir sese yaklaştırmak” olarak açıklanmaktadır.⁴⁶² “اضْطَبَّرَ” ifadesinde “ت” harfinin ayırt edici sıfatı olan infitâh özelliğini kaybederek mutbak sıfata sahip olan “ط” harfine dönüştürülmesi veya “اَزْدَجَرَ” lafzında yine “ت” harfinin

⁴⁵⁴ İbn Fâris, *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*, nşr. Kemal Mustafa (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1366/1947), 28.

⁴⁵⁵ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 7.

⁴⁵⁶ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 10.

⁴⁵⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 34.

⁴⁵⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 34.

⁴⁵⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 34.

⁴⁶⁰ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, 394; İbrahim Mustafa vd., “”, *el-Mu'cemu'l-vasîf* (Mısır: Mektebetu'ş-Şurûku'd-Duveliyye, 2004), 894; el-Hamlâvî, *Şeze'l-'arf*, 236.

⁴⁶¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 27.

⁴⁶² Abdulfettâh el-Berkâvî, *Mukaddimetu fî Eşvâti'l-luğati'l-'Arabiyyeti* (Kahire: y.y., 1413/1993), 147.

hems sıfatını kaybederek kendinden sonraki “ز” harfinin cehr sıfatına sahip olduğu için yine cehr sıfatına sahip olan “د” harfine dönüştürülmesi iki harften birinin diğerinden etkilenecek değişikliğe sebep olmasına örnek gösterilebilir.⁴⁶³ Mumâşele, ilerleyici, gerileyici ve karşılıklı olmak üzere üç kısımda incelenmektedir. İlerleyici benzerlik, “önceki harfin kendinden sonra gelen harfi kendine benzetmesi” şeklinde ifade edilmekte olup, “اصْطَبَّرَ” ifadesinde “ص” harfinin kendinden sonra gelen “ت” harfini sıfat açısından kendine benzeterek “ط” harfine dönüştürmesi buna örnek verilebilir.⁴⁶⁴ Gerileyici benzerlik ise “sonraki harfin kendinden önceki harfi kendine benzetmesi” şeklinde açıklanmakta olup, “اتَّعَدَّ” ifadesinde “ت” harfinin kendinden önce gelen “و” harfini sıfat bakımından kendine benzeterek “ت” harfine dönüştürmesi gerileyici benzerliğe örnek gösterilebilir. Karşılıklı benzerlikte ise her iki harf de birbirinden etkilenmektedir. Bu bağlamda “ادَّكَّرَ” örneğinde “ذ” harfinin “ت” harfinden etkilenecek “د” harfine, “ت” harfinin de “د” harfinden etkilenecek yine “د” harfine dönüşmesi, karşılıklı benzerliğe örnek gösterilebilir.⁴⁶⁵

Diğer bir ayırım da benzerliğin zorunlu olup olmamasına dairdir. Zorunlu olan benzerlik, “sarfi benzerlik” olarak ifade edilmekte olup; “صَبَّرَ” fiilinin “اِفْتَعَلَ” kalıbında “ت” harfini “ط” harfine dönüştürerek “اصْطَبَّرَ” şeklinde ifade edilmesi buna örnek gösterilebilir. Zorunlu olmayan benzerlik ise “lugavî benzerlik” olarak da isimlendirilmektedir. Bu durum sadece bazı kabilelerde görülmektedir. “الفزد”

⁴⁶³ el-Berkâvî, *Mukaddimetu fî Eşvâtu'l-luğati'l-'Arabiyyeti*, 147.

⁴⁶⁴ el-Berkâvî, *Mukaddimetu fî Eşvâtu'l-luğati'l-'Arabiyyeti*, 148- 149.

⁴⁶⁵ el-Berkâvî, *Mukaddimetu fî Eşvâtu'l-luğati'l-'Arabiyyeti*, 149.

lafzında “ز” harfi “د” harfinden etkilenmesi sonucu bazı kabilelerde “الفصد” şeklinde ifade edilmektedir.⁴⁶⁶ ez-Zeccâcî, bu eserde lugavî ibdâli ele aldığından, eserde zorunlu benzerlik örnekleri bulunmamaktadır. Zorunlu olmayan benzerliğe de “صُدْعٌ” ifadesi örnek gösterilebilir.⁴⁶⁷ Burada da “د” harfi kendinden önceki harfi etkileyerek bazı kabilelerce “زُدْعٌ” veya “سُدْعٌ” biçiminde ifade edilmiştir.

1.1.1.3.7. Muḥalefe (Aykırılışma) Örnekleri

“Bir kelimedede arka arkaya veya aralıklı olarak gelen, mahreç açısından birbirinin aynısı veya benzeri olan iki sestem birinin, aykırı bir sesle değiştirilmesi” olarak açıklanmaktadır.⁴⁶⁸ “أَمَّا” ifadesindeki birinci “م” harfi, mahreç açısından kendine aykırı ve uzak olan “ي” harfiyle değiştirilmiş ve “أَيَّمَا” şeklinde ifade edilmiştir. ez-Zeccâcî’nin eserinde buna dair bazı örnekler görülmektedir. Bunlardan bazıları şu şekilde ifade edilebilir: “عُنُونٌ” kelimesindeki “ن” harfi, kendine mahreç yönünden aykırı olan “ل” harfiyle değiştirilerek “عُلُونٌ” şeklinde ifade edilmiştir.⁴⁶⁹ Yine eserdeki “جَبْرِيلُ – جَبْرِيْلُ”⁴⁷⁰ ve “إِسْمَاعِيلُ – إِسْمَاعِيْلُ”⁴⁷¹ ifadelerinde “ل” harfinin “ن” harfiyle değiştirilmesi de aykırılışmaya dair bir örnek olarak verilebilir.

1.1.2. Eserdeki Nadir Kelimeler

ez-Zeccâcî bu eserde hocalarından veya bazı Araplardan duyarak eserine kaydettiği fakat mu’cemlerde rastlanmayan bazı nadir kelimelere yer vermiştir.

⁴⁶⁶ el-Berkâvî, *Mukaddimatu fî Eşvâtu’l-luğati’l-‘Arabiyyeti*, 149.

⁴⁶⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 65.

⁴⁶⁸ el-Berkâvî, *Mukaddimatu fî Eşvâtu’l-luğati’l-‘Arabiyyeti*, 151.

⁴⁶⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 94.

⁴⁷⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 92.

⁴⁷¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 93.

Muhakkik ise eser içerisinde tespit ettiği bu nadir kelimeleri kitabın sonunda zikretmiştir. Bu kelimeler şu şekildedir:

Sayfa no	Anlam	Dilde kullanılan kelime	Nadir kelime
5	Kesilmiş tırnak	زَنْقِيرٌ	زَنْقَارٌ - زَنْقُورٌ
5	Pürtüklü, pürüzlü	زُرْبٌ	زُرْبٌ
11	Hurma ağacı, üzüm salkımı	عُنُقَادٌ - عُنُقَادٌ	عُنُقَادٌ
11	Salkım	عُنُقُولٌ - عُنُقَالٌ	عُنُقَالٌ
25	Bir şeyin eşdeğeri/aynısı	صُنُونٌ - صُنِيَانٌ	صُنُونٌ - صُنِيَانٌ
33	Kadın	امْرَأَةٌ	امْرَعَةٌ
40	Felaket, afet, musibet	طَبَانٌ - طَبَانٌ	طَبَارٌ - طَبَارٌ
51	Bol, şiddetli yağmur	مَطَرٌ سَحٌّ	مَطَرٌ سَحٌّ
65	Şeytan	الرَّجْسُ - الرَّجْزُ	الرَّجْصُ

68	Senden daha kısa	قَصْرَ - أَقْصَرَ مِنْكَ	فَصَلَ - أَفْصَلَ مِنْكَ
77	Eşegi götürmek/gütmek	سَاقَ الْحَمَارَ	سَاكَ الْحَمَارَ
79	Hurma kapçığı	كَافُورٌ	فَأْفُورٌ
90	Yüksek yer	مَكَانَ شَأْزٌ	مَكَانَ شَأْصٌ
93	Tahıllardan sıkılarak elde edilen her türlü yağ	السَّلِيْطُ	السَّنِيْطُ
98	Sünnet derisi	عُرْلَةٌ	عُرْمَةٌ

1.1.3. Eserin Rivayet İçeriği Hakkında

ez-Zeccâcî, el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir'de konuya açıklık getirmek ve vermiş olduğu örnekleri kanıtlamak için birtakım deliller getirmiştir. Bu delilleri şu şekilde başlıklandırmak eserin muhtevasını daha anlaşılır kılacaktır.

1. Kur'an-ı Kerim Âyetleri: *ez-Zeccâcî*, eserinde on beş sûreden on altı âyet zikretmiştir. Bu sûreler şu şekildedir: Âl-i 'İmrân,⁴⁷² el-En'âm,⁴⁷³ el-A'râf,⁴⁷⁴ İbrâhîm,⁴⁷⁵ Meryem,⁴⁷⁶ el-Enbiyâ',⁴⁷⁷ el-Mu'minûn,⁴⁷⁸ eş-Şu'arâ',⁴⁷⁹ ez-Zuhruf,⁴⁸⁰ el-Feth,⁴⁸¹ 48/24. er-Rahmân,⁴⁸² el-Murselât,⁴⁸³ et-Tekvîr,⁴⁸⁴ el-Fecr,⁴⁸⁵ ed-Đuhâ.⁴⁸⁶

⁴⁷² *ez-Zeccâcî, el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 37 (Âl-i 'İmrân 3/96).

⁴⁷³ *ez-Zeccâcî, el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 76 (el-En'âm 6/100).

⁴⁷⁴ *ez-Zeccâcî, el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 73 (el-A'râf 7/40).

⁴⁷⁵ *ez-Zeccâcî, el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 48 (İbrâhîm 14/26).

⁴⁷⁶ *ez-Zeccâcî, el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 47 (Meryem 19/68).

⁴⁷⁷ *ez-Zeccâcî, el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 48 (el-Enbiyâ' 21/58).

ez-Zeccâcî, bu eserinde ibdâl konusu bağlamında bazı âyetlerin diğer kıraatlerdeki vecihlerine⁴⁸⁷ ve bazı âyetlerdeki kelimelerin tefsir kitaplarındaki farklı kullanımlarına değinmiştir.⁴⁸⁸ Ayrıca ez-Zeccâcî'nin bu eserinde hadislerden istiṣhatta bulunmadığı dikkat çekmektedir.

2. Şiirler: Eserde ses değişiminin uygulandığı bazı kelimeler şiirlerle örneklendirilmiştir. Eserde ez-Zeccâcî'nin başkasına nisbet etmeksizin rivayet ettiği şiirler⁴⁸⁹ olmasına rağmen kendisine ait herhangi bir şiir tespit edilememiştir. Bunun dışında bazen Cahiliye, muhadram ve İslâm dönemi şairlerinin kasidelerinin bazı beyitlerinden, bazen de bazı recez formunda olan şiirlerinden pek çok istiṣhatta bulunduğu görülmektedir.

Eserde yer verdiği şiirlerin şair veya ravîlerinden bazılarını şu şekilde belirtmek mümkündür: Cahiliye döneminden İmriü'l-Ḳays (öl. 540),⁴⁹⁰ Ṭarafe b. el-ʿAbd (öl. 564),⁴⁹¹ el-Efveh el-Evdî (öl. 570),⁴⁹² el-Hâris b. el-Hıllîze (öl. 570[?]),⁴⁹³ el-Hâtim eṭ-Ṭâî (öl. 578),⁴⁹⁴ en-Nâbiğa ez-Zubyânî (öl. 604),⁴⁹⁵ Evs b. Hacer (öl. 620),⁴⁹⁶ Meymûn b. Ḳays el-Aʿşâ (öl. 629)⁴⁹⁷; muhadramundan el-Hansâ (öl. 24/645),⁴⁹⁸ Lebîd b. Rebîʿa (öl. 40-41/660-661),⁴⁹⁹ Maʿn b. Evs el-Muzenî (öl. 64/684[?]),⁵⁰⁰ Humejd b. Sevr el-ʿÂmirî (öl. 70/689)⁵⁰¹; Emevî döneminden ʿUbeyd

⁴⁷⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 31 (el-Muʿminûn 23/36); 94 (el-Muʿminûn 23/104).

⁴⁷⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 77 (eş-Şuʿarâʾ 26/63).

⁴⁸⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 27 (ez-Zuḥruf 43/8).

⁴⁸¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 37 (el-Feth 48/24).

⁴⁸² ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 50 (er-Rahmân 55/66).

⁴⁸³ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 11 (el-Murselât 77/11).

⁴⁸⁴ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 81 (et-Tekvîr 81/11).

⁴⁸⁵ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 77 (el-Fecr 89/21).

⁴⁸⁶ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 78 (eḍ-Ḍuḥâ 93/9).

⁴⁸⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 11, 27, 79, 81.

⁴⁸⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 89.

⁴⁸⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 80.

⁴⁹⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 5.

⁴⁹¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 35, 102.

⁴⁹² ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 19.

⁴⁹³ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 20.

⁴⁹⁴ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 41.

⁴⁹⁵ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 32.

⁴⁹⁶ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 4, 80, 81, 84.

⁴⁹⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 36, 47, 50, 61, 90.

⁴⁹⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 16.

⁴⁹⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 84, 92.

⁵⁰⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ʿIzzuddîn et-Tenûhî, 69.

b. Ḥussâyn en-Numeyrî er-Râî (öl. 97/716[?]),⁵⁰² Ferezdağ (öl. 114/732),⁵⁰³ Zü'r-Rumme (öl. 117/735),⁵⁰⁴ Abbâsi döneminden ise Ru'be b. el-'Accâc (öl. 145/762)⁵⁰⁵ sayılabilir. Bunların dışında el-Ferrâ'⁵⁰⁶ ve el-Aşma'⁵⁰⁷ gibi âlimlerin rivayet ettiği şiirlere de yer vermiştir.

3. Arap Rivayetleri (Merviyyât): Arap rivayetlerinden kasıt, bazı kelime ve tabirlerin, Araplar tarafından kullandığına dair bize aktarılan anlatılardır. ez-Zeccâcî, eserinde biri Muhammed b. Yahya el-'Anberî,⁵⁰⁸ biri Ebû Zekeriyâ b. Ebi'l-Ḥurayfişî'l-Bâridî'den⁵⁰⁹ diğeri de el-Mâzinî'den⁵¹⁰ olmak üzere toplamda üç rivayet zikretmiştir. Nesir şeklinde aktardığı bu rivayetleri, bir kelimedeki bazı harflerin farklı kullanımlarına örnek olarak getirmiştir.

4. Meşeller: Eserde toplamda üç tane atasözü zikredilmektedir.⁵¹¹ Bu atasözleri yine ibdâl uygulanan kelimelere delil göstermek amacıyla getirilmiştir.

1.2. ez-Zeccâcî'nin el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir'deki Üslup ve Anlatımı

ez-Zeccâcî'nin eserde bazı üslup özelliklerini kullandığı görülmektedir. Bu özellikler şu şekilde ifade edilebilir:

1.2.1. Eserin Genel Üslup Özellikleri

Cümlelerinde son derece özlü bir dil tercih eden ez-Zeccâcî, bu kitabı talebelerin istifadesine sunmak amacıyla kaleme almıştır. Hedef kitlenin öğrenciler olması, eserin ezberlenmesinin ve akılda tutulmasının kolay olmasını

⁵⁰¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 96.

⁵⁰² ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 12, 40.

⁵⁰³ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 82.

⁵⁰⁴ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 49, 55.

⁵⁰⁵ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 25, 42, 44, 45.

⁵⁰⁶ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 93.

⁵⁰⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 104.

⁵⁰⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 35.

⁵⁰⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 64-65.

⁵¹⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 70.

⁵¹¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 31, 34, 76.

gerektirdiğinden; eser, fazla veya gereksiz cümlelerden arındırılmış, açık ve kolaylıkla anlaşılabilir bir üslup ihtiva etmektedir.

Eserin hem kısa hem de sade oluşu okuyucuyu sıkılmayı ve kolayca anlaşılmasını hedeflemektedir. Konuyu çarpıtmadan net bir şekilde ifade etmesi de okuyucuların zihinlerinde bir karmaşa yaşamalarını engellemiş ve gereksiz, kafa karıştırıcı ayrıntılarda boğulmasını engellemiştir. Cümlelerinin kısa oluşu ve çoğu yerde sadece örnek kelimelerin sıralanması eseri detay ve süslü cümlelerden arındırılmış, fazlalıklardan kurtarmış fakat bu durum eserin değerini azaltmamıştır.

ez-Zeccâcî, bu eserinde vermiş olduğu bazı kelimelerin manalarını izah etme yoluna gittiğinden, açıklayıcı bir anlatım kullanmıştır. Başlıklar altında sıraladığı kelimeler onun eserde örnekleyici anlatımı oldukça yoğun kullandığını göstermektedir. Bazen bu örneklerin ardından ayetlerden, şiirlerden ve mesellerden getirdiği şahitler de onun kanıtlayıcı bir anlatım tercih ettiğini göstermektedir.

ez-Zeccâcî'nin eseri bâblara ayırması onun sistematik bir üslup kullandığını göstermektedir. Sonuç olarak ez-Zeccâcî, eserin genelinde yalın, duru, sade ve oldukça veciz bir üslup ve anlatım sergilemiştir.

1.2.2. Eserde Kelimeleri Açıklama Usûlü

Müellif, eserde harf değişimlerine örnek olarak getirdiği kelimelerin çoğunda bir açıklamaya gitmemiştir. Bunda ez-Zeccâcî'nin eserinde veciz bir dil tercih etmesi sebebiyle gereksiz açıklamalardan kaçınma isteği veya okuyucunun o kelimenin anlamını bileceğini düşünmesi gibi faktörlerin etkili olduğu tahmin edilmektedir.

Açıklamada bulunduğu kelimelerde ise bazı usûller kullanmayı benimsemiştir. Bunlardan ilki ve en çok tercih ettiği usul, önce kelimeyi verip ardından “أَيُّ”⁵¹², “وهو-وهي”⁵¹³ veya “إِذَا”⁵¹⁴ ifadelerini kullanarak kelimeyi

⁵¹² ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 6, 9, 10, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 28, 30, 34, 36, 37, 38, 39, 42, 44, 45, 48, 50, 52, 53, 55, 57, 58, 59, 62, 63, 66, 69, 73, 75, 76, 80, 86, 87, 90, 92, 96, 97, 98, 99, 100, 103.

⁵¹³ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 13, 35, 45, 48, 58, 61, 65, 68, 70, 71, 72, 80, 85, 87, 93, 95, 98.

açıklamasıdır. “بَكَاتُ النَّاقَةِ - بَكْوَتُ النَّاقَةِ” örneğinden sonra “أَيُّ” ifadesini getirip bu ifadeyi “devenin sütü azaldı” şeklinde açıklamıştır.⁵¹⁵

Bir diğer usûl ise kelimeyi verdikten hemen sonra kısaca açıklamaya geçmesidir.⁵¹⁶ Örneğin “رَجَوَانٍ - رَجِيَانٍ” kelimelerini verdikten hemen sonra “kuyunun iki tarafı” şeklinde açıklama yapmıştır.⁵¹⁷ Bazen de önce açıklama yapmış, daha sonra kelimeyi getirmiştir.⁵¹⁸ “Kuzey rüzgârı için şöyle denir” dedikten sonra “الهَيْرُ - الإِيرُ” kelimelerini getirmesi buna örnek olarak verilebilir.⁵¹⁹ Son olarak delil getirdiği şiirlerde geçen ve zor anlaşılacağı veya anlamlarının bilinemeyeceğini tahmin ettiği bazı kelimeleri de açıklamıştır.⁵²⁰

Bazı kelimeleri “شَمَخَ الرَّجُلُ - يَشْمَخُ - شُمُوخًا - فهو شَامِخٌ” ve “جَمَحَ - يَجْمَحُ - جُمُوخًا -” ve “شَمَخَ الرَّجُلُ - يَشْمَخُ - شُمُوخًا - فهو شَامِخٌ” örneğinde⁵²¹ olduğu gibi çekimleriyle birlikte verdiği görülmektedir.⁵²² Kelimelerin büyük bir kısmını şahidiyle birlikte vermiş olması onun öne çıkan üslûp özelliklerindedir.

1.3. ez-Zeccâcî'nin el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir'deki Metodu

Eserdeki kelimeler, değişimin gerçekleştiği harflerden oluşan başlıklar altında verilmiştir. Başlıkların genelinde alfabetik düzene riayet edilmediği görülmektedir. Fakat “الْمِيمُ وَالنُّونُ” ve “الْأَلَامُ وَالْمِيمُ” bablarını arka arkaya getirmesi onun başlıklarda

⁵¹⁴ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 28, 58, 66, 67, 83, 89, 99, 100, 103.

⁵¹⁵ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 11.

⁵¹⁶ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 20, 26, 28, 32, 37, 38, 40, 44, 51, 53, 59, 67, 84, 96, 101.

⁵¹⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 26.

⁵¹⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 61.

⁵¹⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 33.

⁵²⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 17, 72, 74, 85,

⁵²¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 58-59.

⁵²² ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 40, 41, 43, 48, 51, 53, 57, 58, 77, 82, 83, 91, 97, 99, 100, 103.

bazen alfabetik düzeni esas aldığına dair örnek gösterilebilir. Bazen üç harfî ele aldıktan sonra devamında onların iki harf arasındaki durumlarını da tek tek ele almıştır. Örneğin “الْوَاوُ وَالْأَلِفُ وَالْيَاءُ” babını verdikten sonra, önce “و” ve “ا” arasındaki, sonra “ا” ve “ي” arasındaki, daha sonra ise “و” ve “ي” arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Yine “التَّاءُ وَالذَّالُ وَالطَّاءُ” babından sonra öncelikle “ت” ve “د” arasındaki, sonra “د” ve “ط” arasındaki, daha sonra ise “ت” ve “ط” arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Fakat “الرَّيُّ وَالسِّينُ وَالصَّادُ” başlığından sonra ikili olarak sadece “س” ve “ز” harflerindeki değişimi ele aldığı “السِّينُ وَالرَّيُّ” babını vermekle yetinmiş ve “س - ص” arasındaki ilişkiyi bu üçlü babtan iki başlık önce, “ز - ص” arasındaki ilişkiyi de altı başlık sonra incelemeyi tercih etmiştir. Bunların dışında onun, “الْحَاءُ وَالْعَيْنُ” ve “الْقَاءُ” gibi çoğu başlığa eserinde yer vermediği görülmektedir.

Ele alınan kelimeler açısından hacim olarak en geniş içeriğe sahip olan başlık toplamda 39 kelimeyle “الْوَاوُ وَالْيَاءُ” babı⁵²³ iken; en az yer tutatan içerik ise 3 kelimeyle “الْعَيْنُ وَالْحَاءُ” babı⁵²⁴ olmuştur. Bu babın içeriğinin az olmasının sebebi her iki harfin de mahrecinin boğazın üst kısmından⁵²⁵ çıkışının zor olmasından kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Yine eserde yer alan kelimeler, genel anlamda başlıkla uyumluyken bazen istisnaların olduğu görülmüştür. Örneğin “و - ا”

⁵²³ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 20-33.

⁵²⁴ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 91.

⁵²⁵ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, 4/433.

harflerinin incelendiği babda “ع – ب” harflerindeki değişime dair “عَلُوسًا” ve “بَلُوسًا” örneklerine yer vermiştir.⁵²⁶

Harflerin değişime uğradığı kelimeleri verdikten hemen sonra ayet, şiir, ahbâr veya mesellerden deliller getirmiştir. Bazen kelimeleri verdikten sonra araya birkaç kelime daha sıralayıp daha sonra şiirden örnek vermiştir.⁵²⁷

Eserde kalb uygulanmış bir kelime varsa önce onun ibdâl uygulanmış halini vermiş, devamında “وَهُوَ مِمَّا يُقَلَّبُ” veya “وَهُوَ مِنَ الْمُقْلُوبِ أَيْضًا”, “فِي الْمُقْلُوبِ أَيْضًا” ifadelerini kullanarak o kelimedeki kalbin de mümkün olduğunu belirtmiştir.

1.3.1. Kanıtlayıcı Anlatım Metodu

ez-Zeccâcî, eserinde bazı kanıtlayıcı anlatım metotları uygulamıştır. Bu metotlardan bazıları şu şekilde gösterilebilir:

1.3.1.1. Kur'an-ı Kerim Âyetleriyle İstişhad

ez-Zeccâcî'nin *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir*'de 15 sureden 16 tane ayet zikrettiği yukarıda aktarılmıştı. Bununla birlikte delil getirilen ayetlerin hiçbiri tamamen verilmemiş, harflerinde değişikliğin olduğu kelimelerle ilgili kısımların verilmesiyle yetinilmiştir. Örneğin “الْهَاءُ وَالْأَلِفُ وَالْهَمْزَةُ” babında zikrettiği isim fiil olan ve “ne kadar uzak!” anlamına gelen “هَيْهَاتَ” ve “أَيْهَاتَ”⁵²⁸ kelimelerinin kullanımına dair “هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ”⁵²⁹ ayetinin sadece “هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ” kısmını delil olarak getirmiştir. Eserdeki diğer ayetlerden getirdiği istişhatların hepsi bu şekildedir.

⁵²⁶ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 10.

⁵²⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 92-93.

⁵²⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 31.

⁵²⁹ el-Mu' minûn 23/36.

Onun, ibdâlin uygulandığı kelimelerde bazen biri bazen de her ikisi için Kur'an'dan şahit getirdiği görülmektedir. “سَمٌ” ve “سُمٌ” kelimelerinde⁵³⁰ sadece “سَمٌ” kelimesi için “فِي سَمِّ الْحَيَاطِ” ayetini;⁵³¹ “مَكَّةٌ” ve “بَكَّةٌ” kelimelerinde ise⁵³² “مَكَّةٌ” kelimesi için “بِطْنِ مَكَّةِ” ayetini,⁵³³ “بَكَّةٌ” kelimesi için de “لِّلَّذِي بَكَّةٌ مُّبَارَكًا” ayetini⁵³⁴ delil olarak getirmiştir. Bazen tek ayette her iki kelimeyi birden verdiği de olmuştur. “حَلَقٌ” ve “حَرَقٌ” fiilleri⁵³⁵ için “وَوَحَلَقَهُمْ وَحَرَقُوا لَهُ” ayetini⁵³⁶ delil getirerek tek bir ayette mubdel ve mubdel minhin bir arada olduğu bir örnek vermiştir.

Eserinde isim formunda yer verdiği bazı kelimeler için ayetlerden delil getirirken fiil formunda getirdiği örnekler de bulunmaktadır. “الْقَهْرُ” ve “الْكَهْرُ” kelimeleri⁵³⁷ için delil getirdiği “فَأَمَّا النَّبِيُّ فَلَ تَقَهَّرَ” ayetinde⁵³⁸ “الْقَهْرُ” ifadesinin “تَكَهَّرَ” şeklindeki fiil formunda verildiği görülmektedir. Aynı şekilde eserinde fiil formunda getirdiği kelimeler, ayette isim formunda da karşılık bulabilmektedir. “جَدًّا” ve “جَدًّا” fiilleri⁵³⁹ için “حَوْلَ جَهَنَّمَ جَدًّا” ayetini⁵⁴⁰ vermiştir. Örnek olarak getirmiş olduğu kelimeler fiil formundayken delil getirdiği ayette bu fiilin isim formunda olduğu dikkat çekmektedir.

Bazen ayetlerin tamamını zikretmediğinde ayette geçen kelimenin anlamının ne ile ilgili olduğunu kısaca zikredip daha sonra ayeti, değişimin olduğu kelimelere

⁵³⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 73.

⁵³¹ el-A'râf 7/40.

⁵³² ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 37.

⁵³³ el-Fetḥ 48/24.

⁵³⁴ Âli 'İmrân 3/96.

⁵³⁵ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 76.

⁵³⁶ el-En'âm 6/100.

⁵³⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 78.

⁵³⁸ eḡ-Ḍuḡâ 93/9.

⁵³⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 47.

⁵⁴⁰ Meryem 19/68.

delil olarak getirmiştir. Ay için kullanılan ve “(ortadan ikiye) yarıldı” anlamına gelen “انْفَلَقَ” ve “انْفَرَقَ” kelimeleri⁵⁴¹ için “فَانْفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ” ayetini⁵⁴² delil getirmeden hemen önce kelimenin deniz hakkında olduğunu belirterek, denizin ortadan ikiye yarılmasında da bu fiilin kullanıldığına dair bu ayeti şahit olarak getirmiştir.

Değinilmesi gereken başka bir husus ise bazen bir ayeti doğrudan yazıp hiçbir açıklama yapmadan devamında kıraatteki farklı kullanımını zikretmesidir. Örneğin “تَعَاقَبُ الْوَاوِ وَالْأَلِفِ” babında örnekleri sıralarken kendinden önceki ve sonraki örneklerden bağımsız olarak doğrudan “وَإِذَا الرُّسُلُ أُقْبِتَتْ” ayetini⁵⁴³ vermiş, hemen yanına da “وَوُقَّتَتْ”⁵⁴⁴ şeklinde okunan bir kıraati kaydetmiştir. Yine “مَضًا مَثَلُ الْأَوْلِينَ” ayetindeki⁵⁴⁵ “مَضًا” fiilinin Hamza kıraatinde “مَضِي” şeklinde imale yapılarak okunduğuna dair örnek vermiştir.⁵⁴⁶ Aynı şekilde Duḥâ suresinin 9. ayetinde geçen “تَمَّهَرٌ” ifadesinin de İbn Mes‘ud kıraatinde “تَكَّهَرٌ” şeklinde geçtiğini ifade etmiştir.⁵⁴⁷ “وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ” ayetindeki⁵⁴⁸ “كُشِطَتْ” fiilinin “قُشِطَتْ” şeklindeki kıraatini de eserine not etmiştir.⁵⁴⁹

Sonuç olarak eser incelendiği zaman bu ayetlerin hepsinin, harf değişiminin meydana geldiği kelimelere delil olarak getirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca ez-Zeccâcî’nin bu eserinde şahit olarak getirdiği ayetleri eserdeki kelimeleri açıklama dışında konunun farklı yönlerini ele almak amacıyla getirmediği de dikkat çeken başka bir husus olmuştur.

⁵⁴¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 77.

⁵⁴² eş-Şu‘arâ’ 26/63.

⁵⁴³ el-Murselât 77/11.

⁵⁴⁴ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 11.

⁵⁴⁵ ez-Zuḥruf 43/8.

⁵⁴⁶ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 27.

⁵⁴⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 79.

⁵⁴⁸ et-Tekvîr 81/11.

⁵⁴⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 81.

1.3.1.2. Arap Şiiriyle İstişhad

ez-Zeccâcî'nin, eserinde Cahiliye, muhadram, İslam, Emevî ve Abbâsi dönemi şairlerinin beyit veya recezlerinden sıklıkla delil getirdiği görülmektedir. Eserde toplamda 65 beyit ve recezden istişhad yer almakta ve bunların büyük bir kısmı ses değişimine uğrayan kelimelerin kullanımına delil göstermek amacıyla getirilmektedir. ez-Zeccâcî, bazı beyit veya recezlerin kime nispet edildiğini kaydederken,⁵⁵⁰ bazılarının ismini zikretmeden istişhata bulunmuştur.⁵⁵¹ Örneğin “atın kişnemesi” anlamına gelen “صَهَّالٌ” ve “صَأَّلٌ” kelimelerinde “صَأَّلٌ” ifadesine delil getirirken “en-Nâbiğa şöyle dedi” diyerek şiirin kime ait olduğunu belirtmiştir.⁵⁵² Bazen de eserde şiirin söyleyeni belirtilmiş olsa bile o kişinin divanına veya lugat kitaplarına bakıldığında ona ait olmadığı anlaşıldığı durumlara da rastlanmaktadır. Örneğin “mızrak, ok” gibi anlamlara gelen “المداعصُ” ve “المداعسُ” kelimelerinde yay ve mızrağın kırılmasının konu edildiği A‘şâ’nın beytinden sadece “... تَكْسَارُهُ الْقُنْيَى وَالْمَدَاعِصَا” şatırını delil getirmiştir.⁵⁵³ A‘şâ’nın divânına bakıldığında bu beytin onun divanında geçmediği görülmektedir. ez-Zeccâcî'nin bu şiiri şifâhi olarak duymuş olma ihtimali bunun sebebinin açıklar niteliktedir.

ez-Zeccâcî, şiirlerden istişhata bulunurken bazen bir beyti bütün olarak vermiş bazen de sadece kelimeyle ilgili olan şatır⁵⁵⁴ vermekle yetinmiştir. Örneğin “إِنْ” ve “عِنْ” kelimeleriyle ilgili söyleyeninin belli olmadığı ve arkadaşının dönmemesiyle alakalı olan beytin sadece “... لَا أُبْتُ عَنْ لَمْ تُعْجِي أَصْحَابِي” şatırını vermekle yetinmiştir.

⁵⁵⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 4, 5, 12, 16, 19, 20, 30, 32, 35, 36, 40, 41, 42, 47, 49, 50, 55, 56, 61, 78, 80, 81, 82, 84, 88, 90, 92, 93, 96, 102.

⁵⁵¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 3, 6, 8, 9, 14, 15, 17, 25, 36, 39, 44, 45, 52, 54, 69, 70, 71, 72, 73, 80, 85, 92, 100, 104, 105, 106.

⁵⁵² ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 32.

⁵⁵³ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 61.

⁵⁵⁴ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 36, 61.

Ayrıca ses değişiminin uygulandığı kelimeyle ilgili olmasa dahi beytin öncesi veya sonrasını zikrettiği de olmuştur.⁵⁵⁵ “الأماليـتـ” kelimesine dair Abdurrahman b.

Hasen’den şahit getirdiği Şu beyit buna örnek olarak verilebilir: (Basît)⁵⁵⁶

الصَّبُّ حِينَ يَرُومُ اللُّجَّ مُشْتَرِكٌ وَالْحَوْتُ يَهْلِكُ فِي الْبَيْدِ الْأَمَالِيـتِ

Kertenkelenin denizin derinliklerini arzulaması, balinanın düz çölde helak olması gibidir.

ez-Zeccâcî, bu beyti söyledikten sonra devamında kasidenin matla‘ ve son beytini de kaydetmiştir.

Eserin genelinde Şiirlerden direkt örnek verip hiçbir açıklamada bulunmazken; birkaç Őiirde, Şiirin içinde geçen bazı kelimeleri açıklamıştır.⁵⁵⁷

Eserde ibdâl uygulanan kelimelerin her birine ayrı Şiir örneği verildiği gibi sadece tek bir kelimeye örnek verilip diğer kelimeye verilmediği de olmuştur. Eserin “عَلِيّ” ve “عَلُو”، “عَلَا” babında bu harflerle alakalı ibdâl uygulanan “الْوَأُو وَالْأَلْفُ وَالْبِيَاءُ” kelimelerinin herbirine Şiirlerden örnek vermiştir. “عَلَا” kelimesine yaşlı birinin elinin tasvîr edildiği Şu Şiiri delil getirmiştir: (Recez)⁵⁵⁸

فَهِيَ تَنْوُشُ الْحَوْضَ نَوْشًا مِنْ عَلَا نَوْشًا بِهِ تَقْطَعُ أَحْوَازَ الْفَلَا

O, (deve) su içmeye gitti ve ağzının ucuyla su içmesi onun uzun süre çölde yol almasına yardımcı oldu.

⁵⁵⁵ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 12, 17, 56, 72, 73.

⁵⁵⁶ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 56.

⁵⁵⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 56, 72, 73.

⁵⁵⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 3.

“عَلُو” kelimesi için şu şiiri delil getirmiştir: (Tavîl)⁵⁵⁹

كَأَنَّ مَحْطًا فِي يَدَيَّ حَارِثِيَّةَ صِنَاعِ عَلَتْ مِنِّي بِهِ الْجِلْدَ مِنْ عَلُو

(Yaşlılıktan ve cildinin altındaki etinin azlığından inişli çıkışlı olan) derisi, Hârisiyyenin becerikli elindeki doğunlukla⁵⁶⁰ eğrilikleri düzelttiği deriye benzer.

“عَلِي” kelimesi için ise şu şiiri delil getirmiştir: (Tavîl)⁵⁶¹

مِكْرٍ مِفْرٍ مُقْبِلٍ مُدْبِرٍ مَعَا كَجُلُودِ صَخْرٍ حَطَّةُ السَّيْلِ مِنْ عَلِ

Selin yüksekten hızlıca fırlattığı sert bir kaya gibi iyi hucûm eden, çok hızlı ileri geri manevra yapanla (sağlam ve hızlı atım) birlikte...

Bazen de ibdâl uygulanan üç kelimedenden ikisine şiirden istişhatta bulunmuş, diğer kelimeye şiirden delil getirmemiştir.⁵⁶² Buna “الْحُمُو - الْحَمَا - الْحَمَى” kelimeleri

örnek gösterilebilir. “الْحَمَا” lafzı için şu recezden istişhatta bulunmuştur: (Recez)

وَأَتَّخَذَتْ سَلْمَى حَمَاءً وَحَمَا

Selma'nın kaynanası ve kayınpederi oldu (evlendi)/Selma kendine bir kaynana ve kayınpeder edindi.

“الْحُمُو” lafzı için de şu beyitten istişhatta bulunmuştur: (Hafif)

⁵⁵⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 4.

⁵⁶⁰ El ve ayakla çalışan, deriyi parlatmak ve cilalamak için kullanılan alet.

⁵⁶¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 5.

⁵⁶² ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 8.

وَتَزْعُمُ أَبِي هَا حُمُو

Benim onun kayınpenderi olduğumu iddia etti.

Fakat “الحَمَى” ifadesi için şiirden herhangi bir delil getirmemiştir.

Eserin genelinde şiirden istişhatta bulunduğu ses değişiminin gerçekleştiği iki kelimededen birine örnek vermekle yetinmiş, diğer kelimeye delil getirme ihtiyacı hissetmemiştir. Bunu şöyle örneklendirmek mümkündür: (Basît)⁵⁶³

كَأَنَّهَا أُمُّ سَاجِي الطَّرْفِ أَخَذَهَا مُسْتَوْدِعٌ خَمَرَ الوُعَسَاءِ مَرْخُومٌ

O, (sevgisiyle) üstüne titrediği yavru ceylanı sürünün gerisinde (ona duyduğu merhametten başına bir işin gelmesinden korkarak) ağaçlarla çevrili kumlu yere bırakıp devam ettiği annesi gibidir.

Burada “مَرْخُومٌ” ve “مَرْخُومٌ” kelimelerinden sadece “مَرْخُومٌ” ifadesi için delilde bulunduğu “مَرْخُومٌ” lafzına dair herhangi bir istişhatta bulunmadığı görülmektedir.

ez-Zeccâcî, eserdeki bablarda bir veya birden fazla beyit veya recezden delil getirmiş fakat sekiz babda bu istişhada başvurmamıştır. Bu bâblar şu şekilde sıralanabilir: “الرَّايُّ والسَّيْنُ”, “العَيْنُ والعَيْنُ”, “الطَّاءُ والصَّادُ”, “الشَّيْنُ والجِيمُ”, “السَّيْنُ والثَّاءُ”, “الزَّايُّ والسَّيْنُ”.⁵⁶⁴

Bunların dışında harf değişiminin gerçekleştiği kelimelere dair vermiş olduğu istişhatları da şu şekilde ifade etmek yerinde olacaktır:

⁵⁶³ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 49.

⁵⁶⁴ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 57, 58, 59, 62, 64, 66, 91, 98.

Öncelikle üç kelime arasındaki ibdâl örneklerinde tek harfin değiştiği kelimelere dair “مَدَّ - مَطَّ - مَتَّ” fillerini ele aldığı bölümde “مَطَّ” fiili için şu beyti vermesi buna örnek gösterilebilir: (Hafif)⁵⁶⁵

فَدَعِي مَطَّ حَجَبِيكَ وَعَيْشِي مَعَنَا بِالرَّجَاءِ وَالتَّأْمَالِ

Kaşlarını (küçümsemek için) çatmayı bırak, bir ümitle ve arzuyla bizimle birlikte yaşa.

İki kelime arasında iki harfin değiştiği kelimelere dair herhangi bir istişhatta bulunmazken, tek bir harfnde değişimin uygulandığı kelimelere pek çok beyit veya recezlerden istişhad örneği getirdiği görülmektedir. Söyleyeninin belli olmadığı şu beyit buna örnek olarak verilebilir: (Vâfir)⁵⁶⁶

إِذَا مَا خِفْتَ نَفْسِكَ فَاخْتَرْنَهَا وَلَا يَغْلِبُكَ فُوكَ عَلَى السُّكَاتِ

Nefsinden korktuğun zaman onu koru, ağzın suskunluğa karşı sana gâlip gelmesin.

Bu bağlamda “السُّكُوتُ” ve “السُّكَاتُ” kelimeleri arasında tek bir harfte değişiklik olduğu ve ez-Zeccâcî’nin sadece “السُّكَاتُ” kelimesine bu beyti delil getirdiği söylenebilir.

ez-Zeccâcî, eserde hareke değişiminin gerçekleştiği kelimelere şiirden istişhatta bulunmazken, onun lehçe farklılıklarına dair pek çok istişhatta bulunduğu görülmektedir. Tarafe’nin şu beyti “أ” ve “ع” harflerinde meydana gelen değişim ile ilgili lehçe farklılığına örnek gösterilebilir: (Remel)⁵⁶⁷

⁵⁶⁵ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 40.

⁵⁶⁶ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 9.

⁵⁶⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 35.

تَطْرُدُ الْقُرَّ بِحَرِّ سَاخِنٍ وَعَعِيكَ الصَّيْفِ إِنَّ جَاءَ بِقُرِّ

Beni (bedeninin) sıcaklığı ile kışın soğukluğundan; yazın da kavurucu sıcaklığından uzaklaştırır.

1.3.1.3. Arap Rivayetleriyle İstişhad

Eserdeki kanıtlayıcı metotlardan bir diğeri de Arap rivayetlerinden (merviyyât) getirilen delillerdir. Eserde üç tane rivayetin olduğu bilgisi daha önceki kısımlarda verilmişti. ez-Zeccâcî bu rivayetlerin aktarımında üç farklı fiil kullanmıştır. Bunlardan ilki bütün senedi yazmayıp “ذَكَرَ” diyerek sadece rivayeti aldığı kişinin ismini zikretmesidir. Buna şu rivayet örnek olarak verilebilir:⁵⁶⁸

“Muhammed b. Yahya el-‘Anberî, Rebî‘a kabilesinden fasih konuşan bir adamın, Mekke halkının fasih konuşanlarından çoğu kez “يَا أَبْنَدَ اللَّهِ” sözünü işittiğini ve bundan kastın ise “يَا عَبَدَ اللَّهِ” şeklinde olduğunu söylediğini zikretmiştir.”

ez-Zeccâcî’nin “أَخْبَرَنِي” fiilini kullanarak direk rivayeti aktardığı da görülmüştür. Buna örnek olarak ise şu rivayet verilebilir:⁵⁶⁹

“Ebû Zekeriyâ b. Ebi’l-Hurayfişî ‘l-Bâridî bana şöyle haber verdi: İki bedevi aralarında tartıştılar ve onlardan biri “سَقَّرَ”, diğeri ise “صَقَّرَ” dedi, o ikisinden yaşça daha büyük olan ihtiyar bir bedeviye başvurular ve o da “زَقَّرَ” dedi.”

Son olarak “حَدَّثَنِي” ifadesini kullanarak devamında senedin bir kısmını zikretmiştir. Buna da şu rivayet örnek gösterilebilir:⁵⁷⁰

⁵⁶⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 35.

⁵⁶⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 64-65.

“*el-Mazini bana el-Kisât*’nin şöyle dediğini anlattı: *Bedevî bir kadın doğum yaptı ve eşi yanında değildi. Eşi geldiğinde ona şöyle dediler: Atlını (oğlunu) tebrik ederiz! O da (seferin yorgunluğuyla) ‘Vallahi bilmiyorum, onu yiyeyim mi yoksa içeyim mi?’ dedi. Bu kadına söylendiğinde kadın şöyle dedi: ‘o açtır, ona bulamaç yapiverin’*”

Bu rivayeti, “unun katı yağda kavrulmasıyla yapılan bulamaç” anlamına gelen “الرَّيِّكَةُ” ve “اللَّيِّكَةُ” kelimelerinden “الرَّيِّكَةُ” ifadesinin kullanımına delil getirmiştir.

1.3.1.4. Mesellerle İstişhad

ez-Zeccâcî, eserinde bazen Arap mesellerinden de istişhad getirmiştir. Eserde üç tane mesel olduğu yukarıda zikredilmişti. Bu mesellerin hepsi, ibdâl uygulanan kelimelerin mesellerdeki varlığına dair delil olması amacıyla getirilmiştir. Eserde yer alan mesellerden ilki “هَيْهَاتَ” ve “أَيْهَاتَ” kelimelerinden sonra “هَيْهَاتَ” kelimesinin dildeki kullanımına dair “heyhât! Hacr,⁵⁷¹ Hunâşıra’ya ne kadar da uzak⁵⁷²” anlamına gelen “هَيْهَاتَ حَجْرٌ مِنْ خُنَاصِرَاتٍ” atasözünü delil getirmesi⁵⁷³ ve atasözünün “أَيْهَاتَ” şeklindeki versiyonunun da olduğuna dair not düşmesidir.⁵⁷⁴ Diğer bir örneği ise “أَمْرَاءَ” ve “أَمْرَعَةَ” kelimelerine dair delil getirdiği “kadına bir sözü iki defa söyle, anlamazsa dur (kendini yorma)”⁵⁷⁵ anlamına gelen “حَدَّثَ حَدِيثَيْنِ أَمْرَعَةَ، فَإِنْ أَبَتْ فَارْبَعَةَ”

⁵⁷⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 70.

⁵⁷¹ Yemâmede bir kasaba. Bk. Hâlıl b. Ahmed, “hcr”, Mehdî el-Mağzûmî & İbrahim es-Sâmerrâ’î, 3/74.

⁵⁷² Şam’da bir mevkî. Bk. İbn Dureyd, “hrc”, thk. Ramzi Munir Baalbakî, 1/586.

⁵⁷³ Muhakkik Meydânî’nin *Mecme’u’l-emsâl*’de ve diğer mu’cemlerde böyle bir atasözünün olmadığını ve Humejd el-Erkat’ın uzun yolculuğa çıkarak çölden uzaklaşan ve vardığı yerde yabancı olan deveyi vafettiği recezinin bir şatırı olduğunu ifade etmiştir. Bk. ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 31 (2. dip.)

⁵⁷⁴ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. ‘Izzuddîn et-Tenûhî, 31.

⁵⁷⁵ Bir diğer manası da “kadına sözü iki kere tekrar et anlamazsa en fazla dört kere tekrar et (dörtten fazla söyleme)” şeklinde geçmektedir. Bk. Ebu’l-Fağl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-Meydânî en-Nîsâbüri, *Mecme’u’l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beirut: Dâru’l-Ma’rife, ts.), 1/192.

atasözünde görülmektedir.⁵⁷⁶ Son olarak doğrudan atasözünü zikrederek ondaki ibdâl örneğine dikkat çekmiştir. Bir şeyin gizlenmesi gereken durumlarda söylenen ve “sırrını içinde tut” anlamına gelen “إِصْنَعُهُ فِي سِرِّ خَمِيرَةٍ” ile diğer rivayeti “إِصْنَعُهُ فِي سِرِّ” şeklinde olan atasözündeki⁵⁷⁷ “خَمِيرَةٍ” ve “خَمِيلَةٍ” kelimelerinde “ر” ve “ل” harfindeki değişimi örnek göstermekle yetinmiştir.⁵⁷⁸

1.3.2. Tahlil Metodu

ez-Zeccâcî, eserde bazı kelimeleri dil ve anlam açısından tahlil etmiş; kelimelerin iştiqâk ve kökenlerine dair bazı bilgiler aktarmıştır.

Eserdeki kelimelerin çoğunun kökenine değinmesi de bazen bazı kelimeleri köken ve türevleriyle aktarmıştır. Bazen sadece mazi ve muzari hallerini vermekle yetinmiştir. “دَقَّ - يَدُقُّ” ve “دَكَّ - يَدْكُ” örneklerinde görüldüğü gibi sadece mazi ve muzari çekimlerini vermiştir.⁵⁷⁹ Yine sadece mazi ve mastarını verdiği de olmuştur. “دَبَّ - دَبِيًّا” ve “دَفَّ - دَفِيًّا” örneklerinde görüldüğü üzere sadece mazi ve mastar halini vermiştir.⁵⁸⁰ Bazen de mazi, muzari, mastar şeklinde kaydetmiştir. Kelimelere “قَطَّ - يَقُطُّ - قَطًّا”, “قَدَّ - يَقْدُ - قَدًّا”, “قَتَّ - يَقْتُ - قَتًّا” şeklinde çekim yapması buna örnek gösterilebilir.⁵⁸¹ Eserde buna benzer daha pek çok örnek bulunmaktadır.⁵⁸²

Bazen de mazi, muzari, mastarın yanında ismi faili de eklediği görülmektedir. “جَمَحَ - يَجْمَحُ - جُمُوحًا - فَهُوَ جَامِحٌ” ve “شَمَخَ - يَشْمَخُ - شُمُوحًا - فَهُوَ شَامِحٌ” örneğinde mazi, muzari ve mastara ek olarak fiilin ismi failini de vermiştir.⁵⁸³

⁵⁷⁶ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 34.

⁵⁷⁷ Bu atasözü *Mecme 'u'l-Emsâl*'de “إِجْعَلْ ذَلِكَ فِي سِرِّ خَمِيرَةٍ” şeklinde geçmektedir. Bk. el-Meydânî, *Mecme 'u'l-emsâl*, 1/166.

⁵⁷⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 76.

⁵⁷⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 77.

⁵⁸⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 82.

⁵⁸¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 41.

⁵⁸² ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 40, 43, 47, 48, 51, 53, 57, 77, 83, 91, 95.

⁵⁸³ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 58-59.

Ayrıca örneklerde kelimenin iki farklı mastarına da yer verdiği görülmektedir. “ذ” ve “ث” harfleri arasındaki değişimi ele alırken vermiş olduğu “جَثَّتْ - جَذَذْتُ” örneğindeki “جَثَّتْ” mazi fiilinin hem “جَثْوَةٌ” şelindeki hem de “جَثًّا” şeklindeki mastarına yer vermiştir.⁵⁸⁴

Şiirleri açıklarken kelimenin kökenine değindiği örnekler de bulunmaktadır. “الأَمَالِيْسُ” ve “الأَمَالِيْتُ” kelimeleri arasındaki harf değişimine dair verdiği bir şiir örneğinde geçen “مُشْتَرَكٌ” kelimesinin kökükünün “شَرَكٌ” fiilinden geldiğini açıklaması buna örnek olarak verilebilir.⁵⁸⁵

Bunun dışında ez-Zeccâcî'nin bazen kelimelerin müfred ve tesniyesini zikrettiği de görülmektedir. Örneğin o, “الْوَاوُ وَالْيَاءُ” babında “نَعْوَانٍ” ve “نَقْيَانٍ” şeklinde yer alan tesniye kelimelerin müfredinin “النَّقَا” şeklinde olacağını belirtmiştir.⁵⁸⁶ Yine aynı babda “حَشَوَانٍ” ve “حَشِيَانٍ” şeklindeki tesniye kelimelerin müfredinin “الحَشَا” olduğunu, “رِيَانٍ” ve “رِيَوَانٍ” şeklindeki kelimelerin müfredinin ise “الرِّيَا” şeklinde geldiğini ifade etmiştir.⁵⁸⁷

Bazen bir kelimenin yanlış kullanımına dikkat çekmiştir. “الْأَلَامُ وَالْحَيْمُ” babında “امْرَأَةٌ غُرْلَاءٌ” ve “امْرَأَةٌ غُرْمَاءٌ” kelimelerinin kullanılabileceğini fakat “قُلْفَاءٌ” şeklinde söylenemeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁸⁸

ez-Zeccâcî, eserdeki şiirlerde herhangi bir tahlil veya tenkitte bulunmamış, örnek olarak vermekle yetinmiştir.

⁵⁸⁴ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 48.

⁵⁸⁵ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 56.

⁵⁸⁶ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 26.

⁵⁸⁷ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 26.

⁵⁸⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 98.

1.4. Eserin Arap Dilindeki Yeri

Geçmişten günümüze pek çok dilde olduğu gibi Arap dilinde de birçok kelime değişime uğramıştır. Bu kelimelerin tarihsel süreçte nasıl bir değişime uğradığı âlimlerin çabalarıyla aktarılmaya çalışılmış ve dilde var olan kelimeler muhafaza edilmeye gayret edilmiştir. Kelimelerin kökenine ve değişimine dair yapılan çalışmaların başında iştiqâk ilminin bünyesi altında bir araya gelen i'lâl, kalb ve ibdâl gibi konular gelmektedir.

İlk dönem âlimlerine bakıldığı zaman ez-Zeccâcî'den önce ibdâl konusuna pek çok âlimin değindiği fakat konuyu müstakil olarak ele alanların sayısının son derece az olduğu görülmektedir. Daha önceki bölümlerde de geçtiği üzere ez-Zeccâcî'den önce kaleme alınmış ve günümüze ulaşan çalışmalardan İbnu's-Sikkât'ın *Kitâbu'l-Kalb ve'l-İbdâl*'i ve Ebû Tayyib el-Luğavî'nin *Kitâbu'l-İbdâl* 'i dışında ibdâl konusunu müstakil olarak ele alan başka bir çalışmaya rastlanamamıştır. Bu bağlamda bu konu hakkında kaleme alınan eserlerin bu kadar sınırlı sayıda olması, ez-Zeccâcî'nin eserinin tarihsel bakımdan üçüncü sırada yer alması, bu eserin kıymetini bir kat daha artırmaktadır.

Bu eseri kendinden öncekilerden ayıran en önemli özellik, konuları veciz bir şekilde ele aldığından dolayı dil eğitiminde başlangıç aşamasındaki talebelerin kolayca ezberleyebilmesidir.

2. ez-Zeccâcî'nin İbdâl Anlayışı

İbdâl konusu hakkında tartışılabilen başlıca konular bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ibdâl kapsamında hangi terimlerin ele alındığı; bir diğeri harf değişiminin gerçekleştiği harfler arasında mahreç veya sıfat açısından herhangi bir birlik veya yakınlığın olup olmadığı; bir diğeri ise harfi değişime uğramış kelimelerden hangisinin aslî, hangisinin fer'î olduğudur.

2.1. ez-Zeccâcî'nin İbdâl ile Aynı Anlamda Kullandığı Terimler

Kadîm dönem âlimleri, ibdâl konusu ile aynı anlam ve işlevde bazı terimler kullanmışlardır. ez-Zeccâcî'nin de bazı terimleri ibdâl ile aynı anlamda kullandığını

söylemek mümkündür. Nitekim ez-Zeccâcî, eserinin ismine de vermiş olduğu mu'âkabe ve nezâ'ir terimlerini ibdâl konusu çerçevesinde kullanmıştır. Mu'âkabe, i'kâb, te'âkub ve i'tikâb terimleri sözlükte “dönüşüm, biri geldiğinde diğersinin gitmesi” gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁸⁹ “جَدَثٌ” ve “جَدَفٌ” örneklerinde görüldüğü üzere Arapların “ث” ve “ف” harfleri arasında yapmış oldukları değişim te'âkub olarak nitelendirilmektedir.⁵⁹⁰ ez-Zeccâcî de eserinde “جَدَثٌ” ve “جَدَفٌ” kelimeleri arasındaki değişime yer vermiştir.⁵⁹¹ Bu bağlamda onun ibdâl ve mu'âkabe terimlerini aynı anlamda kullandığını söylemek mümkündür.

Aynı şekilde “نَظِيرَةٌ” kelimesinin çoğulu olan nezâ'ir de sözlükte “bir şeyin başka bir şeye benzemesi” anlamına gelmektedir.⁵⁹² “Şekil, söz ve eşyanın birbirine benzemesi” olarak da açıklanmaktadır.⁵⁹³ el-Aşma'î “birinin devesini benzeriyle saydım” anlamına gelen “عَدَدْتُ إِبِلَ فُلَانٍ نَظَائِرَ” ifadesinde “نَظَائِرَ” kelimesini benzeyen olarak kullanmıştır.⁵⁹⁴ Nitekim ez-Zeccâcî'nin de eserinde birbirine benzeyen harflerdeki değişimi ele alması onun, nezâ'ir kelimesini ibdâl ile aynı anlamda kullandığını göstermektedir.

2.2. ez-Zeccâcî'nin İbdâl Harfleri Arasındaki Ses İlişkisine Dair Görüşleri

Önceki bölümlerde ilk dönem âlimlerinin, mubdel ve mubdel minh arasında sıfat veya mahreç açısından uyumun olduğu örneklere yer verseler dahi böyle bir uyumu şart koşmadıklarına ve bu uyuma dikkat etmediklerine değinilmiştir.

ez-Zeccâcî'nin harfler arasında sıfat veya mahreç bağlamında bir uyuma bağlı kalıp kalmadığını söyleyebilmek için onun eserindeki başlıklarda ele aldığı harfler

⁵⁸⁹ İbn Dureyd, “‘akb”, thk. Ramzi Munir Baalbakî, 1/364.

⁵⁹⁰ el-Cevherî, “‘akb”, thk. Ahmed Abdulgafûr 'Atfâr, 1/186.

⁵⁹¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 86.

⁵⁹² Hâil b. Ahmed, “nır”, Mehdî el-Maḥzûmî & İbrahim es-Sâmerrâ'î, 8/156.

⁵⁹³ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 1.

⁵⁹⁴ el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luġa*, thk. Muhammed 'Ivâd Mur'ib, 14/267.

arasındaki uyuma bakmak gerekmektedir. Eserdeki başlıklar, aralarındaki ses ilişkisi bakımından incelenecek olursa bu başlıkları şu dört grupta ele almak mümkündür:

2.2.1. Mutecânis (Aynı Cins) Harfler Arasındaki İbdâl

Mahreç açısından bir fakat sıfat bakımından farklı olan harflerdir. Örneğin “ت- د- ط” harfleri mahreç açısından bir iken “د” harfi infitâh ve istifâl, “ت” harfi de itbâk ve isti‘lâ sıfatına sahiptir.⁵⁹⁵ Eserde bu türden uyumun olduğu başlıklar şu şekildedir:

Sayfa Aralığı	Başlık	Sayfa Aralığı	Başlık
37-40	الْبَاءُ وَالْمِيمُ	29-33	الْهَاءُ وَالْهَمْزَةُ
47-48	الثَّاءُ وَالذَّاءُ	40-41	التَّاءُ وَالذَّالُ وَالطَّاءُ
64-66	الرَّيُّ وَالسِّينُ وَالصَّادُ	58--59	الشِّينُ وَالْجِيمُ
103-104	الْيَاءُ وَالْجِيمُ	91	الْعَيْنُ وَالْحَاءُ

2.2.2. Mutecâvir (Komşu) Harfler Arasındaki İbdâl

Mahreç bakımından iki harf arasında fasılının olmadığı ve sıfat bakımından birbirine yakın olan harflerdir. Örneğin “ث” harfinin mahreci “ف” harfininkine yakındır. Aynı şekilde “ف” harfinde “ث” harfi gibi rihvet ve hems sıfatı

⁵⁹⁵ Bulut, *Arap Dili Araştırmaları I Sesler, Luğavî İbdâl, İlk Şîga Meselesi, Terkîbî İştikâkın Sınırı* (İstanbul: Alfa, 2000), 50.

bulunmaktadır.⁵⁹⁶ Eserde bu türden ilişkinin olduğu başlıklar şu şekilde ifade edilebilir:

Sayfa Aralığı	Başlık	Sayfa Aralığı	Başlık
86-89	النَّاءُ وَالْفَاءُ	33-36	الْعَيْنُ وَالْهَمْزَةُ
101-103	الْحَاءُ وَالْهَاءُ	92-97	الْتُونُ وَاللَّامُ

2.2.3. Mutekârib (Yakın) Harfler Arasındaki İbdâl

Mahreç bakımından iki harfin yakın sayılabilmesi için o harflerin çıkış yerlerinin ardarda gelmesi şartı koşulmuştur. Örneğin boğazın en altından çıkan “ء” ile boğazın ortasından çıkan “ع” harfi yakın harfler olarak kabul edilir. Çünkü araya başka bir bölge girmemiştir. Şayet hemze ile boğazın en üst kısmından çıkan “غ” harfi arasındaki ilişki incelenseydi bunlar yakın kabul edilmeyecekti. Çünkü araya boğazın orta bölgesi girerek harflerin yakınlığına engel olmuştur. Sıfat bakımından da çok yönde benzerliğin olması şartı aranmıştır. Bu bağlamda bu başlığı kendi içinde dört kısma ayırmak mümkündür:⁵⁹⁷

1. İki harfin mahreç açısından birbirine yakın, sıfat açısından bir olması: “الحَاءُ

والْهَاءُ”⁵⁹⁸ harfleri arasında böyle bir ilişkiden söz edilebilmektedir. “Onu övdü”

⁵⁹⁶ Enceb Ğulâm Nebî b. Ğulâm Muhammed, *el-I'lâl ve'l-İbdâl ve'l-İdgâm fi Dav'i'l-Kıraâti'l-Kur'âniyye ve'l-Lehecâti'l-'Arabîyye* (Mekke: Kulliyetu't-Terbiye li'l-Benât, Doktora Tezi, 1989), 439.

⁵⁹⁷ eş-Şâlih, *ed-Dirâsât fi fikhi'l-luġa*, 216- 217.

⁵⁹⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 101-103.

anlamına gelen “مَدَّخْتُهُ – مَدَّهْتُهُ” ve “hızlı oldu” anlamına gelen “خَفَّحَقْ – هَمَّهَقْ” ifadeleri buna örnek gösterilebilir.⁵⁹⁹

2. İki harfin hem mahreç hem sıfat bakımından yakın olması: “الْحَاءُ وَالْحَاءُ”⁶⁰⁰ harfleri arasında hem sıfat hem mahreç açısından bir birlik vardır. Bu bağlamda “onu fişkırttım, saçtım” gibi anlamlara gelen “نَضَّخْتُهُ – نَضَّخْتُهُ” ifadeleri buna örnek gösterilebilir.⁶⁰¹ Aynı şekilde “sözlerini anlaşılmaz hale getirdiler” anlamına gelen “عَلَّثُوا حَدِيثَهُمْ – عَلَّثُوا”⁶⁰² harfleri arasında da böyle bir ilişki söz konusudur.

3. İki harfin sıfat açısından yakın, mahreç bakımından uzak olması: “التَّاءُ التَّاءُ”⁶⁰³ harfleri arasındaki ilişki bu kısma örnek verilebilir. Bu bağlamda, “yapmadın” anlamına gelen “مَا فَعَلْنَا”⁶⁰⁴ ve “التَّاءُ وَالْكَافُ”⁶⁰⁵ harfleri arasındaki ilişki bu kısma örnek verilebilir. Bu bağlamda, “yapmadın” anlamına gelen “مَا فَعَلْنَا”⁶⁰⁶ harfleri arasında da böyle bir ilişki söz konusudur.

4. İki harfin mahreç açısından yakın, sıfat bakımından uzak olması: “الدَّالُّ الدَّالُّ”⁶⁰⁷ harfleri arasındaki ilişki buna örnek verilebilir. ez-Zeccâcî'nin, eserinde mahreç açısından birbirine uzak harflere yer verdiği görülse dahi sıfat bakımından birbirine uzak olan harfleri ele almadığı söylenebilir.

⁵⁹⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 102, 103.

⁶⁰⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 49-52.

⁶⁰¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 50.

⁶⁰² ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 62-64.

⁶⁰³ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 86-89.

⁶⁰⁴ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 98.

⁶⁰⁵ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 106.

⁶⁰⁶ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 106.

⁶⁰⁷ eş-Şâlih, *ed-Dirâsât fi fikhi 'l-luğa*, 217.

2.2.4. Mutebâ'id (Uzak) Harfler Arasındaki İbdâl

İki harf arasında tebâ'udün varlığından söz edebilmek için ya bu harflerin iki farklı mahreç bölgesinden çıkması gerekir ya da aynı mahreç bölgesinden çıkıp araya fasılanın girmesi gerekmektedir. Örneğin “خ” harfi de “ه” harfi de boğaz harfidir fakat biri en üstten diğeri en alttan çıkar. Araya boğazın orta bölgesi girerek bu harflerin uzak olmasına neden olur. Bu başlık da kendi içinde iki gruba ayrılmaktadır.

1. İki harfin mahreç açısından uzak, sıfat bakımından bir olması. Buna “الميم” başlığında ele alınan harfler arasındaki ilişki örnek verilebilir. “Kuzey rüzgârı” anlamına gelen “مِسْعٌ - نِسْعٌ” ifadelerinde “م” ve “ن” harfleri arasındaki ilişki buna örnek verilebilir.⁶⁰⁹

2. İki harfin hem mahreç hem de sıfat açısından uzak olması. ez-Zeccâcî'nin eserinde “الكاف والشين”⁶¹⁰ harfleri arasında bu cinsten bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, “senin için” anlamına gelen “لَكَ - لَشِي” ifadeleri buna örnek olarak verilebilir.⁶¹¹

Bu durumda yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere ez-Zeccâcî'nin mubdel ve mubdel minh arasında mahreç veya sıfat açısından herhangi bir birliğin olası gerektiğine dair bir şart aramadığını ifade etmek mümkündür. Çünkü eserinde sıfat veya mahreç açısından birbirine uzak harfler arasında ibdâlin gerçekleştiği örneklerle yer verdiği görülmektedir.

⁶⁰⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 99-101.

⁶⁰⁹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 101.

⁶¹⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 105.

⁶¹¹ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 105.

2.3. ez-Zeccâcî'nin İbdâl ve Lehçe Ayrımı

İbn Cinnî, aynı anlama gelip aralarında söyleniş bakımından yakınlık bulunan kelimeler için asıl ve fer' meselesini ortaya koymuştur. Ses değişiminin gerçekleştiği kelimelerin halk arasında yaygın bir kullanımı varsa her iki kelimeyi de asıl olarak kabul etmiş; ibdâlin, kelimelerden biri asıl diğeri de onun fer'i olduğu zaman söz konusu olacağını belirtmiştir.⁶¹²

ez-Zeccâcî, kelimeleri yazarken böyle bir farktan bahsetmemiş, kelimeleri arka arkaya zikrederek ibdâl veya lehçe farkı olduğuna dair herhangi bir ayrıma gitmemiştir. Bu sebeple ez-Zeccâcî'nin ses değişimine uğrayan iki harften hangisini asıl, hangisini fer' kabul ettiği veya hangisine ibdâl hangisine lehçe farklılığı dediği net olarak bilinmemektedir. Yine de ibdâl ve lehçe ayrımına gitmese dahi “هَائِنَ - هَائِنًا” ve “تَهْتَلُ - تَهْتَلًا” örneğinde⁶¹³ görüldüğü üzere bazı kelimelerin⁶¹⁴ çekimini vermiş olması, o kelimelerin dilde ayrı ayrı var olduklarının delili olarak kabul edilmektedir.

Eserde pek çok lehçe örneği bulunmakla birlikte bu lehçelerin isimlerine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. ez-Zeccâcî bu eserde sadece lehçe örneklerini vermekle yetinmiştir. Örneğin “sıcak” anlamına gelen “عَكِيكٌ” ve “عَكِيكٌ” kelimelerini vermiş fakat Temîm lehçesindeki “أ” ve “ع” harflerinde meydana gelen değişim olan ‘an’ aneye dair herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. Sonuç olarak bazı lehçe farklılıklarına dair örnekler vermiş ancak ayrıca lehçenin ismine değinmemiş ve bunların lehçe olduğunu ifade etmemiş, bu örnekleri de ibdâl konusu içerisinde ele almıştır.

⁶¹² Enîs, *Min esrâri'l-luğa*, 58.

⁶¹³ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 95.

⁶¹⁴ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir*, 40, 41, 43, 48, 51, 53, 57, 58, 59, 77, 82, 83, 91, 97, 99, 100, 103.

ibdâl ile ilgili olmayan konuları da ele alırken,⁶¹⁶ ez-Zeccâcî sadece ibdâl ile ilgili başlıklara yer vermiştir. İbnu's-Sikkât ile ez-Zeccâcî'nin ayrıldığı diğer bir husus da İbnu's-Sikkât'in sadece sessiz harflerdeki (صَوِّمْتُ) ibdâli ele alması, ez-Zeccâcî'nin ise sessiz harflerin yanında sesli harflerdeki (صَوِّتْتُ) ibdâle de yer vermesidir.

Her iki eserin de başlıklandırma sisteminde belli bir düzene uyulmadığı dikkat çekmektedir. Örneğin İbnu's-Sikkât, ilk olarak “النُّونُ وَالْمِيمُ” harfleri arasındaki ibdâli ele almış, daha sonra “البَاءُ وَالْمِيمُ” ve “النُّونُ وَالْمِيمُ” harflerine geçmiştir. ez-Zeccâcî de ilk “الْأَلْفُ وَالْيَاءُ” harfleri arasındaki örneklere, daha sonra “الْأَلْفُ وَالْيَاءُ” ve “النُّونُ وَالْمِيمُ” arasındaki örneklere yer vererek bâblarda herhangi bir alfabetik düzene riayet etmemiştir. Eserler incelendiği zaman İbnu's-Sikkât'in ele aldığı bazı kelimelere ez-Zeccâcî'nin de yer verdiği görülmektedir. Örneğin “بَعِيرٌ دَحْلٌ” ve “بَعِيرٌ دَحْنٌ” kelimeleri her iki kitapta da geçmektedir. ez-Zeccâcî bu örneği verdikten sonra “devenin etinin çok olması (şişman olması)” anlamına geldiğini ve şişman, kilolu adam⁶¹⁷ için de kullanıldığını söylemiştir.⁶¹⁸ İbnu's-Sikkât ise Ebû Zeyd'in “kilolu adam” için kullanıldığını aktarmış daha sonra Aşma'î'nin “ل” ile İbn Dureyd'in ise “ن” harfiyle kullandığını belirtmiştir. Erkeğin, kadının, yüke uygun 4 yaşlarındaki devenin (بَعِيرٌ) ve dişi devenin (نَاقَةٌ) şişman, koca karınlı olduğunu ifade etmek için kullanıldığını söylemiştir. Devamında “söylemek istediğinden vazgeçip başka bir şey demek ve sözü hakikatten uzaklaştırmak” gibi anlamlara gelen “يَدْخُلُ فِي الْكَلَامِ”

⁶¹⁶ “بَابُ مَا تُرَادُ فِيهِ النَّونُ” ve “بَابُ مَا تُرَادُ فِيهِ الْمِيمُ آخِرًا” başlıkları. Bk. İbnu's-Sikkât, “Kitâbu'l-Ķalib ve'l-İbdâl”, 61-62.

⁶¹⁷ ez-Zeccâcî bunu “وَالرَّجُلُ مِثْلُهُ” şeklinde söylemiştir. Bu ifadeden, bu kelimelerin “رَجُلٌ دَحْلٌ” ve “رَجُلٌ دَحْنٌ” şeklinde de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

⁶¹⁸ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl*, thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî, 96.

ifadesi için de kullanıldığını aktarmıştır. el-Aşma'î'den bunun “بَعِيرٌ دِحْنٌ” ve “نَافَةٌ” şeklinde de söylendiğini aktarmış ve bir şiirden istişhatta bulunmuştur.⁶¹⁹

Bu bağlamda ez-Zeccâcî'nin çoğu kelimenin anlamını vermediğini, delil getirirken genellikle kelimeyi söyleyen kişinin ismini hazfettiğini ve vermiş olduğu şiirlerin çoğunu açıklamadığını söylemek mümkündür. Neticede ez-Zeccâcî'ye oranla İbnu's-Sikkît'in çoğu yerde daha ayrıntılı bilgi verdiği söylenebilir.

Ebû Tayyîb el-Luğavî ise ez-Zeccâcî ve İbnu's-Sikkît'in eserini de kapsayan iki ciltlik bir çalışma ortaya koymuştur. Ebû Tayyîb el-Luğavî, ez-Zeccâcî'nin aksine bâbları alfabetik düzene göre sıralamıştır. Örneğin ilk olarak “البَاءُ وَالذَّاءُ” sonra “البَاءُ” daha sonra “البَاءُ وَالرَّاءُ” harflerini ele alarak alfabetik sıraya göre başlıklandırmaya gitmiştir. Bu şekilde ilk ciltte 114, ikinci ciltte ise 189 olmak üzere toplamda 303 başlığa yer vermiştir. Bununla birlikte toplamda 983 sayfa olan eserinde üç yüz bin civarında kelimeyi ele almıştır. Bu bağlamda eserin kapsam açısından ez-Zeccâcî'nin eserinden oldukça fazla olduğunu ifade etmek gerekmektedir. ez-Zeccâcî bazen üç harf arasındaki ses değişimlerine yer verirken, Ebû Tayyîb el-Luğavî, hep iki harf arasındaki ses değişimlerini ele almıştır. Her iki eserin de sadece ibdâl konusunu ele alması bakımından birbirine benzediğini ifade etmek mümkündür.

⁶¹⁹ İbnu's-Sikkît, “Kitâbu'l-Ğalb ve'l-İbdâl”, 6.

SONUÇ

Tarih boyunca pek çok faktörün etkisiyle Arap dilindeki bazı kelimeler birtakım ses değişimlerine maruz kalmıştır. Bu değişimlerden biri de kelimedeki bir harfin sıfat ve mahreç açısından kendisine yakın veya bir olduğu diğer bir harf ile ya da kelimedeki bir harekenin başka bir hareke ile yer değiştirilmesi sonucu aynı anlamda yeni bir kelime türetmek şeklinde açıklanan lugavî ibdâl konusu olmuştur. Arap Yarımadası'nın çöl ve şehir hayatı arasında birtakım çevresel, zamansal, toplumsal ve biyolojik farklılıkların olması, kelimelerin telaffuzunda bazı değişikliklerin yaşanmasını kaçınılmaz kılmıştır.

Dil âlimleri erken dönemlerden itibaren “بَدَلٌ”, “قَلْبٌ” gibi fiillerle eserlerinde bu farklılıklara değinmişler fakat ibdâl terimini müstakil bir ilim çerçevesinde kullanmamışlardır. İbdâli terim olarak ilk ele alan kişinin el-Aşma'î olduğu tahmin edilmektedir. İlk dönem dil âlimlerinin çoğunun, çalışmalarında ibdâl konusuna yer verdiği fakat bu konu hakkında müstakil olarak ele alınan eserlerin son derece az olduğu görülmüştür. Günümüze ulaşan ilk müstakil eser İbnu's-Sikkât'in “*Kitâbu'l-Ğalb ve'l-ibdâl*” adlı eseri olmuştur. Daha sonra ise Abbâsîlerin en verimli çağı olan H. III. ve H. IV. asırlar arasında yaşayan, döneminin her türlü ilmî imkânından faydalanıp herhangi bir ekolün etkisinde kalmadan orijinal fikirler sunabilen ez-Zeccâcî'nin kaleme aldığı *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir* adlı eseri gelmektedir.

Küçük hacimli bir eser olmasına rağmen, içerisinde 340 tane ibdâl örneği bulunmaktadır. Bunlardan 266 tanesi harf değişimi, 26 tanesi hareke değişimi, 48 tanesi de med harfleri ile ilgilidir. Bunlardan 317 tanesi iki kelime arasındaki, 23 tanesi ise üç kelime arasındaki değişimi ele almıştır. Bunun yanı sıra bu kelimelerin dildeki varlığına dair 15 sureden 16 ayetin; Cahiliye, muhadram ve İslâmi dönem şairlerinden olmak üzere toplamda 65 beyit veya recezin; 3 Arap rivayetinin ve 3 meselin delil getirildiği görülmüştür. Bununla birlikte ez-Zeccâcî'nin bu eserinde hadislerden delil getirmediği de dikkat çeken bir başka husus olmuştur. Delil getirdiği bazı şiiirlerin divanlarda geçmemesi, ez-Zeccâcî'nin bu şiiirleri bizzat şairlerden duyduğu veya günümüze ulaşmayan eserlerde gördüğü hissini

uyandırmakta olup eserinde bu şiirlere yer vererek onların yok olmasına da engel olmuştur. Bunun yanı sıra, matbu mu'cemlerde yer almayan 15 tane nadir kelimeye bu eserinde yer vererek bu kelimeleri de dile kazandırmıştır. Ayrıca 115 kelimenin kısaca anlamına dair bilgi verdiği, geri kalan kelimeleri ise anlamlarını vermeden direkt olarak yazdığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda ez-Zeccâcî'nin diğer eserlerine nazaran *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir* adlı eserinde üslup açısından farklı bir metot uyguladığı görülmüştür. Onun bu eseri son derece muhtasar olup gereksiz bilgilerden uzak, veciz bir üslupla kaleme alınmıştır. Bunun sebebi, öğrenciler tarafından daha kolay ezberlenmesini sağlamak ve okuyucuyu detaya boğmadan görsel açıdan konuyu bütüncül bir bakış açısıyla ortaya koymaktır.

ez-Zeccâcî bu eserinde tek bir harfte değişimin meydana geldiği örnekleri ele aldığı gibi iki harfte birden değişimin olduğu kelimelere de yer vermiştir. Bunun yanı sıra hareketlerdeki değişimlere de yer vererek lugavî ibdâlin kapsamını geniş tutmuştur. ez-Zeccâcî bu eserinde bütün harflere yer vermiştir fakat ez-Zeccâcî'nin ele aldığı harf aralığı, çağdaşı olan Ebû Tayyib el-Lugavî'nin eserindeki harf aralığı kadar kapsamlı olamamıştır. Ayrıca ez-Zeccâcî'nin ele aldığı harflerden yola çıkarak onun modern dönem âlimlerinin çoğunun görüşünün aksine harfler arasında mahreç ve sıfat açısından herhangi bir birliği şart koşmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte ses değişimleri kapsamında verdiği örneklerde lehçe farklılığından kaynaklanan harf değişimlerinde *keşkeşe*, *keskese* gibi kabilelerin yerel kullanımlarına dair özel terimlere yer vermediği; kelimelerde mubdel ve mudel minh ayırımına gitmediği ve kelimelerden hangisinin asıl, hangisinin fer' olduğuna değinmediği görülmüştür. Son olarak bu eserde temelde lugavî ibdâl konusu ele alınsa da bunun yanında terimsel ifadelere değinilmeden mekanî kalb, hemzenin tahffî, idgâm, itbâ', imâle gibi pek çok dilsel konulara dair örneklere de yer verildiği tespit edilmiştir.

Bütün bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere ez-Zeccâcî'nin *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir* adlı eserinde yer verdiği kelimeleri herhangi bir sınıflandırmaya gitmeden art arda yazdığı, bazen kısa açıklamalarda bulunduğu ve

birtakım deliller getirdiği ancak bu alanda kaleme alınan diğer birçok eserde olduğu gibi kelimeleri ayrıntılı olarak ele almadığı görölmüştür.

Özellikle lugavî ibdâl hakkındaki çalışmaların az olması sebebiyle ibdâl hakkında kaleme alınmış diğer çalışmaların da incelenmesi ve araştırmacıların bu alana ağırlık vermesi, bu alandaki eksikliğin giderilerek dilbilimsel birikimin günyüzüne çıkarılması ve Arap dilinin zenginliğinin ortaya konması açısından büyük önem arz etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulhamîd, Muhammed Muhyiddîn. *Şerhu İbn 'Aqîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik minhatu'l-celîl bi tahkîki Şerhi İbn 'Aqîl*. Kahire: Dâru't-Turâs, 10. Basım, 1400/1980.
- Abdulmahmûd, Osman Muhammed Adem. *el-İ'lâl ve'l-İbdâl 'inde'l-Luğaviyyîn*. Sudan: Câmi'atu Umîi Dermanî'l-İslâmiyyeti, Doktora Tezi, 2005.
- Ahmed, İbrahim Enîs. *Min esrâri'l-luğa*. Kahire: Mektebetu'l-Angelo el-Mışriyye, 3. Basım, 1385/1966.
- 'Aryân, Muhammed Abdulhafîz. *Lehcâtu'l-'Arab dirâse tahlîliyye*. Kahire: Maţba'atu Ebnâi Vehbe Hassân, 1416/1991.
- 'Azzâzî, Abdullah 'Îd. *Fıkhü'l-luğati'l-'Arabiyye*. Kahire: Dâru't-Tıbbâ'ati'l-Muhammediyye bi'l-Ezherî, 1386/1967.
- Bâbtî, Azize Fevvâl. *Mevsû'atu'l-a'lami'l-'Arab ve'l-muslimin ve'l-'âlimîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1390/1971.
- Bağdâdî, İsmâîl Bâşâ. *Hediyyetu'l-'arifîn esmâ'u'l-muellifîn ve âsâru'l-muşannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Turâsî'l-'Arabî, 1370/1951.
- Bayam, Abdulkadir. *Arap Dilinde İştikak*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Berkâvî, Abdulfettâh. *Mukaddimetu fî Eşvâti'l-luğati'l-'Arabiyyeti*. Kahire: y.y., 1413/1993.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplement*. 4 Cilt. Leiden: E.J. Brill, 1937.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. çev. Abdulhalim en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'arif, 4. Basım, ts.
- Bulut, Ahmet. "Arap Dilinde Sesler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1993), 331-356.
- Bulut, Ahmet. *Arap Dili Araştırmaları I Sesler, Luğavî İbdâl, İlk Şiğa Meselesi, Terkîbî İştikâkın Sınırı*. İstanbul: Alfa, 2000.
- Cevherî, Ebû Naşr İsmail b. Hammâd. *eş-Şihâh Tâcu'l-luğa*. thk. Ahmed Abdulğafûr 'Atţâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim. *et-Tıbyân fî aqsâmi'l-Kur'an*. thk. Tâhâ Yusuf Şahîn. Kahire: Dâru't-Tıbbâ'ati'l-Muhammediyye, ts.

- Curcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyîd eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Şiddîk el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fağîle ts.
- Çelebi, Kâtib. *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâ'î't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Çıkar, Mehmet Şirin. "ez-Zeccâcî'nin el-İdâh fi 'İleli'n-Nahv ve el-Cumel fi'n-Nahv Adlı Eserleri Bağlamında Nahiv İlmine Bakışı". *Nüsha Dergisi* 4/14 (2004), 71-78.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisu'n-naḥviyye*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 7. Basım, ts.
- Dayf, Şevkî. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 8. Basım, ts.
- Durmuş, İsmail. "Hemze". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/190-193. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Durmuş, İsmail. "Kazvîni Hatîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/156-157. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Ebû Tayyib el-Luğavî, Abdulvâhid b. Ali el-Halebî. *Kitâbu'l-İbdâl*. thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî. 2 Cilt. Dimeşk: Mecme'u'l-'İlmiyyi'l-'Arabî, 1379-1380/1960-1961.
- Ebû Zeyd el-Kureyşî, Muhammed b. Ebi'l-Hattâb. *Cemheratu eş'ari'l-'Arab*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 2 Cilt. Mısır: Maṭba'atu Nahḍatu Mısır, 1398/1978.
- Emîn, Abdullah. *el-İştikâk*. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 2. Basım, 1420/2000.
- Esterâbâzî, Rağiyyuddîn Muhammed b. el-Hasen. *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Muhammed Nûr el-Hasen vd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-'İlmiyye, 1402/1982.
- Ezherî, Ebu'l-Velîd Zeynuddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vaḳḳâd. *Şerhu't-Taşriḥ 'ale't-Tavdîh*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyuni's-Sûd. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2. Basım, 1426/2006.
- Ezherî, Ebu'l-Velîd Zeynuddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vaḳḳâd. *Tehzîbu'l-luğa*. thk. Muhammed Muhammed İvâḍ Mur'ib. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Turâsi'l-'Arabî, 1421/2001.
- Fârisî, Ebû Ali Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *et-Tekmile el-cuz'u's-sânî mine'l-İdâhi'l-'Adûdî*. thk. Hasen Şâzelî Ferhûd. Riyad: Câmi'atu'r-Riyad, 1401/1981.
- Habeşî, Abdullah Muhammed. *Cami'u's-Şurûh ve'l-havâşî*. 4 Cilt. Abû Dabî: Dâru'l-Kutubu'l-Vaṭanî, 1424/2004.

- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân b. 'Amr b. Temîm el-Ferâhîdî el-Başrî. *Kitâbu'l-Ayn*. thk. Mehdî el-Maḥzûmî & İbrahim es-Sâmerrâ'î. 8 Cilt. Bağdat: Mektebetu'l-Hilâl, 1405/1985.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân b. 'Amr b. Temîm el-Ferâhîdî el-Başrî. *el-Cumelu fi'n-naḥv*. thk. Fahreddin Kâbâve. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1405/1985.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkut b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-udebâ' irşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1413/1993.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkut b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-buldân*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.
- Hamlâvî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. *Şeze'l-'arf fi fenni's-şarf*. Riyad: Dâru'l-Keyân, ts.
- Hârûn, Abdusselâm Muhammed. *Tahkîku'n-nuşûşi ve neşruhâ*. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 7. Basım, 1418/1998.
- Hasan, Abbas. *en-Naḥvu'l-vâfi*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'arif, 3. Basım, ts.
- Hazercî, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hasen. *el-Akdu'l-fâhîru'l-ḥasen fi tabakâti ekâbiri ehli'l-Yemen*. thk. Abdullah b. Kâ'id el-'Abbâdî vd. 4 Cilt. Şan'a: Mektebetu'l-Cîlu'l-Cedîd, 1430/2009.
- Hilâl, Abdulgaffâr Hâmid. *'Abkariyyu'l-luġaviyyîn Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1426/2006.
- Hilâl, Abdulgaffâr Hâmid. *el-'Arabîyye ḥaşâişuhâ ve simâtuhâ*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1424/2004.
- Hilâl, Abdulgaffâr Hâmid. *el-Lehecâtu'l-'Arabîyye neş'eten ve taṭavvuran*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1413/1993.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfi'î. *Târîḫu medîneti Dimeşk*. thk. Ali Şîrî. 70 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevşîlî el-Baġdâdî. *el-Ḥaşâ'iş*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mişriyye, 1371/1952.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevşîlî el-Baġdâdî. *Sırru şinâ'ati'l-i'râb*. thk. Hasan Hindâvî. 3 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2. Basım, 1413/1993.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî. *Cemheratu'l-luġa*. thk. Ramzi Munir Baalbakî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.

- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Ğazvîni el-Hemedânî. *eş-Şâhibî fî fîkhi'l-luğati'l-'Arabîyyeti ve mesâilihâ ve suneni'l-'Arab fî kelâmihâ*. Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l-'İlmiyye, 1417/1997.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Ğazvîni el-Hemedânî. *eş-Şâhibî fî fîkhi'l-luğa*. thk. Muhibbuddîn el-Ğaţîb, Abdulfettâh el-Ğatlânî. Kahire: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1411/1991.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Ğazvîni el-Hemedânî. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdusselâm Muhammed Harun. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fîkr, 1399/1979.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Ğazvîni el-Hemedânî. *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*, nşr. Kemal Mustafa. Kahire: Mektebetu'l-Ğâncî, 1366/1947.
- İbn Ğacer el-'Askalânî, Şehâbuddîn Ebi'l-Fağl Ahmed b. Ali. *el-Mu'cemu'l-mufehres (Tecrîdu Esânîdi'l-kutubi'l-meşhûra ve'l-eczâ' el-mensûra)*. thk. Muhammed Şekkûr Mahmud el-Ğâcî el-Meyâdîni. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1418/1998.
- İbn Ğallikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrût: İhsan Abbas, Dâru Şâdır, ts.
- İbn Ğayr el-İşbîlî, Ebû Bekir Muhammed b. Ömer b. Ğalîfe. *Fehresetu İbn Ğayr el-İşbîlî*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf & Muhammed Beşşâr 'Avvâd. Tunus: Dâru'l- Ğarbi'l-İslâmî, 1430/2009.
- İbn Ğuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî. *Edebu'l-kâtib*. thk. Muhammed ed-Dâlî. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1401-1405/1981-1985.
- İbn Ğuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî. *Ğarîbu'l-Kur'ân*. thk. Sa'îd el-Luĥâm. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1407/1987.
- İbn Mâlik eţ-Tâî, Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh el-Endelûsî el-Ceyyânî. *el-Elfiyye*. Beyrut: el-Mektebetu'ş-Şa'biyye, ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fağl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem el-İfrîkî el-Mısrî. *Lisânu'l-'Arab*, 15 Cilt. Beyrût: Dâru Şâdır, ts.
- İbn Sîde, Ebu'l-Ğasen Ali b. İsmail en-Naĥvî el-Luġavî el-Endelûsî. *el-Muĥaşşaş*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.
- İbn Sîde, Ebu'l-Ğasen Ali b. İsmail en-Naĥvî el-Luġavî el-Endelûsî. *el-Muĥkem ve'l-muĥîtu'l-a'zam*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 11 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1421/2000.

- İbn Tağrıberdî, Cemaluddîn Ebi'l-Mehâsin Yusuf el-Atâbekî. *en-Nucûmu 'z-zâhira fî mulûki MıŖır ve'l- Kâhire*. 16 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutub, 1382/1963.
- İbn 'UŖfûr, Ebu'l-Hasen Ali b. Mu' min b. Muhammed b. Ali el-Haçramî el-İŖbîlî en-Nahvî. *el-Mumti' fî't-taŖrîf*. thk. Fahreddin Kabâve. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1987.
- İbn Ya'îŖ, Ebu'l-Bekâ' Muvaffağuddîn Ya'îŖ b. Ali. *Ŗerhu'l-MufaŖŖal*. Kahire: Mektebetu'l-Mutenebbî, ts.
- İbn Ya'îŖ, Ebu'l-Bekâ' Muvaffağuddîn Ya'îŖ b. Ali. *Ŗerhu'l-MufaŖŖal*. thk. Emîl Bedî' Ya'kûb. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbnu'l-Enbârî, Ebu'l-Berakât Kemâluddîn Abdurrahman b. Muhammed. *el-İnŖâf fî mesâili'l-hılâf beyne'n-naħviyyîn el-BaŖriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnu'l-Enbârî, Ebu'l-Berakât Kemâluddîn Abdurrahman b. Muhammed. *Nuzhetu'l-elibbâ' fî Ŗabağâti'l-udebâ'*. Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1405/1985.
- İbnu'l-EŖîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Keram Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerim b. Abdulvelid eŖ-Ŗeybânî. *el-Kâmil fî't-târîh*. tsh. Muhammed Yusuf ed-Değğâğ. 11 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İbnu'l-İmâd, Ŗıhabuddîn Ebu'l-Felâğ Abdulğayy b. Ahmed b. Muhammed el-'Akrî el-Hanbelî ed-DimeŖkî. *Ŗezzerâtu'z-zeheb fî ağbârı men zeheb*. thk. Mahmud el-Arnâud. 11 Cilt. Beyrût: Dâru İbn KeŖîr DimeŖkî, 1409/1989.
- İbnu'l-'Kıfî, Cemaluddîn Ebi'l-Hasen Ali b. Yûsuf. *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuğât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1406/1986.
- İbnu'n-Neccâr el-Bağdâdî, Ebû Abdillâğ Muhibbuddîn Muhammed b. Mahmud b. el-Hasen b. Hibetillâğ. *el-Mustefâd min zeyli târîhi Bağdâd*. thk. Muhammed Mevlûd Ėalef, BeŖŖâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1406/1986.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İŖğâğ. *el-Fihrist*. thk. Yusuf Ali Ŗavîl. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1390/1971.
- İbnu's-Sikkît, Ebû Yusuf Yakub b. İŖğâğ. "Kitâbu'l-Ğalb ve'l-İbdâl". *el-Kenzu'l-luğavî fî'l-lisâni'l-'Arabî*. mlf. August Haffner. 3-65. Beyrut: Mağba'atu'l-KaŖûlîkiyye, 1903.
- İsmail, Refide İsmail 'Atâ'l-Mennân. *Beytu'l-Ėikmeti'l-Bağdâdî ve EŖeruhû fî'l-Hareketi'l-İlmiyyeti fî'd-Devleti'l-'Abbâsiyyeti*. Sudan: Cami'atu'l-Ėartûm, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

- Qâlî, Ebû Ali İsmail b. Alî İsmâîl b. el-Qâsım. *Kitâbu'l-Emâlî*. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etu'l-Mışriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 1394/1975.
- Qâlî, Ebû Ali İsmail b. el-Kâsım b. ayzûn el-Bağdâdî. *el-Bâri' fi'l-luğa*. thk. Hâşim et-Ta'ân. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ĥađaratî'l-'Arabiyye, 1394/1975.
- Keĥĥâle, Ömer Rıdâ. *Mu'cemu'l-muellifîn*. 4 Cilt. Beyrût: Muessesetu'r-Risale, 1414/1993.
- Komisyon. *Mevsû'atu a'lâmi'l-'ulema' ve'l-udebâ' el-'Arab ve'l-muslimîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l Cîl, 2006.
- Kutubî, Muhammed b. Şâkir. *Uyûnu't-tevârîĥ*. thk. 'Afif Nâyif Ĥâtûm. Beyrût: Dâru's-Sekâfe, 1416/1996.
- Meydânî, Ebu'l-Fağl Ahmed b. Muhammed b. İbrahim en-Nîsâbüri. *Mecme'u'l-emşâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Mışrî, Abbas. "el-İbdâlu fi'l-'Arabiyye, Baĥsun fi Felsefeti'l-Mefhûmi ve't-Taşavvuri lede'l-Luğaviyyîn el-'Arab". *el-Mecma'* 7 (2013), 139-166.
- Mubârek, Mâzin. "ez-Zeccâci Ĥayâtuhû ve Âşâruhû ve Mezhebuhu'n-Naĥvî min Ĥılâli Kitâbihî el-İdâĥ". *el-Mecma'u'l-İlmiyyu'l-'Arabiyyu* 3/34 (Ocak 1959), 431-446.
- Mubârek, Mâzin. *en-Naĥvu'l-'Arabî el-İlletu'n-Naĥviyye: Neş'etuha ve Taŝavvuruhâ*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Mubârek, Mâzin. *ez-Zeccâci ĥayâtuhû ve âşâruhû ve mezhebuhu'n-naĥvî min ĥılâli Kitâbihî'l-İdâĥ*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1404/1984.
- Mubârek, Muhammed. *Fıĥhu'l-luğa ve ĥaşâiŝu'l-'Arabîyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Muberrid, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. 'Umeyr. *el-Muĥtedâb*. thk. Muhammed Abdulĥâliq Azîme. 4 Cilt. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, ts.
- Muhammed, Enceb Ğulâm Nebî b. Ğulâm. *el-İ'lâl ve'l-İbdâl ve'l-İdgâm fi Dav'i'l-Ĥiraâti'l-Ĥur'âniyye ve'l-Lehecâti'l-'Arabiyye*. Mekke: Kulliyetu't-Terbiye li'l-Benât, Doktora Tezi, 1989.
- Muhammed, Mustafa Abdulĥâdî Abdu's-Settâr. *İbnu'l-Ĥaĥîb et-Tebrîzî Luğaviyyen*. Kahire: Câmi'atu'l-Ezher, Doktora Tezi, 2005.
- Mustafa, İbrahim vd. *el-Mu'cemu'l-vasîf*. Mısır: Mektebetu'ş-Şurûku'd-Duveliyye, 4. Basım, 2004.

- Necâ, İbrahim Muhammed. *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye*. Kahire: Maṭba'atu's-Sa'âde, 1391/1972.
- Necâ, İbrahim Muhammed. *el-Me'âcimu'l-luġaviyye*. Kahire: Maṭba'atu's-Se'âde, 4. Basım, 1393/1974.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Sıbeveyhi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/130-134. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özçetin, Merve. *Arap Şiirinde Vahdetü'l-Kasîde Meselesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Pekparlatır, Selçuk. *Ebû Tayyîb el-Luġavî ve Kitâbu'l-Ezdâd Adlı Eseri*. Konya: Aybil Yayınları, 2017.
- Şabbân, Muhammed b. Ali. *Hâşiyetu's-Şabbân alâ Şerhi'l-Uşmûnî*. thk. Tâhâ Abdu'r-Raûf Sa'd. 4 Cilt. Kahire: el-Mektebetu't-Tevfikîyye, ts.
- Salih, Fuad. *Mu'cemu'l-elkâb ve'l-esmâi'l-muste'âra fi't-târîhi'l-'Arabiyyi'l-İslâmî*. Beyrût: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1410/1990.
- Şâlih, Şubhî. *ed-Dirâsât fi fıkhi'l-luġa*. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1430/2009.
- Sâmerrâ'î, İbrahim b. Ahmed b. Râşid. *et-Taṭavvuru'l-luġaviyyu't-târîhî*. Kahire: Dâru'r-Râid, 1385/1966.
- Sarı, Mehmet Ali. "İbdâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Se'âlibî, Ebû Maşur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail. *Fıkhu'l-Luġa ve sırru'l-'Arabiyye*. nşr. Hâlid Fehmî. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1418/1998.
- Sem'ânî, Ebû Abdülkerim b. Muhammed b. Maşûr et-Temîmî. *el-Ensâb li's-Sem'ânî*. thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Cinân, 1408/1988.
- Sezgin, Fuad. *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*. çev. 'Arafe Mustafa. 10 Cilt. Suudi Arabistan: Yüksek Eğitim Bakanlığı İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Üniversitesi, 1988.
- Sıbeveyhi, Ebû Bişr Ebû Osmân Ebu'l-Hasen 'Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 5 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1402/1982.
- Sîrâfî, Ebû Sa'id el-Hasen b. Abdillâh b. Merzubân. *Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-Başriyyîn*. thk. Taha Muhammed ez-Zeynî & Abdulmun'im Ḥafâcî. Kahire: Maṭba'atu Mustafa el-Bâbî el-Ḥalebî ve Evlâduhu, 1374/1955.

- Sûsî, Muhammed Muhtâr. *Hilâle Cezûle*. 4 Cilt. Tıtvân: el-Maţba'atu'l-Mehdiyye, 1379-1382/1961-1963.
- Suyûtî, Ebu'l-Fağl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir b. Muhammed. *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luġa*. nşr. Muhammed Ahmed Câde'l-Mevlâ Bek vd. 2 Cilt. Beyrut: Menşûrâtu'l-Mektebeti'l-'Aşriyye, 1407/1986.
- Suyûtî, Ebu'l-Fağl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir b. Muhammed. *Buġyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nuĥât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim. 2 Cilt. Kahire: Maţba'atu 'İse'l-Bâbi'l-Halebî ve Şurekâhu, 1384/1965.
- Suyûtî, Ebu'l-Fağl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir b. Muhammed. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'n-naĥv*. thk. Abdu'l-Âl Sâlim Mukerram. 9 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1405/1985.
- Suyûtî, Ebu'l-Fağl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir b. Muhammed. *Hem'u'l-hevâmi'*. thk. Muhammed Bedruddin en-Na'sânî. 4 Cilt. Kahire: Maţba'atu's-Sa'âde, 1377/1958.
- Suyûtî, Ebu'l-Fağl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir b. Muhammed. *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luġa ve envâ ihâ*. thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrâhim & Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Menşûrâtu'l-Mektebeti'l-'Aşriyye, 1406/1986.
- Şahin, Abdüşşabûr. *Eşeru'l-kırâati fi'l-esvâti ve'n-naĥvi'l-'Arabî Ebû 'Amr b. el-'Alâ'*. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1407/1987.
- Tala, Murat. *Söz Yazı Kitap İslâm Telif Geleneğinde İmlâ ve Zeccâcî*. Konya: Palet Yayınları, 2018.
- Ŧantâvî, Muhammed. *Neş'etu'n-naĥv ve târiĥu eşheri'n-nuĥât*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, ts.
- Tenûĥî, 'Izzuddîn. "Kitâbu'l-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâ'ir". *el-Mecma'u'l-İlmiyyu'l-'Arabî* 2-3-4/37 (Ocak 1962), 240-275, 429-475, 602-638.
- Tuna, Bekir. *ez-Zeccâcî ve İştikâku Esmâillâh Adlı Eserin Arap Dilindeki Yeri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Türkmen, Dursun Ali. *Arap Dilbilimcisi Zeccâcî ve "Mecâlisü'l-Ulemâ"sında Ele Alınan Filolojik Tartışmaların Deġerlendirilmesi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Uşmûnî, Nuruddin Ali b. Muhammed. *Şerĥu'l-Uşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1374/1955.

- Vâfi, Ali Abdulvâhid. *el-Luġa ve'l-muctema'*. Kahire: Dâru İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyyeti, 1364/1945.
- Vendryes, Joseph. *el-Luġa*. çev. Abdulhamîd ed-Devâhilî & Muhammed el-Ķaşâş. Kahire: el-Merkezu'l-Ķavmî li't-Terceme, 2014.
- Yâfi'î, Ebu Muhammed Abdullah b. Esad b. Ali b. Suleyman el-Yemenî. *Mir'âtu'l-cenân ve 'ibretu'l-yakẓân fi ma'rifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'Ilmiyye, 1417/1997.
- Yavuz, Mehmet. "İbn Cinnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/397-400. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yemânî, Abdulbâkî b. Abdulmecîd. *İşâratu't-ta'yîn fi terâcimi'n-nuĥât ve'l-luġaviyyîn*. thk. Abdulmecîd Diyâb. Riyâd: Merkezu'l-Meliki'l-Fayşal li'l-Buĥuş ve'd-Dirâse, 1406/1986.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Zebîdî, Muhammed Murtaġâ el-Huseynî. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Ķâmûs*. thk. Mahmud Muhammed eġ-Ĥanâhî. 40 Cilt. Kuveyt: Turâsu'l-'Arabiyye, 1413/1993.
- Zeccâcî, Ebu'l-Ķâsım Abdurrahman b. İshâķ. "Kitâbu'l-Ĥaġ". thk. Ğânim Ķudûrî el-Ĥamed. *el-Mevrid* 19/2 (1990). 134-157.
- Zeccâcî, Ebu'l-Ķâsım Abdurrahman b. İshâķ. *Aĥbâru Ebu'l-Ķâsım ez-Zeccâcî*. thk. Abdulhuseyn el-Mubârek. Bağdat: Vizâratu's-Şekâfe ve'l-İ'lâm, Dâru'r-Raşîd, 1400/1980.
- Zeccâcî, Ebu'l-Ķâsım Abdurrahman b. İshâķ. *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir*. thk. 'Izzuddîn et-Tenûhî. Dimeşk: el-Mecme'u'l-'Ilmiyyu'l-'Arabî, 1381/1962.
- Zeccâcî, Ebu'l-Ķâsım Abdurrahman b. İshâķ. *el-İdâh fi 'ileli'n-naĥv*. thk. Mâzin el-Mubârek. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2. Basım, 1399/1979.
- Zeccâcî, Ebu'l-Ķâsım Abdurrahman b. İshâķ. *Hurûfu'l-Me'ânî*. thk. Ali Tefîķ el-Ĥamed. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1406/1986.
- Zeccâcî, Ebu'l-Ķâsım Abdurrahman b. İshâķ. *İştiķâķu esmâ'illâh*. thk. Abdulhuseyn el-Mubârek. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2. Basım. 1406/1986.
- Zeccâcî, Ebu'l-Ķâsım Abdurrahman b. İshâķ. *Kitâbu'l-Cumel fi'n-naĥv*. thk. Ali Tefîķ el-Ĥamed. Ürdün ve Beyrut: Dâru'l-Fikr ve Muessesetu'r-Risale, 1404/1984.

- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk. *Kitâbu'l-Cumel*. thk. İbn Ebî Şeneb. Paris: Librairie C. Klincksieck, 2. Basım, 1376/1957.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk. *Kitâbu'l-Emâlî ez-Zeccâcî*. thk. Abdusselam Harun. Beyrut: Dâru'l-Cıl, 2. Basım, 1407/1987.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk. *Kitâbu'l-Lâmât*. thk. Mâzin el-Mubârek. Dımeşk: Dâru'l-Fıkr, 3. Basım, 1405/1985.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk. *Tefsîru Risâleti edebi'l-kuttâb*. thk. Abdulfettah Selim. Kahire: Ma'hedu'l-Mahtûti'l-'Arabiyye, 1413/1993.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. thk. Hassân 'Abdulgennân. Lübnan: Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, 1424/2004.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. thk. Şu'ayb el-Arnâvût. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1403/1983.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiratu'l-huffaz*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.
- Zemaşşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *Esâsu'l-belâga*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1418/1998.
- Zemaşşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *el-Mufaşşal fî şinâ'ati'l-i'râb*. thk. Ali Bû Mulaşşam. Beyrut: Mektebetu'l-Hilal, 1413/1993.
- Zeydan, Corci. *el-Elfâzu'l-'Arabiyye ve'l-felsefetu'l-luğaviyye*. Beyrut: Matbaatu'l-İkutbes Gorgeous, 1364/1886.
- Zeydan, Corci. *el-Luğatu'l-'Arabiyye kâinun hayyun*. Kahire: Muessesetu Hindâvî li't-Ta'lîmi ve's-Sekâfeti, 1433/2012.
- Zeydan, Corci. *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*. 4 Cilt. Mısır: Muessesetu Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfeti, 1434/2013.
- Zîriklî, Hayruddîn b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dımeşkî. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 1422/2002.
- Zubeydî, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Endelusî. *Tabakâtu'n-naşviyyîn ve'l-luğaviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrâhim. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 2. Basım, ts.

Ek-1

استراه الصبا ففتور الى الله محمد
 الهزبي عقلا عند وعقله ولو الذي
 ولين دعاه بالحقه والرحمة ولا حوانه
 وجميع المسلمين امين بتاريخ يوم
 يوم لا تنوال سنة ١٣١٠ و لو كان لشركه
 صفا من الطلاسه بدمشق الشام
 والتمن **د** درهم

٢٩
 29
كتاب الإبدال والمعاقبة والنظائر
 مسجعا تحضر تداكل واحده بها بالبعده
 انفاحه انفاكيس الهذون الاضاحي الهلق النامي
 سبحان الله وبحمده والذليل والاعوج والافق الابداع العظيم
 اللهم صل على محمد وآل محمد وصلى على ابي عبد الله عليه السلام والارواح الصالحين
 والعلما الكبار المقربين والصالحين والناجين وتابع النبا بعد نبيهم يا ذا الجلال والإكرام
 استغفر الله العظيم من ذنوبي وذنوب المسلمين والمسلمات والمؤمنين والمؤمنات الاحياء منهم والاموات
 انك يا هو الله اسمع صوتي يا ذا الجلال والإكرام
 اللهم بارك في عملنا وفيهم عاقله واهلنا في الدين والارباب والافق ما انت لاهل ولا تفعل بنا
 يا ارحم الراحمين يا ذا الجلال والإكرام فانه غفر صلواتهم جوارهم روف رحيم
 لا تفعل عن المسلمين في جميع ذلك وبعده كما يقرا
 بحسب الذين ضيع كل جبار لغيره
 يا ارحم الراحمين يا ذا الجلال والإكرام فانه غفر صلواتهم جوارهم روف رحيم
 عن ارضع الملازم

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
كتاب الإبدال والمعاقبة والنظائر يقال في هذه
 الحروف الإبدال والمعاقبة والنظائر ومنها ما
 يجوز ان يحل بعضه مكان حرفي واثنين وتلقب
 وليس كل الحروف كذلك بانها **الواو والالف**
 والياء تقول ايتك من علا ومن علو ومن على
 قال الزجاج
 فهي تنوش الحوض نوشا من علا نوشابه تقطع اجزاء الفلا
 وقال اوتش
 كان حطافي يدي جازية صنع عندهم به اللد من علو
 وقال امرؤ القيس كجود صخر حطلة التتبل من على
 ويقال زفقير وفقار وفقار وفقار وفقار وفقار

٣٠
 30
 وَرَجُلٌ قَائِمٌ وَقِيٌّ وَرَوٌّ أَيْ
 طَوِيلٌ مُضْطَرِبٌ هُوَ يُوَجَلُّ وَيَجَلُّ وَيُجَلُّ
 وَمِثْلُهُ يُوَجَلُّ وَيُجَعُّ قَالَ الرَّاجِزُ
 كَأَيْمَانِجِعْ عَزِيٌّ أَيْ ضِعْفٌ
 وَقَدْ هَاوَدَهِي وَدَهَوْتُ وَتَحَاوْتُ وَتَحَوْتُ وَتَحَوْتُ
 وَتَرَكَتُهُ فِي حَائِزِ يَانٍ وَجَوْتُ بَوْتُ وَجِيْتُ بِيْتُ
 الْيَاغُ وَالْوَاغُ يَزِيانُ بِمَا يُصْبِحُ هِيَا مِنْ الْإِعْرَابِ
 وَهِيَ الْمَشَايِلَةُ وَالْمَشَايِلَةُ وَالْمَشَايِلَةُ
 فِي أَحْرَفِ كَبْرَةٍ وَالنَّجْوُ وَالنَّجْوُ وَالنَّجْوُ
 وَالنَّجْوُ وَالنَّجْوُ وَالنَّجْوُ وَالنَّجْوُ
 وَالنَّجْوُ وَالنَّجْوُ وَالنَّجْوُ وَالنَّجْوُ
 وَالنَّجْوُ وَالنَّجْوُ وَالنَّجْوُ وَالنَّجْوُ
 وَقَالَ أُخْرُ وَتَرَعُمُ أَيْ أَلْجَمُ

ومما تشبه في الالف والشكوت
 والشكان والضموت والصبان من الصم
 قال الشاعر
 إذا ما حفت نفس فحزنها ولا يعليل قول على الشكان
 وأخذت بظن ففاه وكافة ففاه وبفوف ففاه
 وفاه ففاه أي بؤوفه ففاه وما ذوت
 علوشا وابلوشا ولا علالشا ولا بلاشا أي
 ما ذوت شيئا وكان صغوه وصغاه معك
 أي مبله ووشاده وأشاده ووفكاه
 وأكاه ووشاده وأشاده ووجده
 وأجه ووجه وأجوه وإذا الششل
 أوتت وفوت وهذا وشكان ذلك وشكان
 ذلك وبكات النافه وبكوت أي قل

31
 لبهاه وعفود وعقاد وعقاد وعقول
 وعقال وعقال باب الالف والياء
 الأذنين والأذان قال الشاعر
 فلم تشعه بصوء الصبح حتى تنعما في متاجدا
 الأذينا وهذا في شعر أوله
 أنت أياي حتى أن يئنا لنا سيرا فابكر الجربا
 وقال آخر
 إذا جاء الأذنين فأنهوا فإن النوم قد عشى
 العونا
 والتصبحة والتصبحة وفرت من خضبر
 وعضائر وكج الحبل وكاجه وهو لاجية
 منه مشرفة على الهواء وهوايه والفار

والقطير والقطير وقطير وقطير
 وقطير وقطير وقطير وقطير
 أيضا وكج كجيتام وفي بعض الأثر كجيتام
 كجزي من العطاف وأشد
 لعل أبا سليمان أن يئنا ويعدنا كجيتام الأثير
 وقيل وقيل وقال فدميل أي ذلك
 عاجز من قبل كسل وفتح زير وقيل
 وقيل قال الشاعر
 أقول بالخير فوالق الأثير والعض من الأثير
 الأثير الشير لا شير كمال الشير
 وقال الحنساء
 فما عجل عا وتطيق به قد عضا الكحل حتى عشا
 راز

32
 والعيت والعاب وأشد
 أرت إن كرت على ميني وخرجت منها عابا أنوار
 هل تشنر إلى على وجوهها أم تعصير غوشها بشلاب
 ويروي أو تحزق من حوزها جراب
 الأرضها وبني غي متاعك وكالك من ربة على وعاب
 ويروي إن لم أض عن ضيها صيغها وكالك
 والإنة أشد العابر ويقال إن لوار شير
 وقيل شير أي صلبت شير ومنه هر أي
 منه وهر يث منه فز أنه وقيل منه وبداث
 به وبداث به وبهاث به وبهيب به أي مزيت
 عليه وشاب به وبهيب به مثل ذلك وقصارك
 أن تفعل كذا وقصيرك أن تفعل أي آخر أمرك

والقصر آخر كل شيء وقال الأزهري
 لو لم تختر السج فيه عشية قصر النهار عند
 وقال الجارث بن حنبل
 التفت ثباته وأفر عما القاص قصر أوقدها الإشتا
 والقصيرى آخر الأضلاع سميت لها آخرها
 وفي قوله ظلامه وظلمة باب الألو والياء
 رجل مشرقت ومشرقت أى لا شيء له ولا شيء
 من يده وقوله وقيله وصواع وصياح
 وصدوح الصوت وصدح أى شديد
 ويقال أخذ بأخذه وأخذتة ولقبتة عند
 تيقا الال وتواقه أى وقنه الذى طلع فيه

33
 وحاجه عوصاء وعيصاء أى شديدة
 وما يقصر من ذلك وما يقصر وما
 شريك ومشرق وهو على شروى يوشر
 وقلنسوة وقلنسبة وجيش وجوت
 وعنوان وعينان وغلوان والغدة القصى
 ونحو القضا ومثله الدنيا وفوى وقيا
 ونوى ونيا وجنوت التراب وجينته
 وجنوت العود وجينته وصعوت وصعيت
 أى ملك ودجوت بالشعر وجينته أى
 ترفيت به وعلوت وعليت قال الشاعر
 لما علا هكلى على
 وسلوت وسليت وقلوت وقلوت

ولجيت وقنوان وقينان وهى الصنوان
 والصينان أى مثل الشىء والدن والدن
 وقنوان وقينان باجبا البير وقنوان
 وقينان لغيرى الشىء وقنوان وقينان
 نلتية النقا وهو الأبيض من القمل وجنوان
 وجنبيان من الجنس وقنوان وقينان من
 الرنا ومصوت ومصيب وقنوان وقينان
 ومصى مثل الألاب من مصوت ويقال
 وقنوان وقينان بالاصحاح من مصيب
 وقنوان وقينان من الواحد ويقال شاقون
 وشايب من المشق وقانث وقانث
 الشىء أى شققته وما يرب الشقا وما يرب

34
 يادا وشعت فمه وهو أجمل منك وأجول منك
 باب الماء والآلف والهمزة
 هرا وماءه وأرافه وهرا شت وأر شت
 وأر شت منه هشا شيا وأشا شيا وقد هشا إلى
 وأش وهم أهل عبد الله وأ عبد الله
 هم إلى وهلى وهو لاء وأ لاء والهرك
 الأرك وقد أهر لته وأر لته وهو مفروق
 ما نرؤك وهيا فلان وأيا فلان وما زال
 جزياه وهجر ياه أى دابة قال الكيمت
 ذلك إجر ياي وهى ضرب من ولو كسر الإبعاد
 إلى والترهب
 وماهات وأهات قال اللخمي وجل هيات هيات

ومن أمثال العرب حمر من خناصرت ويزوي
 أيها وصل وصل وصل وصل وصل وصل
 وقال النابغة وناطحت أخضر اللابن صا إلا
 وممنه تون الهنزية والابنية الذي يكون
 في الزاير كالتحالة البيضاء ويقال لرجل
 الشمال الهيز والابيز ويفتح الهاء والهنز
 أيضا بان العين والالف
 هو يشعلني ويتشأني وأمرأة مؤمنة
 وإنما قيل هذا في الملأ حيث جئت تلتني
 فإن أرى فأرى بعنه ويحد علي وأيدأي
 علي وهو عطل وأفضل أي أظلم في يوم
 علي وال ك وعكبي وأي ك أي حائر فاطمة

35 يطرذ القزحز شلح وعكبي الصيف إن
 جاء يقر
 وذكر محمد بن يحيى العبري أن رجلا من
 فصحاء بني سبعة أخبره أنه سمع كثيرا من
 أهل مكة من فصحاء بهم يقولون يا أبا عبد الله
 يتريدون يا عبد الله ويقال الخاتبة
 والخاتبة الخاتبة الأرف وهي صفة تفر
 ولا تفر وهي ذوق الحجر مما يلي الفم
 وأمرأة خناة وخفة وهي التي تشبع
 وأراد أن يذهب وعن يذهب قال الشاعر
 لا أنت عن لم نعي أصحابي وأما والله
 وعما والله لا فطر وجاء القوم عباد يد

وأباديد أي متفرقين في جماعات وتلفع عن
 الشئ وتكأ عن الشئ قال الأعشى
 كما ملاحم فاقها من الحوف كونه بلترم
الباء والميم مكية
 قال الله تعالى الذي بكه مباركا وقال سلفه
 مكة ويقال هذا طائفة وطائفة أي سلفه
 زوج أخت أمرأته ومن الشجائب نبات
 حزر ونبات حزر التي تأتي قبل الصيف
 في السماء لا ما في قبا وأمد وأمد علي
 أي غضب وأمرأة فجة ووجهة أي حور
 لغز الفاحشة ورجل سلفه وسلفهم أي طويل
 وأمرأة عشمه وعشمه حور كثيرة
 وكنت الدابة وكنتها أي رددتها بالأم

36 وكنت الدابة عشمه أي أصله والمؤمادة والبرمادة
 أي الصخر الكالب ورجل منيطم وسيتيط
 أي طويل قال الشاعر
 ما أتيت بالشيطان العاري أشاجعه ولا الجبان
 ولا التبارة العصل ويأت طمان وطمان
الطمان الناء والدال والطاء
 مدمدم أو مت لمث متا ومط مط
 مطا قال عبيد
 قد عني مط جاجيل وعيشني معن بالرجاء والناما
 ويزوي مت ومدم وقط يعط قفا
 وقد يعقد قدا وقت يفت قفا والجاتم
 حزر على حزر الجين بصرية تقط صا فاعن
 حسي غير مليد

ويزباق وطر ياق ودر ياق
 بَابُ الْمَاءِ وَالذَّالِ يُقَالُ التَّسْتَى
 وَالتَّسْدَى وَالتَّسْتَيْفُ التَّوْبُ وَالتَّسْدَيْفَةُ
 قَالَ الْعَجَّاجُ إِذْ بَاتَ يُسْتَى أَمْرُهُ وَيُجْمَعُ
 وَتَمِيَّتْ يَمَهُدُ يَدَيْهِ وَتَمَّتْ يَدِي وَمَضَى
 هَذَا مِنَ اللَّيْلِ وَهِيَ أَيُّ سَاعَةٍ وَهِيَ نَظَائِرُ
 أَيْضًا بَابُ الْمَاءِ وَالذَّالِ وَالطَّاءُ حَطَطَ
 أَحْطَطُ حَطًّا وَحَدَّ حَدًّا وَحَدَّ حَدًّا وَكُلُّ حَطِّ
 فِي الْأَرْضِ فَهُوَ حَدٌّ وَيُقَالُ أَبْعَطُ وَأَبْعَدُ وَهُوَ
 الْإِنْبَاعُ وَالْإِنْبَاعُ قَالَ الرَّاجِزُ
 فَاصْبِرْ عَلَى الْكَلْبِ وَالْإِنْبَاعِ وَتَزَوَّى
 بَيْنَ الْكَلْبِ وَالْإِنْبَاعِ وَجَاءَ اللَّهُ الْأَرْضَ
 وَطَيَّاهَا أَيُّ بَسَطَهَا

بَابُ الْمَاءِ وَالطَّاءِ أَقْلَتُ وَأَقْلَطْتُ وَغَلَّتُ
 وَغَلَطْتُ وَهُوَ الْغَلْفُ وَالْغَلَطُ قَالَ الشَّاعِرُ
 إِذَا التَّشَدَّاتُ الْبَزْمُ الْغَلُوتُ
 أَيُّ الْغَلُوتُ وَهُوَ فَطْرُ الْأَرْضِ وَفُتْرُهَا وَهُوَ
 طَرَفُهَا وَهَطَّتِ السَّمَاءُ وَهَطَّتْ فَمَيَّ تَهْطَلُ
 هَطْلَانًا وَهَطْلًا وَتَهْتَلُ هَتْلَانًا وَهَتْلًا وَهُوَ
 الْمَطَرُ لِجَمْعِ الْغُرُزِ فِي تَوْشِيْطِ بَيْنِ التَّسْدَى وَاللَّيْلِ
 وَهُوَ الْفَضْطَاظُ وَالْفَضْطَاظُ وَلَا اسْتِطِيحَ وَلَا
 اسْتِشِيحَ وَمَنْطِقَةٌ وَمَنْتَقَةٌ وَخَارِزِيٌّ وَطَخَرِيٌّ
 بَابُ الْمَاءِ وَالذَّالِ يُقَالُ حَسَّطَ عَلَى كَيْسِهِ
 وَجَدَّ اجْتَنُوْا جُنُوًّا وَاجْتَدُوْا جُدًّا وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى
 حَسَّوْا حَسًّا وَجَبَّوْا جَبًّا وَقَالَ الرَّاجِزُ
 حَسَّوْنَ بَطْلًا الْفَنَى جَابِغًا عَلَى وَاسِطٍ شَجَرًا عِنْدَ
 الدَّقْنِ

وَيُقَالُ اجْتَوَى مِنْ نَائِرٍ وَجَدْوَةٌ وَجَدْنَةٌ وَجَدْنَةٌ
 جَبَّتْ أَيُّ قَطَعَتْهُ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى فَجَعَلَهُمْ جُدًّا إِذَا
 وَقَالَ اجْتَنَّتْ مِنْ قَوْفِ الْأَرْضِ وَيُقَالُ قَدِمَ
 الْمَطَرُ يَقْدِمُ قَدَمًا وَقَدِمَ يَقْدِمُ قَدِيمًا وَمِنْهُ قِيلَ
 قَدِمَ وَهِيَ الدَّقْمُ مِنَ الْمَطَرِ وَمِنْ الدَّقْمِ وَالصَّوْبُ
 وَكُلُّ شَيْءٍ لَهُ دَقْعَةٌ بَعْدَ دَقْعَةٍ بَابُ
 الْمَاءِ وَالطَّاءِ يُقَالُ رَحِمْتُهُ وَرَحِمْتُهُ وَرَحِمْتُهُ
 وَمَرَحِمْتُهُ قَالَ ذُو الرِّمَّةِ
 كَاتِبًا أُمَّ سَأَجِي الْكَرْفِ أَحَدَهَا مَسْتَعْرَجٌ
 خَبَرَ الْوَعْتَاءَ مَرَحِمٌ
 وَمِنْهُ نَحِيْبَةٌ وَنَحِيْبَةٌ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى فِيهَا
 عَيْنَانِ مَلْفَانِ وَقَالَ الرَّاجِزُ

ووصال ذي رحيم تصحيت ملا لها
 ويزوي تصحيت ويقال صحته الشمس
 وفتحته أي غيرت لونه وأخرفته وفتح نخ
 المشك يفتح وفتح يفتح وفتحنا وفتحنا وفتحنا
 وفتحنا ويقال فتح وفتح وفتح وفتح وفتح
 وفتح وفتح وفتح وفتح وفتح وفتح وفتح وفتح
 يا هند استقيت الشجائب الشجائب لا تجلين كعبان
 وفتح الشئ وفتحته أي شققته ويقال
 رجل أجون وأجوت أي كبر الطير
 بَابُ الْمَاءِ وَالطَّاءِ يُقَالُ الطَّاءُ وَالطَّاءُ
 الْعَيْمُ الرَّقِيْبُ الْمَرْتَقُ وَيُقَالُ هَرَشَ الْكَلْبُ يَهْرَشُ
 هَرَشًا وَهَرَشَ يَهْرَشُ وَهَرَشَ يَهْرَشُ وَيُقَالُ لِهَيْبَةٍ
 صَحْوَةٌ وَصَهْوَةٌ شَدِيدَةٌ وَفِعَ الشَّمْسُ

37

38

ظهيره

ووصال

وقد صعدت وجهه ورجع له وفتح أي خضع مد
 والعنق كذلك **باب الشين والتاء**
 هم الناس والتائب قال الداجز
 يا فتح الله بني السعلاة عمر وبن يرفع
 شيرا **باب التاء**
 للشوايشادان ولا أكانت
 يزيد الناس وإياش وفق فيصيب حشيش
 وشين وهو الأمايش والأمايش لها
 استوى من الأرض قال ذو القمة
 أقول لعصبي بيني ود اجس اجدي فقد أوتى
 عاكيل الأمايش وقال عبد الرحمن بن حسان
 الصديقين يرفي في الأمايش مشرك والحوت
 يهلك في اليد الأمايش وهذا في شعره
 أوله

ياشام حائرنا بالعجز حيت حنا وصوب العمام 39
 الزم شقبت وفي آخره
 تالله يالف شكل شكلها ابدا حتى يولف بين الصب
 وقوله **مشترك ما خوذ من أشرك وهذا**
 على التشبيه لأنه يفرق في بملك كما يملك المشرك
 ومنه أحسن حقه وأخته أي فله وهو
 شديد الحساسة والحانة **باب**
الشين والتاء يقال شاح في الأرض وناح
 أي دخل ومرش الشئ أمرته مرشاً
 ومرشته أمرته مرشاً ومنه لطفه ولطفه
 أي شوشه وملاطش وملاطش
باب الشين والهم يقال هبش

وهجم وهو البق ومكان شاش وحاش
 أي مرفوع من قولك جعنا جشوا وجشوا
 وعمر بخاصة وشماصة أي قليلة اللبن
 وشح الرجل شح وشوحافه وشامع إذا
 خابا بعد تكبر وشح شح وهو شح وشح
 جامع وأجانه إلى وأشانه أي الحانة
باب الطاء والصاد فاطن
 نفسه وقاصب أي خرجت وهو الخضم
 والخط وفيه أيضاً العان وصغيره وطير
 وعطاة وعصاة وطير وصبي
باب الصاد والشين قصصت
 حيزي وقصصته وقد أقرصك الأمر
 وأقرصك أي أمك وهو من الفريضة

والفريضة وهو جدد القلب من الكف وإها 40
 بعد الأثر بعد القلب وكلما أقرص منه فهو
 بعد الأثر بعداه ويقال للرمح المد اعص
 والمد اعش قال الأعشى
 وتكسار الفتي والمد اعصا وقال العباس بن مرداس
 فأبناو أفتي طعنا من ماجنا مطار خطي
 وشمرا مد اعصا والمد اعش
 والمد اعص كل شئ طعنت به **باب**
العين والعين يقال ما أنت من عيسانه ولا من
 عيسانه أي من أجلاته وعلموا أحدهم
 وعلموا أي مخلوطة ولعلك أن تقول ذلك
 ولعلك وأما والله وعماء الله وعمك
 والله يقال بشديد الميم مع العين والعين

وَقَوْلُ عَزَّمَاوُ اللَّهِ وَعَزَّمَاوُ اللَّهِ مِثْلُهُ
 بِأَبِ الرَّايِ وَالْقَبِيْنِ وَالصَّادِ
 بَرَقَ وَبَصِقَ وَبَشِقَ وَهُوَ الْبَرَقُ وَالْبَصَاقُ
 وَالْبَشَاقُ وَقَدْ لَصِقَ وَبَرِقَ وَبَشِقَ وَالصَّفَرُ
 وَالزَّفَرُ وَالشَّفَرُ وَالْحَبْرُ فِي أَنْوَارِ كِتَابِهِ
 ابْنُ أَبِي الْحَزِينِ الْبَاهِلِيُّ وَكَأَنَّ عَزَّمَاوُ
 فَسَاحِرًا أَقَالَ أَحَدَهُمَا شَفَرًا وَقَالَ الْأَخَرُ
 صَفَرًا فَحَمَلَهُمَا إِلَى عَزَّمَاوُ ابْنِ شَيْخٍ لَهَا كَثِيرٌ
 فَقَالَ هُوَ زَفَرٌ وَمِنْهُ الرَّجَشُ وَالرَّجْرُ
 وَالرَّجْصُ وَهُوَ الشَّيْبَانُ وَيُقَالُ صَلَعٌ
 وَشَلَعٌ وَرَزَعٌ وَمُضْعَعَةٌ وَمُزْدَعَةٌ
 وَمُسْتَدَعَةٌ وَأَبْرَقَتِ الشَّاةُ وَأَبْصَفَتْ
 وَأَشْتَفَتْ إِذَا دَرَبَتِ اللَّبَنَ وَأَثْرَلَتْهُ

بالبهين

بَابُ الشَّيْبِ وَالرَّايِ شَرِبَ الْقَرْشُ
 وَشَبِبَ أَي ضَمِرَ وَهُوَ الرِّطُّ وَالشَّطُّ وَهُوَ
 زَرْدَانٌ وَرَشْتَانٌ وَمِنْهُ الرِّجْرُ وَالرَّجْشُ
 أَي خَجَلٌ وَمِنْهُ شَجْمَةٌ وَرَعْرَعَةٌ
 إِذَا عَمِدَ بِالرَّيْحِ وَعَجَسَ الْقَوْمُ وَعَجَزَ هَا
 وَهُوَ مَا أَصَابَهُ الْوَرَمُ مِنْ كِبَالِهَا وَسَلَفَةٌ
 وَرَحْفَةٌ وَهُوَ مِنَ الْمَقْلُوبِ ابْتِصَابًا
 الرَّايِ وَاللَّامُ يُقَالُ هُوَ أَفْضَلُ مِنْكَ وَأَقْصَرُ
 مِنْكَ وَالْعُضْرُ وَالْعُضْرُ وَهُوَ الرِّضْلُ
 وَهُوَ مِنْكَ أَوْ جَلَّ وَأَوْ جَرَّ قَالَ الشَّاعِرُ
 لَعَزَزَ مَا أَرَزِي فَايِي لَا وَجَلَ عَلَيَّ أَيَاتُ بَعْدُ
 الْمَيْبَةُ أَوَّلٌ وَقَالَ الشَّاعِرُ

تَعْرُكُ أَهْلِي وَأَصْحَابِي شَيْخًا وَمَنْ كُنْ لَهُ لَذَّةٌ يَصْخُحُ
 مِنَ الشَّيْبِ أَوْ جَرًّا
 وَرَبَّكَ التَّرْبَدُ لِكُنْهُ أَي خَلَطُهُ وَجَدْتَنِي
 الْمَارِغِي قَالَ الْكِنْدِيُّ وَكَذَلِكَ أَخِي ابْنَةُ
 وَرَفِجَاهَا عَائِدٌ فَلَمَّا قَدِمَ قَالَ لَهَا لِيَهَيْكِ الْفَارِسُ
 فَقَالَ وَاللَّهِ مَا أَرَزِي أَأَكَلَهُ أَمْ أَشْرَبَهُ
 فَبَيَّنَ ذَلِكَ لَهَا أَنَّهُ فَقَالَتْ حَائِجٌ فَأَوْكُوهُ
 وَهِيَ الرِّبَكَةُ وَاللَّبِيكَةُ وَهُوَ دَقِيقٌ يُطْبَخُ
 بِالشَّيْبِ خَائِرًا وَالْعَجِينُ رَيْبُكٌ وَرَيْبُكٌ وَالشَّدُّ
 رَيْبُكٌ عِنْدَ الْقَبِيْزِ لِلطَّالِبِ الْقَرِي وَالْحَائِجِ الْعِيَانِ
 وَرَعْرَعٌ وَمَعْرَعٌ فِي الْمَقْلُوبِ ابْتِصَابًا وَأَشْدُّ
 نَبْلٌ أَيْ تَعْرَصَتْ رَعْرَعِي تَعْرُضُ الْبَكَرُ فِي الطَّوْلِ

وَمِنْ أَشْيَائِهِ رَمِيصٌ وَأَلْمِيصٌ وَهُوَ تَرَاكُ
 بَعْضُهَا عَلَى بَعْضٍ وَمِنْهُ جَرَّ جَرَّ بَلِّ وَجَرَّ بَلِّ
 وَهُوَ الصُّمُّ الْعَلِيظُ الْمَشْرُوفُ فَالْتِ أَخِي ابْنَةُ
 إِنَّ جَرِي جَرَّ بَلِّ جَرَّ ابْنَهُ إِذَا أَبْطِجَ فَوْقَهُ نَبَاهِيهِ
 كَالنَّبِيْتِ الْأَجْمَرِ فَوْقَ الرَّايِ ابْنِهِ أَخْرَجَتْ مِنْهُ مَبِيَّةً
 ثَمَابِيهِ وَيُقْبِتُ سَمْتَهُ كَمَا هَبِيهِ
 وَالْحَرَابِيهِ مِثْلُ الْوَرَنْبَرِ وَالنَّبِيْتِ مَا أَخْرَجَتْ
 مِنَ الرَّايِ فَلَوْ مَتَّهُ وَالسَّمْتَةُ الْحَرَابِيهِ يُقَالُ
 سَمْتٌ وَسَمْتٌ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى فِي سَمِّ الْخَيْطِ
 أَي فِي جَرِّ الْإِبْرَةِ وَيُقَالُ إِنَّ الْجَمَلِ حَمَلٌ
 عَلِيظٌ مِنْ حِمَالِ الْجَمَلِ قَالَ أَحَدُ صَعْرَةَ
 لَوْ كَانَ جَرُّهَا صِفًا جَرًّا لَمْ يَرُدُّ عَرَبُ الْإِبْرَةِ
 مُقْتَلًا

لا يتصرف إذ كان ضيقاً مقللاً لكنه أوشع شئ
 كأن يبينه إذا ما أقبلت في رديني تزد المشيلا
 من الأيون البطل المحلك عنده نشاطه والفل
 و المقلد المتكسر وكبته ما استنقل منه المشيلا
 المنهي للقتال ويقال هدر الجمام وهلك
 و أشدك الشمر و أشد زنة وهو منشدك
 و منشدك أي مخرج و حطك عليه و حطر
 أي منعه و نوب مؤدوم و ملتم أي مرق
 ويقال في مثل أضغعه في ستر خبيثة وفي ستر
 خبيثة أي في ستر و خلق الله اللانق و خرفتم
 وقال تعالى و خلقهم و خرفوا له و منه فلق
 الشمس و فرقته و قد فرق الله الصبح و فلقه
 و انقلب و انقلب قال الله عز وجل في ذكره

٤٤
 الخرفان فرق فكان كل فرق باب
 القاف و الكاف تقول دق يدق و كذلك
 وقال الله تعالى إذا ذك الأرض كاستاق
 المزار يسوفه سواقا و ساقه يسوقه سواقا
 قال الخليل التميمي
 يسوق جهارك فجد وقد با يعلم ما تصنع الرضع
 ويقال نعه قومه و كرهة أي لونها و بعير
 كهران و قهوان و القهر و الكهر و قال الله
 تعالى ما لنا اليه فلا نقهر و قرأ ابن مسعود
 ترجمه الله فلا تكهر و يقال فخط أو كط
 و كحل و كهل و كط و قسط و كسط و كسد
 أيضا و كافر و قافور و عرفت قران و كبريان
 وهو القريب من الملك قال الشاعر

كان عينيه وما إلى العين فلان قربان
 صفائين وقد قرب أن نلقى و كرت قال الشاعر
 ولست وإن عللت ففشل بالملح يدى شوق
 باد ولا كرت بيت و جا ابن يعراب
 فليح و كرت أمة أي بقرب من امتلاك به قال أبو
 و تقول عاد لي و ليس لها بعد ولا ما بعد علم
 إن التراء هو الخلود وإن المزيكرو بقوم الغار
 وقال الله عز وجل وإذا السماء كسطت
 و قرأ أحمد الله فنشطت و قد رقت حاله
 و رقت و عطش الناقة و عطشها قال
 القزرق
 وهم الذين على الأصيل نذروا نعا نسل إلى
 الرئيس و تعطل

٤٥
 باب الفاء و الباء يقال دبت ديبا و دق ديقا
 و نعت الدابة بالجم و كحها و كحا و جفر فومضه
 جفرا أو جفرا جفرا أو جفرا جفرا أو أند مل الجح
 على عفر و على عفر فخر كان و عفر اللج و عفر إذا
 انقض و عفر الثوب و عفر إذا خرج له زبير و جعفر
 و جعفر النهر الكبير و شسفت الدابة و شسبت
 أي ضممت و شسفت جنبه و شسبت فهو شاسفت
 و شاسبت قال لبيد
 و تقي السخ بديت شاسفت و ضلوع تحت ضلبي قد جمل
 وقال أوس
 ضلعي عابز العين خلد لحيه شمامة فميط فموا أشود شامات
 و الحزن و الحزن وهو الترم يكون في الضرع قال الشاعر
 بني جاشنة مهلا لشه و هبا ولا صر بها ولكن أنم حزن
 و الصر يفر يقال الرضا و الحزن أيضا من هذا
 وقد الحف في مشكله و الحف و الشبال الحف و الحف أي الحف

٤٦
 من نفع وأمرأة ناشز وناشز وناشز للفاضل قال الأعشى
 تفرها شبح عشا فأصبح قضا عتبة أبي الكواهن ناشز
 ناشز
 باسم الغين والحاء عطا يعط في نومه
 وخط مخط و دخل يدخل و دخل يدخل و دخل يدخل
 وأندخل أندخالا وأندخل أندخالا وأندخل
 باسم اللام والتون أنتك أميت أي
 مدحجته وأنته قال ليند
 وأبنا ملاعب الرماح ومدرة اللبنة الرجاج
 وقال الآخر
 متى إذا هلك فلبون فاني قد كسرت السباب
 واسمعيك واسمعيك وسمعيك وسمعيك والتلطي
 والتلطي وهو الحل وستر ايل وستر ايل وستر ايل
 يفرق أهل الشوق لها جناهدا من البيت اشرايد

باب الماء والفاء حدث واحد من رجل
 ذوق ذوق و ذوق ذوق وقد أترى والذوق الذي
 وهو مطر بين الصيف والخريف ومطر دفي وكرث
 مثل صيفي من رجل محرق ومخوق على وزن محقق
 أي مدحجته ووقع في خانوز شتر وعطار شتر وعافو
 شتر وعطار شتر وهو اللتام واللام وهو ماثل
 به من شتر قال أبو الحوق ذوق العوي
 يلج عنة عنت عليه كأن به لهما أو كما
 وخرج البحر وله جنت وحقيق وهو التوم
 والقوم وفي النفسين وهو ما على الوجع
 وقد كرت الحمار وكرت إذا كسر حقلته عز
 أسنانه لشعر قد شمة باسم الراي والراي
 أضرت أراك وأر كرتها وزعت النافة
 وضعها أي جزها وكان سار وشاخص أي
 منق

٤٧
 وأرلة أي شنة وعزومة وعزلة وهي
 الفلفة وأمرأة عزلا وعزما وعزلا فلقا
 باسم ألمم والتون تكهم به وتكهم أي
 هزأ به ومث جنته من الشمن طنت متاوتت
 بنت تتال إذا ندى فرشح وخرزت من الماء
 وخرزت إذا شربت فلم تزو وأخذك
 العطش وأنتقع لونه وأنتقع إذا تغير
 لونه وعجم وعجين واللينة أيم وأين وعجم
 على قلبه يعام وعجين يعان أي عطي قال الشاعر
 وأنت جوتني بعان طرف بنديد الشدني بديل وصور
 كما ترى خافتي عفا بيزيد حامة في يوم عجب
 ويقال لرب السمار مشع وبتع ومكان حرم

وقلة الجبل وقنته وعوان وعوان ونقنته
 بالشيف والنقنته والنقنته بالنار والنقنته والنقنته
 وجوههم النار ونكرته وكزته وهلك الشعاع
 وهلك نقنته ونقنته هلكا نا وهناتا والنهات
 والنهات وهو مطر جنته وعلك وعلك وعلك
 وهنك وبعير لجل ودرجن كسير اللحم والرجل
 مثله وكلفت يده وكعت أي كزيت وما شحت
 ومنه قول جميل
 وجا أنت لمعول الشربة مللج أمر شفت عليه بالاك
 وبلج في كلامه وبلج ونقنت القوم بنقنتهم
 ونقنت لفتنا أي لقبهم باسم اللام واللام
 إنجرت يده على عجم وعجل وشممت ما عنة
 وشممت ما عنة أي جرتته وأصابته أزمة
 دانه

وَجَزْزْ صُلْبُ شَدِيدًا بَابُ الْجَاءِ وَالْهَاءِ
 لِحْمٍ وَلَهُمْ وَهُوَ الْحِمُّ وَالْهَمُّ قَالَ طَرَفَةٌ
 جَعَلْنَاهُ حِمًّا كَمَا هِيَ وَهُوَ حِمٌّ وَمِنْهُمْ
 وَمَدْفُوتَةٌ وَمَلْحَمَةٌ وَكَمْنَةٌ وَكَمْنَةٌ وَكَمْنَةٌ
 وَكَمْنَةٌ وَحَمْنٌ وَهَفْهَقٌ أَيْ شَارَسْتَرِيحًا
 وَهُوَ مَا يُقَالُ وَهَمْرَتْ لَهُ أَهْتَرُ هَمْرًا وَحَمْرِي
 إِذَا قَطَعْتَ لَهُ قِطْعَةً لِحْمٍ بَابُ
 الْبَاءِ وَاللَّامِ فِي التَّنْبِيهِ لَوَيْحٌ وَكَوْحٌ
 وَغُلُوبٌ وَغُلُوبٌ وَغُلُوبٌ وَغُلُوبٌ
 جَارِيَةٌ مَنَزَلُهَا غُلُوبٌ كَيْفَ بَهَا وَأَنْتَ شَاحِجٌ
 مَصُونٌ عَنْ دَارِهَا مَرَجٌ يُرِيدُ غُلُوبٌ وَشَاحِجٌ
 وَغُلُوبٌ وَشَاحِجٌ بَلَدٌ وَيَاكَ الْآخِرُ

٤٨
 اتَّالِمِنْ زَهْطِ أَبِي عَلِيٍّ الْمَطْبُوعِ مِنَ الْإِسْمِ بِالْعَجْمِ 47
 وَبِالْعَدَاةِ طَلِقَ الْبَرْخُ بَابُ الْكَافِ وَالشَّيْبِ
 نَقُولُ لَقَيْتُكَ يَا هَذِهِ وَلَقَيْتُكَ وَهَذَا الْكَلِمَةُ
 قَالَ الرَّاجِزُ تَجَبَّبْتُ لَمَّا رَأَيْتُ اجْتَرَشَ
 وَتَوَجَّهْتُ لِكَشْفِ عَنِ حَرْشِ أَتْرَاجِرِكِ
 بَابُ النَّاءِ وَالْكَافِ فِي الْمَلِكِيِّ مَا فَعَلْتُ
 وَمَا فَعَلْتُ قَالَ الرَّاجِزُ يَا ابْنَ الرَّبِيزِ طَلِقْ مَا عَصَبَكَا
 وَطَلِقْ مَا عَصَبَكَا الْعِجَا لِنَصْرِي بِالسَّبِيحِ قَبِيحًا
 يُرِيدُ عَصَبِي وَأَعْيَبْتَنَا نَمَّ الْحَاكِمُ عَلَى بَدِي الْعَدْلِ الْفَقِيهِ
 إِلَى تَهْمِ زَيْدِ الرَّاجِزِ عَقْوَةٌ وَرَضْوَانَةٌ أَيْ الْحَسْرَةُ
 عَلَى سَبِّ أَبِي الْقَابِتِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي الْقَابِتِ بْنِ
 عَمْرِو بْنِ عَمْرِو بْنِ عَلِيٍّ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ عَلِيٍّ
 الْحَوِيَّةِ الْأَبْلِيَّةِ فِي الْيَوْمِ الثَّلَاثِينَ لِسِتَّةِ عَشْرَ
 مِنْ شَهْرِ رَجَبِ الْحِجَّةِ سِتَّةَ عَشْرَةَ وَسِتِّمَاءَ بَعُولِ
 اللَّهِ وَكَرَمِهِ وَطَلِقَ اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ أَبِي بَرٍّ الطَّاهِرِ

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öz Geçmiş

Hümeyra GÖRGEÇ, 1994 yılında Konya'da doğdu. İlk ve orta öğretimini Konya'da tamamladı. 2012 yılında Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İmam Hatip Lisesi'nden mezun oldu. 2012-2017 yılları arasında Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi'nde öğrenim gördü. 2017 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı'nda yüksek lisans yapmaya başladı.